Т. LXXX. Р. 1907 кн. VI. Рік XVI.

80

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. LXXX. 1907, VI B. XVI Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 31/XII с. р.

Т. LXXX. Р. 1907 кн. VI. Рік XVI.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСЇМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяцї під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. LXXX. 1907, VI B. XVI Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 31/XII с. с.

Зміст LXXX тому.

Inhalt des LXXX Bandes.

Inhalt voriger Bände siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Причинок до студій над Острожською Біблією.

Подав **др. Іван Франко.**

Як відомо, заходами князя Константина Острожського видана була 1580—1581 р. в Острозї перша повна Біблія в перекладї на церковно-славянську мову. До того часу не мав православний славянський світ повного перекладу Біблії. Що правда, ще від часу Кирила і Методія були перекладані поодинокі біблїйні книги, деякі навіть по кілька разів (Псалтир, чотири євангелія, апостольські Діяня, Пятокниже); маємо відомости не лише такі, що прим. св. Методій переклав у остатнїх роках свого житя всї біблїйні і богослужебні книги крім Маккавейських — відомість очевидно пересадна вже хоч би тому, що пізнїйші звістки, прим. грецьке житіє Клима Велицького говорять виразно про працю пізнїйших робітників над перекладенєм поодиноких богослужебних книг[1]) — але маємо зовсїм певні відомости про те, що в старій Руси були відомі і переписувані такі книги, як Пятикниже та повна збірка старозавітних пророків у пізнїйших, болгарських та староруських перекладах.

Але про повний переклад усїх біблїйних книг старого і нового завіта на церковно-славянську мову не маємо нїякої відомости; навпаки, коли 1499 р. новгородський епископ Геннадій задумав зложити першу повну збірку книг сьв. Письма, то не вважаючи на всї свої стараня не міг віднайти всїх перекладів і деякі книги, а власне дві Паралїпоменон, три Ездри, книги Товії, Юдити, Премудрости Соломонової і дві Маккавейські — прийшло ся перекладати з латинської Вульґати. Чому власне з латинського? Можливо, що в Новгородї не було грецького тексту Біблії; можливо також, що не було доброго перекладача,

[1]) Fr. Miklosich, Vita S. Clementis episcopi Bulgarorum graece. Vindobonae 1847, стор. XXI і 31.

як догадують ся Ґорский і Невоструєв[1]; та не забуваймо, що одна з тих книг, а власне т. зв. третя книга Ездри, зовсім не заховала ся в грецькій мові. Тай для перекладу з латинського в Новгороді не було доброго перекладача, так що в тексті полишено скрізь незрозумілі перекладачеви слова неперекладені, в богатьох місцях перекладач не розумів оріґіналу і давав йому зовсім иньше значінє, або пропускав те, що було йому темне. Тож коли для виданя своєї повної Біблії кн. Острожський звернув ся до Новгорода і дістав відтам Геннадієву копію, то острозькі редактори мусіли скрізь поправляти той текст, порівнюючи його де з грецьким, а де з латинським[2]).

До старозавітних книг, яких церковно-славянського перекладу не міг віднайти епископ Геннадій і які велів з латинської мови перекласти на церковну, належить також т. зв. третя книга Ездри, поміщена в першій паґінації[3]) Острожської Біблії зараз по т. зв. другій книзї Ездри, на картках 92—105. Про сю книгу та її переклад хотів би я сказати дещо докладнїйше, раз тому, що Острожська Біблія з огляду на свою редакцію і свої жерела не дождала ся ще детального дослїду по над те, що зробили Ґорский і Невоструєв, — а для отсеї книги спеціяльно вони не зробили майже нічого, пор. короткі згадки про неї Описаніе I, стор. 44 та 53 — а по друге тому, що випадок дав менї в руки невеличкий рукописний матеріял, що може кинути деяке світло на історію тої Біблії, а специяльно на історію перекладу т. зв. третьої книги Ездри на нашій терріторії.

Як відомо, заходить у старозавітнім канонї значне баламуцтво що до числа і порядку поміщених у ньому книг. Гебрейський канон не має цїлого ряду книг, що заховали ся лише в грецькій мові, а грецька Біблія також у многім не зго-

---

[1]) А. Горскій и К. Невоструевъ, Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной библіотеки. Отдѣлъ первый. Священное Писаніе. Москва 1855, стор. VII, VIII.

[2]) В передмові до Острозької Біблії, про все те нема згадки. В очах польського уряду зносини з Новгородом навіть у такій справі вже були б політикою. Автор другої передмови (перша від імени самого князя, друга не підписана, а третя, віршована, Герасима Смотрицького) автор каже, що про деталї того виданя сказати „ни оумѣю, ниже дерзаю“.

[3]) Як відомо, Острозька Біблія, хоч творить один том, має одначе аж пять окремих паґінацій, із яких перша обіймає 276, друга 180, третя 30, четверта 56, а пята 78 карток, пор. Каратаевъ, Описаніе славяно-русскихъ книгъ, т. I, стор. 1491 по 1652 г. С. Петербургъ 1883, стор. 213.

джуєть ся з латинською. І так у многих екземплярах латинської Вульґати числить ся аж пять книг Ездри, хоча грецька 1 кн. Ездри і кн. Неемії почислені там за одну; власне та книга, що в грецькій Біблії називаєть ся III кн. Ездри, в деяких латинських рукописах розірвана на троє, так що 1 Ездри і Неем. фіґурує там як 1 Ездри, дві перші глави з грецької III Ездри мають титул II Ездри, грецька II Ездри має титул III Ездри, грецька III Ездри гл. III—XIV має титул IV Ездри, а остатні дві глави тоїж книги кладуть ся як V Ездри[1]). Та в иньших рукописах Вульґати прилучено оба перші й оба остатні розділи до первісного тексту і так повстала книжка з 16 розділів, дуже перістого змісту, бо розд. І і II очевидно походять з під пера християнина, так само видно християнські впливи в розд. XV і XVI, так що тілько середина, розд. III—XIV може вважати ся первісним оріґіналом. От із такого то зложеного тексту доконано наш переклад, тілько що в латинській Вульґаті ся книга називаєть ся IV Ездра, і під таким титулом вона відома в науці, коли тимчасом острозькі редактори заховали її грецький титул „III Ездри". Оріґінал первісної части (гл. III—XIV) був по всякій правдоподібности написаний старою гебрейською мовою; се виказав берлінський учений семітист Вельгаузен пильним порівнанєм ріжних дохованих до нас перекладів, які в деяких фразах роблять ся зрозумілими аж тоді, коли перекласти їх на гебрейську фразеольоґію. Цікаво, що анї гебрейський оріґінал, анї грецький переклад сеї книги не доховали ся до нашого часу; за те дійшли до нас переклади латинський, сирійський, етіопський, два арабські і вірменський.

Коротка характеристика змісту сеї книги буде тут не від річи. Лишаючи на боцї пізнійші додатки, розд. I—II і XV—XVI, оглянемо зміст основного тексту, розд. III—XIV. Автор починає запитанєм: відки взяло ся терпінє на землї, і відповідає, що терпінє — наслїдок гріха, а гріх має жерело в природній злобі людського серця. Та відкиж узяло ся зло в людськім серці, коли сам Бог сотворив чоловіка? На се питанє автор не знаходить відповіди, та міркуванє над ним доводить його до розпуки. Він знає, що бажає неможливого, що людський ум не збагне божої волї, і з безвихідного положеня бачить лиш один вихід — надію, яку дає йому релїґія, що терпінє скінчить ся зі смертю чоловіка і що по смерти буде справедливість, за-

[1]) E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments. Tübingen 1900, II, 332.

плата добрим і кара злим. Страшне сучасне положенє заставляє автора всїми силами душі бажати того кінця; він почуває його близькість, його неминучість, та тут його полошить думка, що той конець буде карою для грішників, а тих грішників на світї далеко більше, безмірно більше, як праведників. Адже нема в світї безгрішного чоловіка! Значить, кінцевий суд для найбільшої части людського роду буде початком іще гіршого терпіня, ніж їх дотеперішнє житє. І тут показуєть ся безвихідність і автор не знаходить ніякої розвязки тих болючих загадок окрім тої одної: Бог милостивий! Краще не думати про нещасних грішників і мати тілько одну певність: Я праведний.

Сучасні теольоґи зближають хід думок і спосіб розумованя автора сеї книги з апостолом Павлом, якого був троха молодшим сучасником і писав свій твір, як сам каже, 30 літ по зруйнованю Єрусалима Римлянами. Тілько між ап. Павлом і автором отсеї книги заходить та важна ріжниця, що Павло знайшов вихід із своїх душевних мук, здобувши ся на рішучий крок — порвати з жидівством і увірити в Христа, коли тимчасом наш автор стоячи на жидівськім становищі, губить ся в сумнївах і кінчить резиґнацією та еґоістичним засклепленєм у своїм власнім я. Книга написана з могучим поетичним полетом і подиктована безмежно пессімістичним настроєм. Вона складаєть ся із сїмох візій, у яких автор розмовляє ві снї з ангелом, жалуєть ся і нарікає перед ним, та ангел відповідає йому на його нарікання, розбиває його сумнїви то арґументами, то оповіданями та притчами, то алеґоричними привидами. От тим то лїтературна вартість книги дуже висока; в часї своєї появи вона мусїла зробити не мале враженє, бо її вплив видно в деяких иньших тогочасних творах, прим. у апокріфічнім Откровенію Варуха, так само в пізнійшім христіянськім „Откровенію Ездри“ та в христіянськім також „Откровенію Седраха“ (Kautzsch, op. cit. стор. 335—352).[1])

В нашім старім письменстві ся книга, можна сказати, не мала ніякого впливу. До кінця XV в. вона була зовсїм незвісна вже хоч би для того, що її нема в грецькім канонї. Тай пізнійше, по доконаню її перекладу в Новгородї ледви чи хто на Руси цікавив ся нею власне задля недокладности перекладу. Тілько її надрукованє в Острожській Біблїї звернуло на неї увагу Русинів. Варто би було перешукати тодїшню полемічну

[1]) Повний текст сеї книги паралельно з перекладом Острожської Біблїї подану у томі VI Памяток.

літературу, особливо ту, що обертала ся довкола сподіваного Антихриста і кінця світа, чи нема в нїй відгуків отсеї книги, в якій візії кінця сьвіта, кар на засуджених і блаженства праведників займають центральне місце і в якій у зачатковій формі стрічаємо богато мотивів, що були потім широко розвиті в христіянських есхатольоґічних писанях (див. про се передмову до четвертого тому моїх Памяток). А поки що можу дати один доказ на те, що вже в XVI або в початку XVII в. наша книга зацікавила якогось невідомого нам письменника, що вмістив частину її, а власне гл. XII, в свою рукописну збірку.

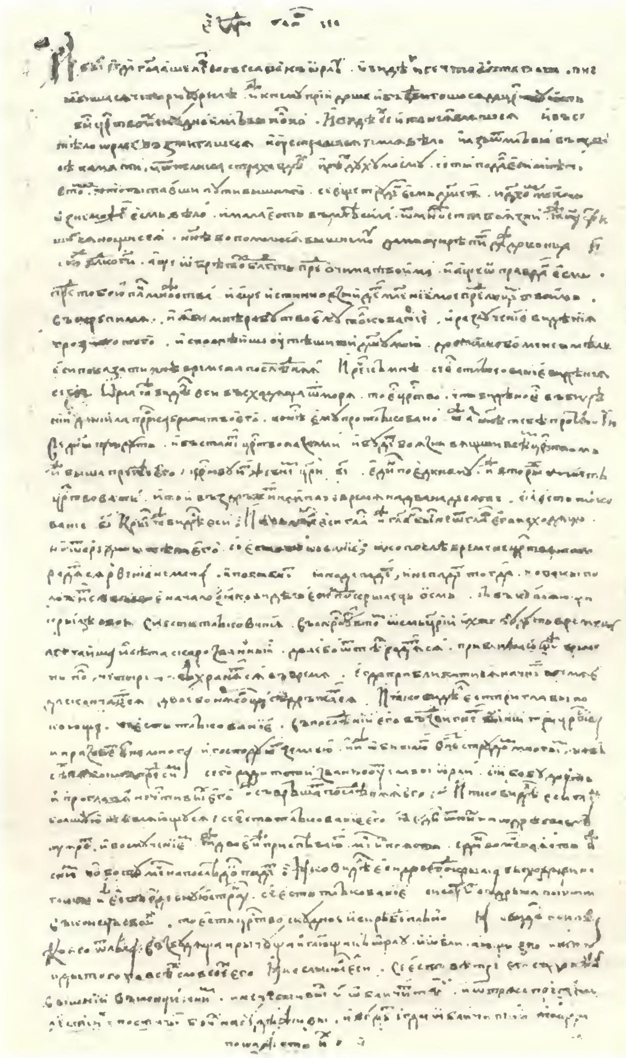

Про сю збірку можу, що правда, говорити лише на підставі двох карток, які я три роки тому одержав від дра Ол. Сушка; він одержав їх і, здаєть ся, ще кілька карток того рукопису мабуть від пок. о. Арістарха Крижановського; ті иньші картки бачив я дуже побіжно, так що не можу навіть сказати, чи вони справді належали до того самого рукопису, що й мої картки, чи ні; знаю лише, що їх зміст був зовсім відмінний — якісь літописні записки. Мої картки вирвані з якоїсь оправної книжечки (з одного, подовжного краю видно ще круглі дірки від грубих ниток) формату малої вісімки писані незвичайно дрібним письмом, хоч мабуть не одною рукою; письмо на першій стор. і на частині другої далеко дрібнійше і блідше, як письмо на решті другої, на третій і четвертій стор. В титулах і початкових буквах ужито киновар. Кожда сторінка має 40 рядків; на остатній написано пізнійшим чорнилом, почерком XIX в. Tantum inveni і якусь неможливу до відчитаня плутаницю великих букв. Зміст рукопису ось який:

Стор. 1. **Єздри гл. ві.** Поч. **И быст єгда гл҃ашє лєв словєса сїа къ ѡрлꙋ...** Кінчить ся словами: **Тыжє єщє потръпи ины́х дн҃їи сєдмъ, да тєбѣ покажєть сѧ, чтож видѣно бꙋдєт вышнємꙋ показати тєбѣ. и ѿидє ѿ мєнє.** Ті слова творять 39 зач. дванацятої глави (пор. Kautzsch, op. cit. 294).

Стор. 2. **Слово ѿ стѣй тр҇оци ст҃го Григорїа єп҇спа нисїйскаго** (*писано киноваром*). Поч. **По нас єсть разꙋмѣти, єж о нас, ико вєтхый и новый завѣт єдинаго бг҃а проповѣдаєт кꙋпно съ словом и дхом...** Кінчить ся на тій самій стороні: **и єсть жє тр҇оца єдиносꙋщнаѧ ѿц҃ь и сн҃ь и ст҃ыє дх҃ь.**

Стор. 2—3. **И сє ѿ ст҃ѣй тр҇оци и ѿ ꙗвлєнїи ꙋ три лица.** Поч. **Пръвоє привєдє Бг҃ ѿ нєбытїѧ въ бытїє. ѿ нєвидимых видимаѧ. и ѿ нєсꙋщих сꙋщаѧ. и ѿ нєразꙋмных разꙋмнаѧ. и ѿ нєсъставных съставнаѧ. ис тмы свѣт и нарєч свѣть дн҃ь...** Кінчить ся на стор. четвертій: **и завѣщанїє прїємь. ст҃го дх҃а ѿ оц҃а излїѧ. єгожє вы нн҃ѣ видитє и слышитє.**

Стор. 4. (*пис. киноваром*): **и ст҃ыи Кириль гл҃єть въ посланїи, єгда посла ко їѡаннꙋ антїѡхїйскомꙋ гл҃єть...** Кінчить ся: **нѣсть тоужд҇ь и сн҃а по сꙋщєствєнномꙋ.**

Стор. 4. (*пис. киноваром*): **гл҃єть бо григорїє ниский єп҇пь ѿ бг҃оразꙋмїа...** Кінчить ся: **и оувѣрит ꙗко исхо҇ноє єдинєствѣє** [sic!] **ѿ оц҃а єдиного исходит.**

Стор. 4. (*пис. киноваром*): **гл҃єт бо вєликый афанасїє: Ижє оубо**

гл҃еть, ꙗко д8н8, рече, оучен҃икомъ своимъ Хс҃... Кінчить ся: й почїетъ на немъ седмь дх҃овъ, сирѣчь седмь даровъ дх҃овныхъ.

Стор. 4. (*пис. киноваром*): Григорїи бг҃ословь гл҃еть въ словѣ на бг҃оꙗвленїе, ємꙋ же начало пакы мои... (*пару слів нечитких*). Ѡц҃ь єсть безначалень нѣст оубо ни ѿ... [*На тім рукопис уриваєть ся*].

Вже з сього реєстрика змісту можемо догадати ся, що автор збірника цікавив ся абстрактними, висшими питанями доґматичної теольоґії, св. Трійцею і відносинами божеських осіб взаїмно до себе. Се певно довело його й до т. зв. третьої книги Ездри, з якої він переписав собі неповну 12-ту главу. Розуміеть ся, як переписав, то вжеж не відки, як із тої самої Острожської Бібдії, бо про иньший переклад сеї книги на церковно-славянську мову не знаємо нічого. Та все таки попробуймо детально порівняти текст нашої копії з текстом Острожської Бібдії!

Рукопис.

Ездра глав ві. 1. Й быст єгда глаашє[1]) лев словеса сїа къ ѡрлꙋ. й видѣх.

2. й се, что ѡста глава й не ꙗвиша сѧ чтыры крилѣ, иж к немꙋ прїидоша й въздвигоша сѧ да цр҃твꙋють. Й быст цр҃тво их скꙋдно й мѧъвы полно.

3. Й видѣх се й та не ꙗвлѧше сѧ. й въсе тѣло ѡрлее възмигаше сѧ[2]). й оустраши сѧ землѧ ѕѣло. й азь ѿ мѧъвы въ оужасѣ памѧти й ѿ велика страха бдѣх. й рѣх дꙋхꙋ моємꙋ:

4. се ты подал єси мнѣ то в том, что пытаєши пꙋти вышнѧго.

5. се єще трꙋден єсмь дш҃ею й дхом моимь йзнеможен єсмь ѕѣло. й мала єсть въ мнѣ сила ѿ множства боѧзни ꙗж оустрашиx сѧ нощи сеѧ.

6. йнѣ бо помолю сѧ вышнемꙋ, да мѧ оукрѣпит даж до конца.

7. й рекох: влдко гн҃и. аще ѡбрѣтох бл҃гдть пред очима твоима й аще йстинно взыйдет млнїе мое пред лицем твоимь,

8. въскрѣпи мѧ й ꙗви мнѣ рабꙋ твоємꙋ толкованїе й разлꙋченїе видѣнїѧ грозного того. й сполнѣйше оутѣшити дш҃ꙋ мою.

---

1) Остр. глашє. 2) Остр. въж'жигаше сѧ.

9. достойно бо мене ймѣль еси показати мнѣ времена послѣдняя. И реч къ мнѣ:

10. се ест тлъкованіе видѣнія сего.

11. Орла иж видѣл еси въсходяща ѿ моря, то ест цр°тво что видѣно ест въ видѣніи Данїила пр°рка[1]) брата твоего.

12. но нѣст ему протлъковано. иж аз нынѣ тебѣ протлъкую.

13. Се дн҃ы прїидуть и въстанет цр°тво на земли. и будет боязни вящши всѣм цр°твомь иж быша преж е его.

14. цр°твуют же в нем цр вı. един по единому.

15. иж вторыи начнеть цр°твовати и той въздрьжит найпаче время на двонадесяте.

16. сїа есть тол кованіе вı. крыл иж видѣл еси.

17. И иж слишал еси глас иж глал быст не ѿ глав его исходящь. но ѿ средины тѣла его.

18. се есть тол кованїе, яко послѣ времене цр°тва того родят ся р'венія не мала. и погыбнет яко да падет. и не падет тогда но паки положит ся въ свое начало.

19. а яко видѣль еси подкрылець осмь съвъкупляюши крылѣ свои,

20. сїа есть тлъкованія: въскр°нут в том ѡсмь цр҃еи их же будуть времена легчаиша и лѣта скоро зва'ный. двое бо ѿ тѣх родят ся.

21. приближающиж времени пол четыре. съхранят ся въ время. егда приближати ся начнет время его да скончает ся, двое бо на концы съдрьжат ся.

22. И яко видѣл еси три глава покоища,

23. се есть тлъкованіе: въ послѣднїи его въздвигнет вышнїи три цр°ва и призовет в' не многа, и господуют землею.

24. и иж ѡбитают в нем с трудом многым на въсѣх иж быша прежд сих, сего ради тоти звани сут главы ѡрли.

25. сїи бо будоуть иж преглават нечестивых его. и съвръшат послѣдняя его.

26. И яко видѣл еси главоу болшую не являющу ся, се есть тлъкованіе его: иж един ѿ них на ѡдрѣ своемь оумрет и восмученіем.

27. иж двое иж приспѣвают меч их поясть.

28. един бо меч поясть иж с ним. но бо ту меч на послѣдок падет.

29. Яко видѣл еси двее подкрылїа въсходящи на главы иж

---

1) Остр. vac.

є́сть о̑деснꙋю̑ странѹ,

30. се є́сть тлъкованїє: си соу^т и^ж съдръжа^л вышнїй въ конець свои^х. то є́сть цр҇ство скꙋдноє и̑ скръбе^х плъно.

31. и̑ ꙗко видѣ^л єси лва коєго ѿ лѣса възбꙋдѧща и̑ рычꙋща и̑ гл҇юща къ ѡ̑рлꙋ и̑ ѡ̑бличающи є́го и̑ неправды того по всѣ^х словесе^х єго, ꙗко слыша^л єси.

32. Се є́сть вѣтрь єго^ж съдръжа^л вышнїй въ конци к ни^м. и̑ нечестивы^х и^х ѡ̑бличи^т тѣ^х и̑ ѿтрѧсе^т пре^д тѣми лести и^х.

33. постави^т бо и^х на сꙋдѣ живы. и̑ бꙋде^т є́гда ѡ̑бличити и^х тогда покажеть иχ.

34. и^ж ѡ̑стано^к людїи мои^х и̑збави^т съ бѣдою. и^ж съхранени соут на конци^х мои^х и̑ оу̑блажить и^х. доколѣ^ж не прїидетъ конецъ дн҇и сꙋднаго. о̑ кое^м же гл҇а^х тебѣ ѿ начала.

35. Се^ж сонь что видѣ^л єси и̑ сїа тлъкованїѧ,

36. ты бо са^м достои^н бы^л єси знати таинꙋ вышнѧго.

37. Того бо ра^ди пиши всѧ та въ книгꙋ и^ж видѣ^л єси. и̑ постави є́ѧ въ мѣсто съхранно.

38. и̑ оу̑чиши є́ѧ мꙋдры^м ѿ людїи̑ твои^х, и^х же сед^рце вѣси мощи прїати и̑ дръжати таинꙋ сїю̑.

39. Ты же є́ще потръпи и̑ны^х дн҇їи се^дмь, да тебѣ покажеть сѧ что^ж видѣно бꙋде^т вышнемꙋ показати тебѣ.

40. и̑ ѿиде ѿ мене.

Як би не був перед нами безсумнївний факт, що текст III кн. Ездри в Острожській Біблії був надрукований із новгородського рукопису редаґованого для друку в Острозї і що про якийсь старший наш переклад сеї книги не може бути мови, то порівнане отсього рукописного уривка з друкованим текстом Острожської Біблії могло б нас навести на думку, що рукопис заховав нам старшу форму тексту, ніж друк. В рукописї бачимо такі старинні язикові форми, як гл҇аше (Остр. гл҇аше), поставит иχ на сꙋдѣ живы (Остр. живыи), млъвы (Остр. молвы), тлъкованїе (Остр. толкованїе), протлъковано (Остр. протолкован'но), въздръжитъ (Остр. воздержит), съвъкꙋплѧющи (Остр. съвокꙋплѧющи), скръбеи (Остр. скорбеи) і т. и., хоча виємково і в Остр. попадають ся такіж старші форми, як тлъкованїе та съвръшат. Можна би бачити старші, бо правильнїйші, себто до староцерковних близші форми в таких явищах, як вышнѧго (Остр. вышнѣго), въскрѣпи (Остр. въскрепи), де в Остр. немов видно слїди діялекту. Навіть такі відміни, що виходять по за рамки форм і торкають самого змісту, як наше рукописне „тѣло ѡ̑рлєє възмигаше сѧ“ (Остр.

правильно въж'жигаше сѧ, в оріґ. incendebatur), „исполнѣйше оутѣшити“ (Остр. оутѣшиши, лат. consoleris), „и съвръшат послѣднѧѧ“ (Остр. иже совершат, лат. qui perficient), можна би вважати за признак більшої давности рукопису, бо ж переписуючи з друкованого і повторяючи текст слово в слово тяжше наробити помилок, як переписуючи з писаного, де інтеліґентний копіст усюди може сподївати ся помилки в своїм оріґіналї і чує спокусу поправляти текст по свойому.

Розуміеть ся, маючи перед очима згаданий висше факт ми таки мусимо стояти на тім, що наш рукопис — копія з друкованого тексту Острожської Біблїї, і то копія роблена не механічно, а з певною ідеєю sui generis. Ми вже згадали про те, що копіст підфарбовує текст ~~на~~ старинний колїр, любуеть ся в старих формах і уживає їх систематичнїйше, ніж Острожська Біблїя. Піднесемо тут іще другий інтересний факт. Наш копіст має предїлекцію до мягкого знаку і кладе його не тілько там, де його вживає Острожська Біблїя, отже в таких формах, як есть, есмь, к҄лгдть, осмь, поıасть, але поперед усього в 3 ос. sing. і plur. дієслів теперішнього та будущого часу, і то без виємка скрізь там, де закінченя не маскує титла, отже цр҃ствꙋють, пріидꙋть, начнеть, бꙋдꙋть, покажеть, оублажить, пріидеть, покажеть сѧ; Ост. Бібл. всюди в тих місцях має або титлу, або твердий знак. Мягчить наш копіст і такі іменники, як конець, подкрылець (gen. plur.), де Остр. також ставить твердий знак. Коли в тих змягченях можна бачити прикмету живої української мови у копіста, то в таких змягченях, як азь, имѣль, видѣль, вѣтрь, можна бачити хиба якусь моду, навіяну може сербськими рукописами чи книгами, що часто були в уживаню по наших церквах та манастирях.

Маємо в нашім уривку кілька фактів, де рукопис подає лїпшу лекцію, ніж друк. І так у друку читаємо: „иже бꙋдꙋт времена легъчаншеи“ — рукопис дає тут правильнїйшу форму „легчаиша“; в друку „тотѣ звани сꙋть“, у рукоп. „тоти“; друк „концых“, рукоп. „концих“ — обі лекції хибні. Та з другого боку маємо також і иньших пару місць, де оба тексти мають хибні лекції, а рукопис нещасливо силкуеть ся направити помилку друку. Головне місце того рода: „едінь ѿ нихъ на о҃дрѣ своем оу҆мретъ, ıбо смꙋченіемъ“; копіст, що писав рукопис, очевидно не зрозумів сеї фрази і написав „и восмꙋченіем“ — уже повний нонсенс. Латинський оріґінал виказує, що обі лекції хибні; там стоїть: et tamen cum tormentis, отже по нашому:

а однако, а прецінь у муках — протиставлене до ідилїчного „на ліжку“.

Та коли вже згадано про хиби перекладу, то треба сказати відразу, що весь переклад третьої книги Ездри в Острожській Біблії низше всякої критики і зовсїм неможливий до читаня, бо в дуже богатьох місцях не дає ніякого змислу; перекладач механїчно, слово за словом передавав оріґінал, дуже часто не розуміючи його значіня або даючи хибне значінє навіть поодиноким словам. Свій доказ на се обмежимо тілько на тім шматку XII глави, який надруковано висше, порівнюючи наш текст із латинським виданим у Фабріція[1]) та новим німецьким перекладом Ґункеля, поміщеним у цитованій уже Кауцшовій збірцї апокрифів і псевдепіґрафів (т. II, стор. 392—394). Порядкую свої уваги по зачалам:

2. и҆ се что ѡ҆ста глава. и҆ не ꙗ҆виша сѧ четыре крилѣ, переклад не зовсїм точно передає латинський текст: et ecce quod superaverat caput, et non comparuerunt quatuor alae. Сей латинський текст також не дає ніякого значіня; деякі рукописи мають: caput interiit; арабський, вірменський та етіопський тексти дають значінє зовсїм иньше: і також голова щезла, і підняли ся в гору чотири крила. Се потверджуєть ся зачалом 26, де містить ся виклад сеї візії і сказано: et quoniam vidisti caput majus non apparens.

3. И видѣхъ, и се та не ꙗ҆влѧшесѧ — дословно передано лат. ecce ipsa non apparebant, та зам. ecce повинно бути etiam — і ті, себто крила, про які висше була мова, щезли також. „Ѿ велика страха бдѣхъ“ — знов дословно з лат. vigilari — абсурд, бо в часї попереднього автор був у екстазї, а тут прокинув ся.

9. Достоино бо мене и҆мѣлъ еси — Остр. і наш рукопис мають спільну помилку зам. достойна, dignum enim me habuisti.

11. въ видѣнїи Данила брата твоего — інтересно, що додаток „пророка“, який маємо в нашім рукописї, хоч не містить ся в латинськім текстї, містить ся одначе в арабськім. Певно припадкова коінціденція.

12. но нѣсть емꙋ протолкованно, ꙗ҆же азъ н҆нѣ тебѣ протолкꙋю — руський переклад не зовсїм точно передає лат. quo-

---

[1]) J. A. Fabricii, Codicis pseudepigraphi Veteris Testamenti volumen alterum. Hamburgi 1723, стор. 274—278.

niam — оттому я сьогоднї протолкую тобі. Своєю дорогою латинський текст не точно передає думку оріґіналу, де сказано: „йому (Данилови) се видїнє, що правда, було не так протолковано, як я тепер протолкую тобі“.

14. Цр̃ствꙋют же в нем цр̃и — хибно перекладено латинське: Regnabunt, будуть царювати.

15. Иже вторыи начнет цр̃ствовати, и тои воздержит наипаче время на дванадесяте — переклад зовсїм механїчний і не дає ясного змислу; не зовсїм добрий і латинський текст, що починаєть ся зовсїм невідповідним nam, бож те, що йде по нїм, зовсїм не причина попереднього, а зазначенє одної спеціяльної обставини. Значінє таке: а другий, що має панувати, буде панувати найдовше між тими дванацьма.

18. рвенїя не мала — не зовсїм вірно передано лат. contentiones non modicae — безмірні заколоти. „и погибнетъ ꙗко да падетъ, и не падетъ тогда, но паки положитсѧ въ свое начало“ — переклад зовсїм невільничий і декуди невірний: et periclitabitur ut cadat — захитаєть ся так, що буде близьке упадку (пановане), але не впаде, а знов підійметь ся до свого первісного стану.

19. подкрилецъ осмь совокꙋпляющи крилѣ свои — перекладено зле, в лат. cohaerentes alis ejus — злучені з його (орловими) крильми.

20. времена легчаиша, лѣта скорозванныи — не зовсїм добре передає лат. tempora levia et anni citati, та своєю дорогою сї латинські фрази неясні і не передають добре думки оріґіналу, що се будуть часи спокійні та скоро минущі. „двое бо ѿ тѣх родят ся“ — переклад зовсїм хибний, бо в лат. стоїть: duo... perient, згинуть.

21. Приближающи же ся времени полъ — перекладено механїчно, та лат. текст тут хибний, бо розриває одно речене на дві части і роздїлює точкою. Речене повинно починати ся кінцем попереднього зачала: Et duo quidem ex ipsis periet, і далї без жадного знака: appropinquante tempore medio (два царі згинуть, коли буде наближати ся половина часу, scil. призначена для тих вісьмох царств). Лат. текст затемнює се речене, кладучи по perient точку, а потім пишучи: Appropinquante autem tempore medio; се autem, у нашім перекладї же зайве і псує сенс. „четыре ѡхранят ся во время. Єгда приближати ся начнет время его, да скончает ся“. Хто се зрозуміє, варт премії. Одно речене розірвано на двоє, і се вже заслуга

руського перекладача і знак, що він не розумів того, що писав. Далї зворот „во времѧ“ має кілька значінь (в пору, підчас пори), але не має власне такого значіня, якого тут потрібно: чотири доживуть до того часу; конець висловлений незугарно, має значити: коли почне зближати ся час його закінченя, тоб то час упадку царства. „двоє бо на конци съдръжат сѧ“ — не дає нїякого сенсу, лат. duo autem in finem servabuntur, два (царі) будуть заховані на кінець.

22. „три главы покоющѧ“ — не зовсім вірно передає: quiescentia, у спочинку.

23. и призоветъ въ не многа — механїчно передано лат. et revocabit in ea multa, яке зовсім невірно передає первісний текст: і відновлять (царі) в нїй (у державі) богато дечого.

24. „и иже ѡбитаютъ въ неи с трꙋдомъ многимъ на всѣх иже быша пред сим“ — повний нонсенс, так само як і лат. et qui habitant in ea, cum labore multo super omnes, qui fuerunt ante hos, хоч у руськім у додатку лат. super omnes переревернено „на всѣхъ“. Сенс реченя з орієнтальних верзій виходить такий, що ті три царі будуть панувати над мешканцями з більшим горем для них (себто для мешканців), нїж иньші царі перед ними.

25. „Сїи бо бꙋдꙋтъ иже преглавѧтъ нечьстивыхъ его, иже съкрꙋшатъ послѣднѧѧ его — новий абсурд. Дивовижне „преглавѧтъ“, се не що, як зовсім невільничий переклад латинського recapitulabunt — повторять; так само съкрꙋшатъ стоїть тут зовсім не на місцї замісь лат. perficient (перекладач помішав perficere і perfigere), довершать, доведуть до краю; novissima не добре передано словом послѣднѧѧ; значінє таке, що три нечестиві царі повторять злочини давнїх і довершать злочини найновійших часів.

27. ꙗже двоє, иже приспѣваютъ, мечъ их поꙗсть — переклад не дає сенсу задля двох помилок перекладача. Він передав лат. nam заіменником ꙗже і не зрозумів слова: perseveraverint — доживуть до остатнього часу.

28. Єдїнъ бо мечъ поꙗсть иже съ нимъ, но бо тꙋ мечъ на послѣдокъ падетъ — переклад зовсім хибний і не дає нїякого змислу. Лат. текст має: unius, одного (scil. царя) меч поїсть тих, що будуть з ним; sed tamen hic gladio in novissimis cadet — а він сам між остатнїми впаде від меча.

29. въсходѧщи на главы — хибно перекладено, лат. trajicientes super caput, що виставали по над голову.

30. съдръжалъ вышній въ конецъ своихъ — хибно перекладено, лат. conservavit in finem suum — заховав на свій конець.

32. се есть вѣтрь — перекладено вірно з Вульґати, але в Вульґаті текст хибний; поправнійші рукописи мають не ventus, вітер, що не дає ніякого змислу, а unctus, помазанник, себто царь остатній із тих трьох, про яких була згадка перед тим у зач. 23. В грецькім оріґіналі стояло мб. Христос і так перекладає се слово Ґункель.

33. тогда покажетъ ихъ, лат. tunc corripiet eos — порве, в арабськім і етіопськім тексті: знищить.

34. иже съхранени сѫть на концыхъ моихъ — механічний переклад лат. qui salvati sunt super fines meos, а се своєю чергою кепсько передає оріґінал, який значить: ті, що заховали ся в моїм краю.

З сього розбору можна побачити, що на переклад сеї книги зложили ся дві недотепности: недотепний латинський переклад грецького тексту і недотепний переклад латинського тексту на церковну мову, доконаний механічно, а часто й зовсім недорічно в Новгороді і не поправлений у Острозї навіть на стілько, на скілько се було можливо при самім порівнаню церковного тексту з латинським.

По катастрофі 1708 р.

Военні роботи.

Написав **Олександр Грушевський**.

Шведська війна тягла ся довго, вимагала великих жертв людьми та грішми і через те важким тягаром лягала на людність. Богато було вбито в военних подіях, богато хорувало та вмирало серед важких та незвиклих умов, нарешті деякі нещасливо втікали і також гинули без вісти. Се були — так сказати — безпосередні втрати людьми під час военних подій, але в звязку з сею війною — дуже тїснім — були також і иньші вимоги та потреби, які також забирали силу людей, і працї, і людських жертв.

Так, важким тягаром лягала на людність праця коло будування нових та направи старих кріпостей.

Ся важка праця, може бути, здавала ся б трохи лекшою, коли б її ведено по заздалегідь укладеному пляну, рівномірно, кілька років, без перерви. Як раз сього і не було: уся шведська війна вела ся дуже нервово, були моменти певного віддиху, полекшення, а потім моменти страшенного напруження. Прийняті були певні фортіфікаційні пляни, але людей, грошей та провіанту взагалї не ставало і в моменти меньшої, порівнюючи, небезпеки для певної країни, людей та гроші, призначені для будовання кріпостей в сїй місцевости, звертали замісць того на иньші наглі потреби. Коли ж обставини складали ся гірше і гостра небезпека загрожувала як раз сїй місцевости, доводило ся на ґвалт підгоняти працю, згоняти більше число робітників, а се шкідливо впливало на умови працї та на здоровлє людей.

Все се можна прикласти і до України. Небезпека від Польщі, Турції та від самого невсипущого Карла XII — се все складало ся в ріжнородні, несподівані комбінації. В звязку з тими або иньшими военними подіями та дипльоматичними виглядами, Україну або можна було лишати без близшого догляду, або, навпаки, треба було стягати сюди війська, зміцняти оборону границь та відбудовувати кріпости. Така нагла зміна в залежности від плянів Карла XII траплялa ся не раз. Ось, наприклад, в початку 1703 р. польські відносини прийняли непевний характер[1]), і в звязку з сим гетьман Мазепа, прохаючи у царя вказівок по ріжним тодїшнїм питанням, питає[2]) також і про обезпеченнє Київа та про перенесеннє „замку Острянского“: „о укрѣпленіи монастыря Печерскаго, гдѣ ево гетманскими проторми отъ давной Печеры ограда каменная учинена, а нынѣ отъ башни Кіевской какая башня каменная учинитися имѣетъ? И каменщики стужаютъ, присланъ ли будетъ какой инженеръ или такъ строить, какъ есть, чтобы впредь напрастно протори не пропали“. На се була дана відповідь коротенька — „обождать до вѣденія, чтобъ въ то время; а конечно намѣрены укрѣпить“. Друга, більш докладна: „о укрѣпленіи монастыря Кіево-Печерского и великій государь, его царское величество, попеченіе о такъ святомъ православномъ мѣстѣ имѣетъ, токмо бъ строеніе каменное не безь пользы истощевалося и ѳортеція устроена была крѣпкая и правильно содѣланная; и естли мочно, чтобъ оное строеніе отложить до предбудущаго лѣта, понеже лутче и удобнѣе высмотритися можетъ. И которая ситадель къ сему начнется строить, чтобъ переломки въ томъ Печерскомъ монастырѣ не было“. Що до перенесення Острянского замку — як радив гетьман — „на самой пристани водяной государевыми бъ людьми надъ воду близко перенести и построить“, на сей плян Мазепи дано відповідь — „изволяетъ царское величество отложить сіе до предъидущаго удобнаго времени, понеже нынѣ и тако доволно служилымъ работати, а впредь сіе учинено будетъ по ево гетманскому предложенію“.

Зроблено було деякі поправки і на якийсь час справа була відсунена: увага була звернена на иньші відносини. Король шведський був далеко від України, гострої небезпеки не було, польські відносини виходили на лїпше і Україною поки що не турбовали ся.

[1]) Соловьевъ т. 15, гл. I, пор. кн. 3, ст. 1290.
[2]) Письма и бумаги II, ст. 196, 201.

Аж ось три роки пізнійше обставини для України змінили ся: в сїчни 1706 р. Карл з'явив ся коло Ґродна і се, як здавало ся, загрожувало Українї [1]). Було відомо, що гетьман зміцнив фортіфікації Київа, таким чином Київ сам міг бути міцним опорним базісом военних подій і тільки коло нього треба обезпечити певні пункти, головним чином — коло Днїпра. Про се писав Меньшіков царю, покидаючи Київ: „а еще полкъ отпустилъ къ Припяцкому устью, куда сего числа послалъ дву инженеровъ, которымъ велѣно строить неболшую ѳартецию на здѣшнемъ берегу, на Днѣпрѣ, противъ Припяцкого устья, для того ежели непріятель захочетъ водою къ Кіеву итти или правіантъ возить, дабы тѣмъ на устьѣ задерживать“ [2]). Таким чином, на загальний погляд, Київ міг бути міцним обезпеченим базісом на випадок несподїваних военних подій.

Але при близшім ознайомленню з станом київських укріплень Меньшіков змінив свій погляд на сю справу. Маючи нагоду оглянути цїлу місцевість коло Київа, маючи можливість — під час перебування в Київі, близше розібратись, з поясненнями военних інженерів — в топоґрафічних умовах місцевости навколо сього міста, Меньшіков починає инакше оцїнювати вартість гетьманських направлень. В звязку з тим Меньшіков пише царю про стан Київа та київських укріплень так: „Кіевъ, какъ мы по проѣздѣ своемъ высмотрили, зѣло плохъ и небезопасенъ и съ одной стороны могло во всю линею стрѣлять. Однакожъ мы еще будемъ высматривать и гдѣ что для найлутчей безопасности надлежитъ здѣлать, о томъ милости вашей буду доносить впредь“ [3]).

Кілька день пізнійше вже готовий новий плян і Меньшіков писав [4]) царю з Київа від 12/V 1706 р.: „сегодня ѣздилъ я

[1]) Соловьевъ т. 15, гл. III, пор. кн. 3, ст. 1410.

[2]) Письма и бумаги IV, 875.

[3]) Письма и бумаги IV, 885.

[4]) Письма и бумаги IV, 838. Подібні ж поради дає з приводу Київа і фельдмаршал барон Оґільві; він пише наприклад в листї від 14/VI: „мнѣніе мое было Кіевъ крѣпкими линеями укрѣпить... есть такожъ нѣкоторая опасность, чтобы непріятель нѣкоторое мѣсто не захватилъ, ежели не будетъ нынѣ резолуціи или разположенія сему, како укрѣпить.“ Пізнійше Оґільві згадує знов про свій плян: „къ сему жь зѣло бъ потребно было, чтобъ ваше величество онаго (себто гетьмана) къ тому склонили, чтобъ онъ войско свое ко изготовленію линеи и охраненію Украины въ 10 или 12000 работниковъ или піонеровъ, всякому давъ по пикѣ и лопатѣ, немедленно помогать... въ Кіевъ привесть приказалъ...“ Письма и бумаги IV, 889, 897.

кругъ здѣшняго города и около Печерского монастыря и всѣ мѣста осмотрилъ: точію не вѣмъ, какъ вашей милости понравитца здѣшней городъ, а я въ немъ не обрѣтаю никакой крѣпости; чтоже Печерской монастырь, зѣло потребенъ и трудовъ немного надобно къ нему приложить, понеже городъ изрядной каменной, немного не додѣланъ, и хотя противъ старого маниру зачатъ, однако мочно оной доброю ѳартеціею учинить, что весма будетъ намъ благонадеженъ; да и есть для чего ево держатца, понеже мѣсто изрядное, а се и церквей каменныхъ доволно; а въ Кіевѣ въ городѣ каменного строенія толко соборная церковъ да монастырь. И ни малого способу я не обрѣтаю, для чего сего города держатца, понеже городовое основаніе великое и ежели ево крѣпить, то зѣло не легокъ станетъ и людей будетъ требовати всема довольного числа, о чемъ, какъ съ милостью вашей, что, дай Боже, увижусь, пространнѣй донесу".

Протягом місяця мая та червня обставини не ставали гіршими і нагла небезпека — здаєть ся — була відсунена. Дійсно, Київ конче треба обезпечити — яко воєнний базіс — на випадок перенесення війни в Україну, але час ще є: можна відложити сю справу на місяць, на два до особистого побачення з царем. Петр приїхав[1]) в Київ 4 липня, Меньшіков рушив з Київа на захід; дорогою він отримує трівожні звістки і нагадує Петру про негайну потребу обезпечення Київа: тон цілком иньший ніж в листах його перед двома місяцями. Ми бачимо, що знов виступає на перший плян завданнє, як мога скорше відбудувати і зміцнити київську кріпость: небезпека здавала ся гострою та недалекою. Меньшіков пише Петру з Чуднова від 26/VII між иньшим і про сю справу: „и присемъ за присудочно милости вашей доношу: зѣлобъ потребно, чтобъ тѣмъ временемъ около Печерского монастыря ѳартецыю здѣлать, дабы въ простойкѣ время напрасно не праходило, что больше предаю въ ваше разсужденіе"[2]). На се Петр спішно відповідає, що „о Печерской ѳартецыи зѣло изрядно; только развѣ для того дѣла гетмана со всѣмъ взять сюды, а безъ нихъ дѣлать невозможно и некимъ, а и въ Васильковѣ стоять, чаю, немного въ нихъ дѣла; и ежели вамъ въ немъ тамъ нѣтъ прибыли, изволь дать знать, то тотчасъ я по него пошлю и дѣлать начнемъ". В звязку з сим писав царь гетьману: „получа сіе писмо, изволь

---

[1]) Соловьевъ т. 15, гл. III, пор. кн. 3, ст. 1419.
[2]) Письма и бумаги IV, 985.

з Божіею помощію, выбравъ регименту своего доброго войска тысячи четыре или пять конныхъ, оставить зъ добрымъ командиромъ... самъ же ваша милость, по отправленіи оного войска, зъ достальнымъ изволь итти х Кіеву не мѣшкавъ...“ Три дни пізнійше знов повторює царь свій наказ гетьману „самому итти х Кіеву“[1]). Визвати спішно гетьмана в Київ треба було, щоб забезпечити себе робітниками для скорійшого початку нових фортіфікацій в Київі згідно з вказівками военних інженерів та Меньшікова.

Оглянувши Київ та роздивившись в місцевих топоґрафічних умовах, царь згодив ся з сими вказівками та увагами про київські укріплення. „Въ ту бытность“ пише царь в „Гисторіи Свейской войны“ про своє перебуванне в Київі в липні і серпні 1706 р., „Государь усмотрѣлъ, что Кіевская фортеція имѣетъ зѣло худую ситуацію: того ради заблагоразсудилъ фортецію сдѣлать въ иномъ мѣстѣ, для которой за удобное мѣсто изобрѣлъ монастырь Печерскій; къ тому же и для того, что вся Украйна оное мѣсто надъ мѣру въ почести имѣетъ; которое гораздо удобнѣе Кіева: гдѣ Государь фортецію измѣрялъ и заложилъ въ 15 день августа“[2]).

При відїздї царя з Київа прохав Мазепа у нього інструкцій з приводу ріжних обставин; між иньшим була мова і про київську кріпость: „по отходѣ вашего царского величества и войскъ вашихъ монаршихъ съ Кіева что имѣю тутъ чинити, якъ долго бавитися и если въ Кіевѣ неисходно зоставати съ войсками реименту моего до указаного времени или надлежащое дѣло ѳортиѳикаціи Печерской роспорадивши и на кватери войску роздѣливши, а дозоръ иному кому вручивши самому до Батурина отъѣхати? Такожде кто будетъ изъ ѳѳицеровъ до тоей ѳортиѳикаціи Печерской для досмотру приставленный, которого бы въ дѣлѣ настоящемъ можно было спрашивати?“ На се була дана така відповідь: „первое надлежитъ все выразпорядити для ѳортеціи и потомъ развѣ на время съѣздити въ Батуринъ, понеже въ отлученіи гетманскомъ не такъ будетъ порядочно и споро; ради же разпорядку Печерской ѳортеціи оставляется подполковникъ господинъ Гейсонъ“[3]). Таким чином справа київської кріпости поставлена на твердий ґрунт; є для сього спеціяльний

[1]) Письма и бумаги IV, 317, 324, 328.

[2]) Уривок з „Гисторіи“ у Устрялова IV, 2, 462.

[3]) Письма и бумаги IV, 352. Від сього Heinsohn-а лишила ся тогочасна реляція про стан фортіфікаційних робот — згадана ibid. с. 1023.

доглядач; гетьману наказано мати особливу увагу. Не забуває про се і царь. Ми, наприклад, маємо відповідне роспорядження Петра I з 20/XI 1706 р. в листі до Ромодановского: „въ Кіевѣ въ новопостроенную Успенскую крѣпость изволь взять 136 пушекъ у господина адмиралтейца на Воронежѣ или гдѣ по писму ево принять изволите и послать оныя въ тое крѣпость нынѣшнею зимою... и чтобъ у нихъ конечно было у каждой пушки по 150 ядеръ, также бы и порохомъ было не скудно...“ [1])

Завдяки постійним переїздам з місця на місце та нахилу мати за всім свій власний догляд, царь звичайно не мав часу входити в деталї та подробиці задуманих плянів: коли не було наглої потреби він звичайно доручав деталї та подробиці своїм помічникам. Таким чином і в Київі царь призначив місце для нової київської кріпости, доручив гетьману виставити відповідне для сього число робітників, а иньші деталї полишив на розгляд місцевих военних урядників, поручивши робити за порозумінням з гетьманом. Але сї відносини між гетьманом і урядниками царя не все бували добрими і не завше можна було порозумітись. Ось, наприклад, лист Мазепи до царя з Київа від 23/IX. Гетьман питає царя, що „войскамъ рейменту моего“ „въ тое время дѣлати, когда холодная и дождевная пора до фортификаціи Печерской препятіемъ будетъ“; ранїйше, пише далї гетьман, під час перебування царя в Київі „не дерзалемъ таковымъ моимъ доношеніемъ ваше царское величество трудити, понеже еще тогда тая фортификація ни единого въ дѣлѣ своемъ предлежащомъ начинанія не восприяла. Теперь убо, когда оная значне въ валахъ наддѣлалася, а дожды и холоды осенніе являются, которіе начинаютъ уже до далшого дѣла быти препятіемъ, дерзаю о томъ до вашего царьского величества, всемилостивѣйшаго моего государя, писати и о указъ вашъ премощный монаршій себѣ просити, что мнѣ съ тими рейменту моего войсками чинити, когда дѣло фортификаціи Печерской устанетъ. А извѣствую тое вашему царскому величеству, что тые рейменту моего войска помянутою фортификаціею утружденные борошенныхъ запасовъ лишившіеся и конѣ всѣ свои всѣ воженьемъ дерну повседневнымъ мѣючи вымордованы и знужненные, не будутъ на жадную вашего царского величества службу подъ сей часъ зимою угодны“ [2]).

---

[1]) Письма и бумаги IV, 447.
[2]) Письма и бумаги IV, 1022.

Друга половина 1706 р. пройшла для України спокійно. Небезпека, що здавала ся такою близькою та грізною, відсунула ся. Тільки з початком 1707 р. дипльоматичні умови змінили ся: лишившись без помочи союзників царь побачив, що „сія война надъ одними нами осталась"[1]) і через те треба тримати ся дуже обережно. Але поки що в осени 1706 р. було розмірно спокійно і через те перервати на якійсь час фортіфікаційні роботи задля негоди та пізнійше снігу гетьман міг би і сам за порозуміннєм з иньшими урядниками царя. Але коли гетьману доводить ся з таким запитаннєм звертатись до самого царя, уступаючись — разом з тим — за стомлених та змучених козаків, се значило б, що гетьману неможливо було порозумітись з місцевими київськими, призначеними від царя доглядачами та урядниками і він мусів писати до самого царя, підкреслюючи найбільш зрозумілий та впливовий арґумент про нездібність змучених та стомлених незвиклою і важкою працею козаків до будучих воєнних операцій.

Треба зауважити ще одну обставину: під час потреби царь дуже швидко і легко установляв нові спеціяльні уряди, але мало думав про близше вияснення, в яких відносинах мають стояти сї нові уряди до старих, яка сфера діяльности близше їм призначала ся поруч з старими урядами. Через се відносини сї були неясні, богато було цїлком зайвих суперечок та непорозумінь. Возьмемо справу київської кріпости. Гетьман мав прислати на се „людей своего регименту", які від нього і залежали. Але як уживали отсих присланих гетьманом людей на фортіфікаційні роботи, як з ними поводились, яким чином ішли сї роботи, про се властиво гетьман не знав. Його завданнє було прислати людей на сї роботи та й тільки всього. Легко зрозуміти, що в таких обставинах богато могло бути надужить та й дїйсно бувало. Чужі люди мало звертали уваги на важкий стан робітників та мало сим турбовали ся. Бувало, що й поводили ся гостро і зневажливо. Згадуючи ті часи, Орлик в листї до Яворського пригадує, як „полковники съ старшиною своею часто до гетьмана приходя жалостнѣ предлагали, что приставы у того дѣла фортификацїйнаго козаковъ палками по головамъ бьютъ, уши шпадами обтинаютъ и всякое поруганіе чинятъ"[2]). І не

[1]) Соловьевъ т. 15, гл. III, пор. кн. 3, ст. 1443.

[2]) Основа 1862, X, ст. 8; пор. Костомарова Мазепа (вид. 1885), ст. 306.

завсїди гетьман на свої заявлення і скарги міг отримати бажану відповідь від висших урядників царя в Київі.

Між тим обставини знов прийняли иньший вигляд і в початку січня 1707 р. треба було очікувати знов небезпечного і швидкого нападу Карла. „Ничто такъ надлежитъ хранить, яко границы, дабы непріятелъ или силою, а паче лукавымъ обманомъ не впалъ и внутреннаго раззоренія не принесъ“, писав Петр Апраксїну в звязку з новим поворотом подій. Таким чином знов стає більш енерґічною праця коло поліпшення та забезпечення укріплень: де вже роспочали робити, тепер знов працюють більш спішно та енерґічно. Ще 18 січня 1707 р. царь пише гетьману, „чтобъ заранѣе къ походу изготовиться и чтобъ по самой первой травѣ въ маѣ подъ Кіевомъ стать, какъ для совершенія начатой фортеціи, а паче для обороны отъ непріятеля своего краевъ, о которомъ сказываитъ, что конечно намѣренъ въ 1-хъ числахъ мая иттить къ нашимъ краямъ, чего для надлежитъ вящее приготовленіе въ войскахъ имѣть; и понеже можете знать, что войско малороссійское нерегулярное и въ полѣ противъ непріятеля стать не можетъ, того для совѣтываю вамъ довольное число лопатокъ и заступовъ велѣть взять съ собою, такожъ и добрую полковую артиллерію, дабы возможно у Днѣпра (ежели непріятель будетъ) въ удобныхъ мѣстахъ шанцами или окопами укрѣпиться и тѣмъ возбранить непріятелю ходъ въ свою землю“ [1]). 29 січня царь доручає київському ґубернатору кн. Д. М. Ґоліцину „къ будущему лѣту всякое приготовленіе учинить и къ намъ писать, а именно во управленіи артилеріи и магазиновъ; а городовое Печерского города дѣло вручено гетману на его люди“ [2]). Спеціальна інструкція царя гетьману від 25/IV нагадує „1) собраться съ войскомъ у Кіева и Печерскій монастырь укрѣпить, хотя не такъ, какъ надлежитъ быть совершенная фортеція, но такъ, дабы можно было сей годъ при приходѣ непріятеля удержать, какъ о томъ довольно сказано инженеру... 4) во время непріятельскаго прихода, осадя и управя Печерскій монастырь, уступить за Днѣпръ, а старый Кіевъ оставить пустъ; 5) и того ради надлежитъ зѣло трудиться, дабы Печерскій монастырь какъ найскорѣе укрѣпить и артиллерію управить, дабы при приходѣ непріятельскомъ безъ страха возможно сію фортецію оставить“ [3]). Виконувати сю інструкцію

[1]) Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ I, ст. 166.
[2]) Сборникъ Р. И. О. XI, ст. 83.
[3]) Сборникъ военно-историч. матер. I, 171.

доручено було гетьману спільно з київським ґубернатором Ґоліциним: „и о томъ о всемъ — пише царь київському ґубернатору 2/V — даны ему пункты за приписаніемъ нашею рукою; того ради надлежитъ и вамъ трудитца съ нимъ обще во всемъ какъ возможно, особливо же исправлять тѣ дѣла, которыя до васъ приналежатъ“ 1). Яснійше висловлює ся царь в дальшім своїм листї до того ж Ґоліцина — „дабы во всемъ заранѣе въ Кіевѣ осмотрѣли вы, паче же новую Печерскую крѣпость, которая весьма требуетъ къ совершенію работниковъ, которыхъ хотя господинъ гетьманъ отъ себя и обѣщалъ, однако если бы оныхъ прислано отъ него будетъ не довольно, того ради надлежитъ вамъ къ той работѣ взять съ Украины, тѣхъ городовъ, которые у васъ вѣдомы, и что нужное исправлять заранѣе по согласію съ нимъ, господиномъ гетьманомъ“ 2). В листї Ґоловкіна, писаним з наказу царя, згадуєть ся ще про будованнє маґазина та „два мости судовыхъ, кромѣ настоящаго чрезъ Днѣпръ плотоваго мосту“. В пізнійших наказах царя знов нагадуєть ся „крѣпость Успенскую по указу нелѣностно управлять и спѣшить какъ возможно, дабы въ приближеніи непріятель оного въ совершенной оборонѣ обрѣлъ“.

Після Полтави обставини, здавалось, рішучо змінили ся, гостра небезпека була усунена і фортіфікаційні роботи в Києві знов йдуть більш млявим, більш повільним темпом: иньші річи вимагають більшої уваги, грошей та праці і через те справа київських укріплень була відсунена. Що правда, робот сих не було зовсїм перервано і на літо 1710 р. призначено було гетьману прислати до Києва 6 тисяч „человѣкъ, полки регименту своего“ „ради строенія фортеціи“, але їх потім наказано було роспустити задля хороби в людях. Роботи йдуть знов спокійним, млявим темпом 3).

Погіршеннє росийсько-турецьких відносин знову звернуло увагу на Київ. Се вже була небезпека, треба було квапитись та підганяти. Ґоловкін в листї з 31/I 1711 р. пише гетьману, щоб дав київському ґубернатору „къ городовому управленію и для привозу лѣсу двѣ тысячи человѣкъ съ лошатьми“. Гетьман ви-

1) Сборникъ Р. И. О. XI, 84.

2) Сборникъ военно-историч. матер. I, 173. Сборникъ Р. И. О. XI, 84, 106, 85, 86. Пор. також замітку: „Кіевопечерская фортеца строилася козацкими войсками“ під р. 1707, див. Дневныя Записки Якова Марковича.

3) Матеріалы Военно-Ученаго Арх. с. 689.

слав „для возки лѣсу“ одну лише тисячу і тепер питає, чи не ужити „для возки лѣсу“ і ту тисячу „подводъ, которыи выправилъ съ фуражемъ для тыхъ же подводъ“, призначених з початку саме лише „для возки лѣсу“; таким чином окрім тисячі підвод, призначених гетьманом саме „для возки лѣсу“, лишаєть ся для тої ж цїли і тисяча фуражних підвод. Ґоловкін прийняв сю комбінацію, але Ґоліцин пізнійше писав, що властиво сеї другої тисячі на роботї не було, а „для нынѣшняго случая и ту первую тысячу подводъ, хотя мнѣ въ городовомъ здѣшнемъ управленіи была и нужда, отпустилъ“. Окрім того зайняті були „роботные люде“ коло „поправленія крѣпости Глуховской“ [1]).

З дальшого 1712 р. маємо резолюцію сената від 23/IV, щоб послати на прохання київського ґубернатора інжинера з Азовської ґубернії в Київ „для дѣла кіевскої фортеціи“ [2]).

Йде далї праця і в дальшім 1713 роцї. Шереметєв пише гетьману, що царь „въ диспозиціи и разсужденіи о турецкой войнѣ соизволилъ предложити линію, которая сдѣлана отъ Печерской крѣпости къ старому Кіеву, поправить и сомкнуть съ обѣими...“ В звязку з сим гетьман має вибрати певне число людей: „съ которыхъ полковъ регименту Вашего къ дѣлу тыхъ крѣпостей и по скольку человѣкъ работниковъ изъ посполитства употребить изволите“. Трохи пізнійше гетьману нагадує тойже Шереметєв — „особливо изволите чрезъ ординансы свои объявить тѣмъ людямъ, которые малороссійскіе обыватели или козаки будутъ употреблены въ городовую работу, чтобъ у нихъ были лопатки, кирки, топоры и мѣшки, чѣмъ землю носить“. Разом з тим ішли роботи коло забезпечення Глухова та Ніжина, „городовая починка“. З резолюції сената від 30/III для дальшого будовання київської кріпости та направлення фортіфікацій Ніжина, Чернигова і Переяславля було призначено однодворцїв з Київської та Азовської ґуберній всього 12 тисяч з терміном 30/IV або 15/V. Сим однодворцям мали також помагати і „Кіевской губерніи гварнизонныхъ полковъ солдаты“. А коли б „тѣми людьми того строенія управить будетъ вскоре невозможно, у той же работы быть и гетманского регимента людямъ, противъ прежняго, какъ и прежъ сего у той работѣ были съ общаго совѣту и согласія съ гетманомъ г. Скоропадскимъ, понеже въ томъ

---

[1]) Матеріалы Судіенка II, 172, 27. Матеріалы Военно-Ученаго Архива 704, 714.

[2]) Доклады и приговоры Сената II, 264.

краю обрѣтается болше малороссійскаго народа людей...“[1])

Такий порядок прийнятий і на дальший рік, 1714: „достраивать съ общаго совѣту“ г.-ф. Шереметєва, київ. ґуберн. Ґоліцина та гетьмана Скоропадського „полками генерал-фельдмаршала, гарнизонными войсками и ландмилиціею — кіевскаго губернатора и гетьману Скоропадскому его регимента людьми“. Сповіщаючи про се гетьмана, Ґоловкін і від себе додав: „изволте, ваша вельможность, регименту своего людми въ строеніи той Кіево-Печерской крѣпости имъ вспомогать, согласясь о томъ“ з Шереметєвим і Ґоліциним[2]).

Для р. 1715 царь сам дав певний плян фортіфікаційних робот в відповіди на пункти Ґоліцина: „Кіевскую фортецію — достроить, Черниговскую и Нѣжинскую поправить по разсмотрѣнію, а вмѣсто Полтавы сдѣлать замокъ въ Переволочнѣ и тамъ быть главному мѣсту полка Полтавского, а дѣлать гетьману и прибавить великороссійскихъ, сколько возможно“. Сенат в резолюції означив близше: ландміліція мала разом з людьми гетьманського реґіменту вести сї фортіфікаційні роботи. Ґоліцин призначив „къ тому строенію регименту гетьманского съ полковъ для работы Кіево-Печерской крѣпости работныхъ людей пять тысячъ человѣкъ, въ томъ числѣ съ лошадьми и съ телѣги три тысячи...“ „а пятьсотъ человѣкъ послать въ Черниговскій полкъ для приготовленія лѣсу и спроваженія въ Кіевъ водою...“[3])

Сими вказівками можна обмежити ся: для дальших років також можна вибрати подібні, але досить і отсих. Бажаючи прослїдити розміри участи української людности в фортіфікаційних роботах того часу та переглядаючи з сією метою наші джерела, легко бачити, що все се йшло crescendo. В хвилину гострої небезпеки звертали ся і перед р. 1708 за українською працею, уживали для фортіфікаційних завдань козацьку військову силу, але се все робило ся з тим розуміннєм, що се виключний випадок, щось екстраордінарне. Пізнїйше сей відтїнок зникає і даровою працею української людности та працею військових кадрів козацтва користуєть ся петербурський уряд зовсїм без

[1]) Матеріалы Судіенка II, 368, 385, 51, 457. Доклады и приговоры III, 178, 279; пор. Дневныя Записки під р. 1713.

[2]) Доклады и приговоры IV, 446. Матеріалы Военно-Ученаго Архива 769, 773. Матеріалы Судіенка II, 226, 397, 398.

[3]) П. С. З. Р. N. 2889. Доклады и приговоры V, 459. Матеріалы Судіенка II, 69, 71.

жадних застережень та ваганъ: се стає немов зовсім звичайним та природним, важка незвикла праця для козацьких військових кадрів та важка примусова, без подяки і заплати, праця посполитих людей гетьманського реґіменту. По що вагатись і турбоватись: досить тільки призначити гетьману певне число робітників і кріпость буде будоватись без жадних видатків і виплат на користь робітників. Се була велика ріжниця супротив попереднього і се зробив рік 1708-ий, з загальною переміною в відносинах до української людности, та радикальна зміна поглядів воєнних діячів Петра I на воєнне значіннє та здібність козацьких кадрів — спеціяльно в справі уживання козаків до незвиклих фортіфікаційних робот.

Отся важка праця коло будовання нових та направлення старих кріпостей була одною з більших тягостей, які випали на долю нещасливої української людности під час шведської війни, але не одинока: богато було ще дечого, що з окрема може здавати ся більш легким, але в сумі мала лягати важким тягаром на плечі української людности. Часто зміняв ся театр війни, часто — в звязку з тим — виявляли ся небезпечні і слабі місця оборони, приходило ся спішно пересувати війська, а місцева людність мусіла постачати людей, возів та коней і, як я вже згадував вище, се лягало дуже важко, навіть коли й не рахувати численні надужитя в сій сфері[1]). Приходило ся військам переходити через якусь ріку — мостова та понтонна техніка була ще мало розроблена в російських військах, і знов треба було звертатись до місцевої людности: згоняли скілько було потрібно човнів з навкола, місцевих людей для праці та лагодили мости[2]). Зміняв ся в залежности від воєнних подій напрям і шлях почти через поодинокі міста та місточка — знов для місцевої людности з'являло ся се „подводною повинностью" з примусовим вистатченнєм під курєрів та гонців возів та коней[3]).

[1]) Див. мою другу статю — Зап. Наук. тов. ім. Шевч. т. LXXVIII, стор. 22—24.

[2]) Нпр. міст через Дніпро у Каменного Затона, Матеріалы II, ст. 189 (мостъ изъ тыхъ судовъ, которые на то мостовое дѣло изъ Кіева отправлены); міст коло Лоєва — Матеріалы II, с. 359; мости коло Любеча і Лоєва — Матеріалы II, с. 467 (оныхъ судовъ довольное число изъ Кіева и иныхъ мѣстъ къ помянутымъ мѣстечкамъ спровадить).

[3]) Напрям почти через українські міста — нпр. Письма и бумаги II, с. 34, IV, с. 808 (посылать, пока путь иной откроется, на Кіевъ). Матеріалы II, с. 373 (чтобъ господа полковники учредили почту). Надужиття при тім: Матеріалы Военно-Учебн. Архива I. с. 613, П. С. З. Р. N. 3729, 4513, Источники II, с. 314.

Нарештї коли виявляла ся на півдні в кріпостях недостача артилерійських запасів і треба було швидко, в небезпечну хвилину їх поповнити, тоді на фабрики зганяли людей з місцевостей навколо та таким чином примусовою працею зміцняли та побільшували мляву звичайну продуктивність зелїзних фабрик в цілях скоршого побільшування артилерійских військових запасів[1]).

Згадав я тут лише кілька випадків, далеко більше було їх в дійсности, але і сього досить, щоб показати в яких ріжнородних формах давала себе почувати місцевій людности важка, невимовно важка шведська війна.

Але ся важка праця, накидана на місцеву людність, робила ся в звичайних умовах, в своїй місцевости, чи в недалекій, всеж таки не виходячи за межі рідної України. Далеко важче бувала ся праця в цілком чужих, иньших, незвичайних умовах житя, коли виконувати сю примусову важку працю треба було серед чужих людей, серед шкідливих та важких умов, в нездоровій місцевости на далекій півночи: прикладом такої важкої примусової праці української людности з'являєть ся так звана „канальна робота", що лишила по собі таку сумну память і в архівних памятках і в памяти нашого народу.

Се найбільш яркий і ефектовний зразок невимовно важких жертв „для общаго государства блага". Але канальна робота має свої прецеденти.

Вперш, здаєть ся, така примусова висилка українських робітників була зроблена в 1703 р. на користь азовських плянів царя. Як відомо, азовські пляни се улюблена дитина Петра I під час „азовського періоду" діяльности царя, коли ще не було надій на північне море і треба було зміцняти своє становище, поки що, на Азовськім морі. Тут нема по що вдавати ся в деталї орґанізації праці коло будування азовських кораблів, згадаю лише, що робітників на се мали постачати — по пляну царя — спеціяльно на се призначені певні місцевости та міста головно в центральній Росії. Але чи тому що приходило ся жити і працювати в важких, некультурних умовах життя, чи дійсно мав шкідливий вплив місцевий клїмат на здоровлє непризвичаєних, більш північних Великоросіян — як об'ясняли

[1]) Нпр. Матеріалы Военно-Ученаго Архива I, с. 772. Згадаю тут ще про ріжнородні інтендантські „магазейни" для військ, що будували ся та поповняли ся коштами місцевої людности, нпр. Матеріалы II, ст. 51, 394. Сборникъ Военно-историческихъ матеріаловъ V.

Петру воронїжські доглядачі та технїки, Апраксін та иньші, але факт той, що з пришлих робітників — Великоросіян дуже богато хорувало і праця „на Воронежѣ и на устьѣ и въ Тавровѣ“ [1]) ішла мляво. Тодї виникла думка, чи не лїпше замісць непризвичаєних, здаєть ся, Великоросіян з центральної та північної Росії, брати робітників з близшої української людности.

Ухопившись за сю щасливу гадку, воронїжські діячі невпинно про неї нагадують Петру І. Ранїйше все були сумні звістки, що робітники і мастера „зѣло больны; зѣло болѣзнуютъ; многіе отъ болѣзни залежали; а достальные всѣ больны“ [2]). „За грѣхъ мой — сумміруе свої враження Апраксін в листї царю — зѣло много померло, такожде и больныхъ множество...“ „волею Божіею плотниками стало зѣло скудно, много больныхъ, а и мертвыхъ не нѣтъ“ [3]). Тим більше надії покладають тепер на новий плян висилки робітників з України — „и прошу у тебя (Апраксін звертаєть ся до царя) милости, пожалуй мнѣ въ печали моей будь помощникъ, повели мнѣ плотниковъ прислать человѣкъ 300, а для отвѣдыванія съ Украйны изъ черкасскихъ городовъ, изъ Сумъ, Харькова, Ахтырки и изъ другихъ слободскихъ полковъ. Мню быть имъ нашему воздуху не противну, а замосковныхъ, Государь, зѣло трудно имать, великій имъ упадокъ живетъ, а болятъ и умираютъ больше лихорадкой и пухнутъ“. Трохи пізнїйше знов скарги на хороби та згадка про українську висилку: „умилосердись, Государь, прикажи прислать плотниковъ человѣкъ хотя 400... а не худо, чтобъ изволилъ прислать по прежнему моему письму съ Украйны. А замосковныхъ и прислать власно такъ какъ подъ палку, коль скоро придутъ дни 3 или 4 помѣшкаютъ и станутъ немочь. Воистинну, Государь, и намъ не безъ страху между такихъ многочисленныхъ болѣзней, а и мертвыхъ съ довольствомъ“. Царь вдовольнив се проханнє Апраксіна — „про плотниковъ съ Украйны писалъ“ [4]). Але умови життя і працї були і на далї остільки ж важкими, що й між Українцями також богато вмирало: ми не маємо в статистицї померших та хорих спеціяльного визначення для українських робітників, але де се зроблено [5]), ми маємо певний доказ, що й українським робітникам жилось тут дуже не

[1]) Вираз з листа Апраксіна — Письма и бумаги III, 864.

[2]) Елагинъ, Исторія русскаго флота. Періодъ Азовскій т. I, 185—186; приложенія I, с. 459.

[3]) ibid. приложенія II, с. 17. [4]) ibid. приложенія II, с. 18.

[5]) Напр. Письма и бумаги III, с. 864 (доношеннє Апраксіна).

легко і богатьом довело ся полягти кістьми під час отсих азовських робот.

Дальший момент — се вже на далекій півночи, в багнистій місцевости, де Нева впадає в Фінську затоку. Тут мав з'явити ся Петербург. Захоплений вдоволеннєм від осягнення давно бажаної мети, царь вважає сю місцевість дуже доброю, самий Петербург „парадизомъ“ та „райскимъ мѣстомъ“, але зігнані сюди з ріжних кінців Российської держави робітники думали, розуміється, инакше. Царь дуже форсував справу будовання сього улюбленого міста й через те треба було дуже богато людської праці. Брали участь також і Українці, звичайно, в суммарнім визначенню „изъ Кіевской губерніи“, иноді під власним своїм іменем.

Під будованнєм Петербурга треба передовсім розуміти дуже важку та шкідливу для здоровля працю коло висушення багнистої місцевости, взагалї ту важку працю положену на те, щоб зробити сю багнисту країну можливою для життя. Далї, треба було забезпечити Петербург в военних цїлях, зробити його міцним военним базісом, виконати певну систему фортіфікацій. Нарештї, в сїй малолюдній країнї не можна було б найти відповідного числа робітників для приватних потреб, для будовання приватних домів. Се все разом узяте — будованнє Петербурга — потрібувало дуже богато робочих рук.

Поруч з сим, в тїснім звязку стояли й деякі иньші самостійні завдання. Наприклад, „крѣпостное и городовое строеніе на островѣ Котлинѣ“ — се будучий Кронштадт. Далї, проведеннє шляхів в ріжних напрямах з Петербурга та обезпеченнє реґулярних почтових сполучень з ріжними містами: для сього треба було завести „почтовые станы“ і поселити там для постійного життя і служби фірманів. Се спеціяльні завдання, але в тїснім звязку також з петербурським будованнєм.

Для всього сього треба було знайти робітників в відповіднім числї. Практика попереднього часу вказувала для сього певний шлях. По тодїшнїм ґуберніям росписано було певними частями загальне число робітників і потрібних для них ріжних запасів. Певну частину сього тягару мусїла нести і українська людність.

Переглядаючи рік за роком укази Петра I, а пізнїйше й резолюції сената, легко вибрати відповідні вказівки про висилку робітників до Петербурга і про збор грошей на їх утриманнє — з одного боку, та про частину, яка припадала людьми

та гріши на Київську ґубернію — з другого боку[1]). Разом узяте се дає досить поважну цифру.

Розглядаючи близше сї наші джерела, легко зауважити ріжницю між двома частинами в сїм кадрі робітників. Одні приходили тимчасово, на якийсь призначений згори термін, щоб — попрацювавши якийсь час — вертатись до дому на спочинок, уступаючи місця новим, сьвіжим робітникам. Число призначених на певну ґубернію було незмінною нормою і ним можна було роспоряджати уряду так або инакше, в залежности від поглядів, які властиво потреби здавали ся більш важні та пекучі. Таким чином, наприклад, наряд робітників призначений з Азовської ґубернії на рік 1711 „на строеніе фортеціи на Котлинѣ“ міг бути звернений „на Мсту на шлюзное дѣло“ або на иньші цїли. Число робітників лишало ся незміненим, а де їх властиво пошлють, се здавало ся неважним та другорядним.

Друга частина се кадр для постійного життя в Петербурзї: в малолюднїй околиці не було, як я вже згадував вище, відповідного числа робітників і коли для урядових цїлей можна було користати ся примусовою працею визваних робітників, для цїлей приватних сього було мало і не вистарчало би. Між тим Петр I дуже піклував ся скорійшим заселеннєм Петербурга та вимагав, щоб урядники будували для себе доми в Петербурзї і там оселяли ся на постійне житє. Таким чином виникає дуже просте рішеннє справи: визвати певне число робітників, розкладаючи відповідними частями по окремим ґуберніям. Се було примусове переселеннє робітників на житє в Петербург.

В обох сих кадрах було дуже богато Українців, вони також брали участь в важких роботах на далекій півночи в петербурських околицях. Важкі були сї роботи, важкі були умови життя взагалї, а тим більше для людей з більш теплої України. Досить буде навести одну вказівку, серед яких умов довело ся взагалї працювати робітникам. „При гаванной работѣ — писав Петр до Самаріна — посоха такъ бесъ призренія, а особливо больныя, что по улицамъ мертвыя валялись, слышалъ, а отъ

[1]) Наприклад П. С. З. NN. 2380, 2448, 2808, 2833, 2969. Доклады и приговоры II, 97, 366, 462; 455, 457, 458; III, 426; IV, 445, 596, 597; V, 217; VI, 23. Сборникъ Р. И. О. XI, 297.

больныхъ и нынѣ остатокъ — вижу — милостыни просятъ" (з кінця 1717 р.)[1].

Для української людности — се після азовських робот був другий момент. Третім — ще більш важким і сумним — був Ладожський канал; про нього будемо говорити в дальшій статї.

---

[1]) Чтенія Общ. Истор. и Древн. Р. 1874, II, ст. 14 (або Берхъ III, 141).

Огляд українського язикознавства.

Написав **Іван Огієнко.**

(Докінченнє).

Українські словники.

Нам ще зостаєть ся сказати про українські словники кінця XVIII і початку XIX ст. Нам відомі ось які словники української мови: 1) маленький словничок Ф. Туманського, 2) словник в додатку до Енеіди Котляревського, 3) словник Павловського, 4) Цертельова і 5) словник Войцеховича. Але ранійш, ніж описувати сї словники, розглянемо „Сравнительный словарь“, в котрому містить ся чимало українських слів.

1. Українські слова в „Сравнительномъ словарѣ“ [1]). Року 1784 Катерина II. задумала видати такий словник, котрий містив би в собі всї язики, які тілько істнують на сьвіті. Девять місяців проклопоталась цариця над своєю вигадкою. Всім ґубернаторам було приказано збирати слова їх країв і одсилати до Петербурга. Во всї кінцї сьвіта одіслані були відозви з проханнєм присилати деякі слова. Але нарештї ся робота Катеринї обридла і вона передала її Палласу. Користуючись зібраними матеріялами Паллас і видав спершу (1787—1789) „Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы“, 4 т., а потім р. 1790—1791 перерібку його: „Сравни-

[1]) Про сей словник див. Сухомлїнов, Ист. р. Акад., т. VIII; „Вѣстн. Евр.“ за 1884 р., кн. 7, статя Пипіна; Булїч, ст. 224 і далї, але про українські слова нїхто з сих авторів, крім Сухомлїнова (і то всього декілька слів), не зазначає.

тельный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій, по азбучному порядку расположенный“, 4 части. До першого словника була додана передмова (в другому вона одкинута), в якій знаходимо цікаві місця що до українського язика: „Малороссійское нарѣчіе мало отлично и само по себѣ часто есть не что иное, какъ россійское, на польскій образецъ премѣненное, которое и въ употребленіи токмо въ Украинѣ и малой Россіи“.

І справді, як передивитись ті українські слова, що приводять ся в словнику і по їх судити про українську мову, то легко можна прийти до такого невірного виводу. Ми мали спроможність продивитись тілько II часть „Сравнительнаго словаря“ (1791 р., букви Д—Л), але думаємо, що і в иньших частях діло стоїть так само, як і в II-ій. Українських слів („по малороссійски“) на 499 ст. II части зазначено всього 65, але з сих справжнїх українських тілько 13; ось вони: диво, ди́рка, до́бре, дожчъ, дочка́, дѣвка, дѣжка, жинка, злодѣй, качка, кинь, коли́ і курка. Всї ж останнї слова, себто 52, уживають ся і в російській мові, як от: жаръ, земля, зубъ, корова, кровъ і т. и. Українськими словами лічать ся навіть такі слова: домъ, жизнь, звѣзда, здѣсь, зрѣніе, когда, кара́ульщикъ і т. и. Єсть і польські слова: жолнѣрь, злото. Ніби то українські слова должка перекладені — длина, э, ээ, — да. — Покладаючись на такі quasi українські слова значні академики, звичайно, і не могли прийти до иньшого виводу крім вище зазначеного. Доставили сї слова ґубернатори тілько по обовязку, аби збутись клопоту, а в Петербурзї їх приняли, як то кажуть, за чисту монету, і не провіривши здали до друку.

2. Словник Федора Туманського. Року 1793 в „Россійскомъ Магазинѣ“ Ф. Туманського[1]) був надрукований „Лѣтописецъ Малыя Россіи“ з невеличким словничком при йому. Цікава передмова Туманського до сього „Лѣтописца“. Автор з початку каже, що він подасть у своїм журналї деякі матеріяли до історії Малой Руси. Але сподїваючись, що знайдеть ся багацько людий, котрим буде не до вподоби такий замір, Туманський так доказує потребу розвивати історію хоча б і України: „Цѣлое состоитъ изъ частей; прежде составленія цѣлаго должны существовать части; чтобы цѣлое было хорошо и совершенно, должны быть его части въ порядкѣ и должномъ совершенствѣ, по крайнѣй мѣрѣ возможномъ: заключеніе сіе есть правило истины, а оспаривающаго оное? — къ лѣкарю...“ Правдиві слова, під котрими і тепер залюбки

[1]) Ч. II і III, а не I—III, як невірно зазначає Буліч на ст. 305.

підписав ся б усякий щирий Українець!... Далї Туманський росказує, як він знайшов „Лѣтописецъ“ і зазначує про свій словничок. „Писана оная (лѣтопись), какъ изъ окончанія явствуетъ, въ царствованіе Гос. Имп. Петра Великаго, почему и языкъ Мало-Россійскій во оной уже ближе подходитъ къ Россійскому; встрѣтившіяся Малороссійскія слова изъясняю я въ примѣчаніи по порядку слѣдуемыхъ чиселъ. Огонь истребитель, пожравшій 29 февраля 1780 года драгоцѣнное собраніе книгъ Кіевской Академіи, лишилъ насъ многаго и я засталъ малозначущіе остатки“.

Сам словничок, перший з відомих нам українських словників, носить таку назву: „Изъясненіе Малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ“ [1]). Сей словничок робить вражіннє енциклопедичного словника, бо в йому слова пояснюють ся повно, подрібно, як от слова гетманъ, курень, полки, фраза — на гарматѣ держалъ і т. и., і окрім слів українських знаходимо і слова фортель, конституція, фактеръ і т. и. В словничку є чимало слів і чисто українських, як от звычай, утискъ, па́ша, путо, човенъ, потреба і т. и. Але дуже багацько знаходимо і польських слів, як от подлугъ, поневажъ, теды, колвек, і форм: мусилисьмо, постановилисьмо. Слова скрізь без наголосу, алфавітного порядку нема, і NN слів не скрізь одповідають N. у тексті; до слів подекуди додані ще й приклади. Єсть чимало слів і малозрозумілих, як от прето — затѣмъ, пресоченный — истребленный, изможденный. Де кілько разів слова повторяють ся, як от слово шкода — в N. 31 і 162, суплика — 109 і 181. Єсть N. і без слова, як от 121, де містить ся тілько увага автора до Літописця. Всїх N. в словничку 333 (див. Булїч, ст. 305), але здебільшого під одним N. приводить ся декілько (5—7) слів одного пня. В правопису ніяких особливостів нема.

3. Словник І. Котляревського. Другим з відомих нам словників, уже далеко повнійшим, був словник в додатку до

[1]) В оглаві, на ст. 569, ч. II, назва иньша: „Туманскаго изъясненія нѣкоторыхъ Малороссійскихъ словъ въ Лѣтописцѣ семъ встрѣтившихся“. Словничок містить ся в трьох місцях: 1) ст. 97—108, №№ слів 1—215; 2) ст. 289—290, — „продолженіе изъясненія“, № 216—252, підпис: Ѳ. Т. і 3) ст. 388, всього 3 слова, № 253—255, підписано: „продолженіе впредь. Ѳ. Т.“ На жаль, ми користувались тілько другою частю з 255 словами, а всїх слів у сьому словничку 333 (див. Булїч, ст. 305).

III части Енеіди Котляревського першого видання року 1798. Сам словничок поміщав ся на прикінцї книжки і мав окрему паґінацію; заголовок його: „Собраніе Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ“, 8°. Сей словник вже містить в собі 972 слова; він лїг в основу всїх дальших словників, як от Павловського, Войцеховича.

Аналїзуючи словник мусимо спершу зазначити, що в йому дуже часто приводять ся чужосторонні слова, які вживають ся в українській мові, здебільшого німецькі; сливе скрізь при їх приведені і самі чужосторонні слова, напр. блискавиця — нїм. сл. Blitz, коштовать — Kosten, мордовать — Martern, мусить — од Müssen, рада — од Rath і т. д. Польських слів зазначено вже далеко менше, всього пять: власно (вольно), кепъ (дуракъ), лясъ, мосьцї і перше. Латинські пнї зазначені три рази: паперъ, окуляры і митью („происходитъ отъ лат сл. Momentum“). Раз зазначено і французьке слово: барило, Baril. Отсе і всї вказівки що до чужосторонніх пнів в українській мові.

Ніяких граматичних зазначень у словнику Котляревського не знаходимо; не знаходимо теж ніяких вказівок що до вимови українських слів. Правопис словника мало відповідає українській мові і зовсїм не виявляє вимови слів. Головнійші місця сього правопису містять ся ось у чому: 1) Замісь **ы** знаходимо **и**: живиця, швидко, свита, колись; але є чимало слів, в котрих уживаєть ся **ы**: усы, рынва, колыска; взагалї тра сказати, що в словнику подекуди помічають ся помилки в уживанню **ы** і **и**. 2) Частенько замісь **і** стоїть **ѣ**: втѣкать, вѣтрякъ, дармоѣдъ, залѣзо, навіть рѣкъ (!годъ) і т. и. Але сей правопис не скрізь додержано. 3) Українське **я** після подвійної шелестівки у Котляревського означаєть ся через **ье** без подвоєння шелестівки: ключье, смѣтье, весѣлье і т. и. 4) Замісь руського **о** знаходимо **и**: живитъ, димъ (= домъ). 5) Infinitivus скрізь кінчить ся на **-ть**: голить, гомонить, і випадково на **-ѣть**: зомлѣть. 6) Форм з суфіксом **-ув** нема, скрізь уживаєть ся **-ов**: муровать, прасовать. 7) Особливість української мови — мнякшеннє **ц** на кінцї слова — сливе скрізь стрічаєть ся у Котляревського: зовиця, каплиця, хлопець, швець, але подекуди стрічаємо і тверде **ц**: буханецъ, криница. 8) **Ч** на кінцї слова частенько тверде: деркачъ, товкачъ, але в ті часи тут здебільшого вживали **ь**: багачь. 9) **Р** на кінцї слова частїйш тверде,

ніж мнягке: бондаръ, знахоръ, цеберъ, але стрічаємо і пустырь, цвынтарь. 10) Замісь нашого **йо** стрічаємо іо: гарціовать. 11) З діфтонґів стрічаємо **дз** і **дж**: гудзики, дзвоныця, кринджолы; **кг** зовсїм нема. 12) **ф** так і передаєть ся через **ф**: фарба. Отсе і все, що можна сказати про правопис, якого вживав у свойому словничку Котляревський.

Звернемось тепер до самого словникового змісту. Здебільшого тут стрічаємо ті слова, котрі знаходять ся в перших трьох частях Енеіди; пояснюють ся вони частенько декількома руськими словами, а подекуди знаходимо навіть маленькі приклади до їх. Стрічаємо також і більш-менш доладні пояснення, як от до слів куделя, варенуха і т. и. До слів балка (долина) і до ковтки (серьги) додано: степное слово, а до ланци — бранное. Корнеслівя нема, тільки раз знаходимо такий напис слова злиднї: злыдни. Наголос в словах стрічаєть ся тільки подекуди, без розбору — і на словах звичайних і на мало зрозумілих.

В словнику знаходимо дуже багато слів, котрі мало вживають ся в українській мові; їх очевидячки автор і пильнував головнїйше всього зазначити. Цікаве поясненнє до слів піп і попадя: пипъ — жрецъ, попадя — берется за жрицу. В словнику є чимало слів не зовсїм вдачно перекладених, або тілько з одним значіннєм, як от: багачь — въ переносномъ смыслѣ огонь; груба — печь, которую топятъ съ сѣней (?), цвынтарь — ограда (?) церковная (в словнику Войцеховича: мѣсто вокругъ церкви); понадить ся — понадѣяться і т. д. Єсть і маловживані слова, як от спычка — указка, секстерень — тетрадь. Инколи стрічаємо і друкарські помилки, але їх не багато: мерщей, минія, хлопець перекладено уха (ухарь?), молодець. Що до алфавиту, то він помітно ніде не хибить.

Отсе сливе і все, що є особливого в словнику Енеіди р. 1798. Через десять років, р. 1808 вийшло друге виданнє Енеіди, але се був передрук без всякої відміни з першого видання. На другий рік (1809) появилось і 3-е виданнє, вже „исправленное и дополненное“ з додатком четвертої части і цікавою передмовою[1]). Як

[1]) Ось вона: „Увѣдомленіе. Энеида на Малороссійскій языкъ мною преложенная въ 1798 и 1808 годахъ была напечатана безъ моего вѣдома и согласія. Она досталась господамъ издателямъ со многими ошибками, случившимися отъ переписки, а сверхъ того и издавшіе многое въ ней по своему передѣлали и почти испорченную выпустили подъ моимъ именемъ. Я рѣшился исправить и дополнить прежде напечатанныя три части, и присоединивъ четвертую издать вмѣстѣ“ і т. д.

і в перших виданнях, словник має окрему паїінацію [1]). В йому містять ся слова перших видань (ст. 3—15), а також і додаток до їх — 153 слів нових (але деякі стрічають ся і в першій части, як от слово малахай), велика частина котрих мало вживаєть ся в українській мові, а то й зовсім незрозумілі, як от гаріль (крошечка), тѣмаха (опытный), цера (лицо). Єсть і цікава помилка: великодушные святки замісь великодні святки. Зазначаєть ся Гаркуша — „извѣстный малороссійскій разбойникъ“. „Исправленіе“, про котре автор каже в заголовку словника, було тілько в тому, що поправлено слово Пасощохлистъ на Ласощохлистъ і перенесено в додаток; туди ж однесені і слова фиги-миги та шулики, де їм дано і зовсім иньше значіннє [2]).

Головнійшою хибою словника Котляревського треба лічити те, що в йому занадто мало звичайних українських слів і дуже багато мало зрозумілих та таких, що рідко вживають ся в мові. Але треба зазначити, що Котляревський не писав особливо словника, а тілько пояснював мало зрозумілі слова з своєї Енеіди Сей словник, найперший з більш повних українських словників, довго був одинцем у нас, і тілько року 1818 появив ся новий словник Павловського, до якого ми тепер і переходимо.

4. Словник Павловського. При відомій уже нам граматиці А. Павловського на ст. 24—77 був надрукований і словник. Се чепурний, цікавий словник, містить в собі 1131 слів і поділяєть ся на 4 части. Про його в передмові до граматики Павловський пише: „Я нужнѣйшимъ почелъ собрать и по алфавиту расположить небольшое количество словъ, фразовъ (sic!) и пословицъ, безъ знанія которыхъ никакой языкъ не можетъ быть яснымъ, пріятнымъ и полезнымъ“.

Словник Павловського — найкращий з тогочасних словникових праць. Видно, автор і любив свою працю і досить гарно знав українську мову; слова пояснює він здебільшого вірно, коротко, одним словом. З поверхового погляду сей словник одріжняєть ся од словника Котляревського тим, що має наголос, здебільшого скрізь правдивий. „Зная изъ опыта“, пише П. в передмові, „сколь смѣшно, когда кто говоритъ по малороссійски, не зная удареній

---

[1]) Назва словника: „Словарь Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ и многихъ иныхъ въ Малороссіи употребительныхъ, исправленный, умноженный и дополненный словами до четвертой части“. Шріфт дрібненький: 24 ст. першого видання містять ся тут на 15 ст.

[2]) Булич, ст. 979.

сего нарѣчія, в словах я придал знаки, показывающіе мѣсто ихъ ударенія“ (ст. IV).

Правопис у словнику вживаєть ся той, що зазначуєть ся в самій граматиці. Він уже далеко відповіднійший українській мові, ніж правопис Котляревського. „Я намѣренъ всѣ слова Малороссійскія писать точно тѣми буквами, какими онѣ тамъ произносятся“. (Передмова, ст. IV). Головнійші прикмети сього правопису виявляють ся ось у чому: 1) Замісь теперішнього **и** скрізь уживаєть ся **ы**: одлыга, прызьба; **і** уживаєть ся також, як і тепер, але єсть і **и**. 2) Замісь нашого **є** скрізь стрічаємо **ѣ**: ѣретыкъ, блакитноѣ, немаѣ. 3) Там, де ми тепер пишемо подвоєну шелестівку з **я**, Павловський пише на кінці слова **ѣ**, а між шелестівками ставить **ь**: весільлѣ, смітьтѣ, рештованьнѣ. 4) **Ц** в його (на кінці слова) завше мягке: млынець, буханець, цьвіркунъ. 5) **Р** в сих випадках завше тверде: господаръ, паламаръ, шинкаръ. 6) Нашому йо у П. відповідає іо: покотіоло, стіонжка, сластіоны, іого. 7) З менш помітних особливостей правопису Павловського треба зазначити: **кг** уживаєть ся доволї часто; єсть і діфтонґи **дж**, **дз**: бджола, дзюбаю; **ф** так і передаєть ся через **ф**: фарба, фукга, але автор зазначає, що Українцї вимовляють сї слова хварба, хвукга. Отсе і всї особливости правопису Павловського. Взагалї треба зазначити, що правопис сей зовсїм простий, але доволї влучно передає особливости української мови. Окрім сього автор добре подбав, щоб в його словнику не було друкарських помилок, і дійсно, їх дуже мало, — жлутко, закарваши і т. и.

Що до словникового змісту, то й тут теж все обставлено досить чепурненько, хоч нїчого особливого в йому не знаходимо. Єсть маленькі пояснення слів, як от: далыби — „далѣе Богъ отъ меня, естьли я неправду говорю“. Вказівок на пень нема нїде; за те частенько приводить ся декілько слів одного пня. Граматичні пояснення складають ся тілько з того, що 18 раз при дієсловах, як от мусить, водить, сподобать і иньших, написано: „глаголъ недостаточный“. Сливе всї дієслови дані в трьох формах: praes., perf. і infinitivus'ї, — довбаю, -бав, -бать; дякую, -вавъ, -вать.

Що до перекладу, то знаходимо, правда не часто, і деякі хиби; єсть невдачний переклад: прикорхнуть — немножко соснуть; склѣзнуть — исчезнуть; а такі переклади, як от скрізь — сквозь (у Котл. теж), панькаю — неодступно прошу, молозыво — свѣжее сладкое ссѣвшееся молоко, можна лїчити

і не зовсім справедливими. Єсть і незрозумілі слова: брышкаю — чванюсь, квадранець — четвертъ часа, кватыря — продолженіе непогоды (в рецензії Цертельова — „четверть круга, совершаемаго луною“), ожеледыця — настъ (?) і т. и. Подекуди стрічають ся слова тілько з одним значіннєм, а не всіма, як от дубець — лозовый (тілько?) прутъ, жертка — платяная (тілько?) вѣшалка, хустка — носовой платокъ, укропъ — кипятокъ (у Котл. — теплая вода и трава). Пізнійше, року 1823 Войцехович писав, що в словнику Павловського багато великоросійських слів; сю заяву можна лїчити неправдивою, бо у Павловського сих слів дуже мало. Як що до всього вище зазначеного додамо, що подекуди речівники дані в двох родах, як от злодій, злодійка, коваль, ковалыха, і що зазначено три „бранныхъ“ слова, — гунственська душа, халепа і ѣретыкъ, то сим вичерпаєть ся все те, що можна сказати про першу часть словника.

Друга частина — „Слова принадлежащія къ Натуральной Исторіи“, містить в собі 149 слів; тут назвища дерев, птиць, квіток і т. и. Попали сюди і такі слова, як от крыця, сонечко, цукуръ. Єсть і помилки: тхіръ — кротъ, би́съ дерево (зам. біж-дерево, боже дерево. Два рази в словах замісь о стоїть у: цукуръ, яблуня, чого в першій частинї не помічаєть ся.

Третя частина словника „Имена даемыя при крещеніи“ (71 слів) містить в собі здебільшого ймення, мало схожі з руськими. Словник не повний, бо до його не війшло багато звичайних слів, як от Іван, Мехтод, Кирило, Якилина і т. и. Здебільшого при йменнях приведені ще й здрібнїлі та пестливі ймення, в котрих, до речи мова, не скрізь уживаєть ся з початку велика буква. Вкінцї подаєть ся увага що до українських фамілїй.

Остання частина „Фразы, пословицы и приговорки малороссійскія“ (веїх 143) містить в собі багато приказок, взятих справдї у народа[1]). Приказки перекладені на руську мову теж приказками, котрі передають одну тілько думку, одне значіннє; так: выдно зъ заду, що Пархимъ, перекладено: видно сову по полету; пустывъ Бігъ Мыкіту на волокіту — Пошлось ему, какъ съ Петрова дня. Єсть чимало приказок і без перекладу, як от: тоді сыроті велыкдень, якъ біла сорочка; багатому чортъ діты колыше. Стрічають ся і просто українські речення з перекладом на московську мову: москаля везты — обманывать, попа

[1]) Частина їх потім була передрукована І. Снєгіревим в „Русскіе въ своихъ пословицахъ“, 1831 р. Див. Петровъ, Очерки ист. укр. лит. 19 ст., ст. 24.

везты у решеті — лгать на исповѣди і т. и. Єсть і негарний переклад: облызня піймать — грибъ съѣсть, ходить на досвітки — по утрамъ (?) на поседѣлки ходить.

Що до джерел словника Павловського, то треба зазначити, що коли він і користував ся словником Котляревського, то дуже мало; здебільшого Павловський розроблював свій словничок самостійно.

Наприкінці треба ще раз зазначити, що словничок зоставляє по собі гарне вражіннє. Складений уміло і з любовю, а головнійше, з слів здебільшого чисто народнїх, він переважує сим не тілько словник Котляревського, а навіть і словник Войцеховича, що явив ся після його.

Але ранїш, нїж перейти до словника Войцеховича, ми коротко зупинимось на словничку кн. Цертельова.

5. Словничок кн. Цертельова. Сей невеличкий словничок (6 сторінок, 59—64) містить ся на кінці відомого „Опыта собранія Малороссійскихъ пѣсней“ (1819 р.). Особливої цікавости словничок не викликає, бо він і занадто невеличкий — всього 218 слів, і складений недбало; алфавит додержано тілько до першої букви, та й то не скрізь; окрім сього в словничку чимало друкарських помилок і в словах не зазначено наголосу. Все се робить його зовсїм нездатним до практичного користування.

З правопису треба зазначити, що infinitivus кінчить ся на **ты**, чого не знаходимо нї в одному иньшому словнику: — выгравaты, прохаты; друге окінченнє **тця** (хоч автор в „Предварит. замѣчаніяхъ“ ст. 20 каже, що тьця) — вертатця, сподѣватця. **Ы** здебільшого стоїть на свойому місцї, але иноді помітні і хиби: пригода, прибуваты. Діфтонґів нема.

Що до самих слів, то вони здебільшого взяті відповідно до його пісень; в словниках Котляревського та Павловського їх сливе що й нема. Самі слова підібрані недбало; є чимало і не зовсїм відповідних слів і перекладів, як от вробляты (виробляти?) — дѣлать, изражаты — выдать (очевидячки від слова зрада), наверсалы — универсалы, примирье — примиреніе. Не скрізь знаходимо головнійше значіннє, як от дбаты — собирать. Єсть і малозрозумілі слова: кричя — мартышка, рыболовъ, на поталу — въ снядь. До слова буть є граматичне поясненнє: „глаголъ сей въ Малороссійскомъ нарѣчіи настоящаго времени не имѣетъ, въ прошедшемъ же бувъ, и въ будущемъ буде“. А до слова гречкосій додано простосердне поясненнє, через що се слово означає „человѣка лѣниваго и нерадиваго“.

Взагалї про словник треба сказати, що він вже занадто виявляє,

що його склав не Українець, чого, напр., зовсім не можна сказати про словник Павловського.

6. Словник Івана Войцеховича. Року 1823 в III ч. „Трудовъ Общ. Люб. Росс. Слов.“[1]) було надруковано: „Собраніе словъ Малороссійскаго нарѣчія“ І. Войцеховича. Се перший нарочито складений словник українського язика, бо попередні словники були подані тільки в додатку до иньших праць.

Хто такий був Войцехович, нам не відомо; нічого про се не свідчить і коротенька, на одній сторінцї передмова до словника. В сій передмові автор каже, що він „осмѣлился предпринять подобный трудъ съ тѣмъ единственно намѣреніемъ, чтобы представить почтеннѣйшему обществу полнѣйшій, и, если смѣю сказать, исправнѣйшій Малороссійскій Словарь съ переводомъ на Русской“. Про попереднї словники Котляревського та Павловського автор каже, що вони „имѣютъ въ себѣ много словъ такъ называемыхъ Степовыхъ — употребляемыхъ только въ одномъ краю Малороссіи, и словъ заимствованныхъ изъ Великороссійскаго нарѣчія“ А в своїм словнику він зібрав слова, „кои или совсѣмъ не сходствуютъ съ словами Великороссійскими, или взятыя изъ славенскаго языка, но неупотребляемыя въ Россійскомъ, или заимствованныя съ нѣкоторымъ измѣненіемъ изъ языковъ: латинскаго, нѣмецкаго, польскаго, французскаго и татарскаго, и наконецъ слова собственно Малороссійскія, коренныя“. В словнику Войцехович уживає і свій особливий правопис, трохи не похожий на правопис иньших словників, котрий йому „показался удобнѣйшимъ и правильнѣйшимъ“.

Але чи й справдї Войцехович дає „полнѣйшій и исправнѣйшій“ словник? Щоб дати правдивий одвіт на се питаннє, треба пильнійше придивитись до змісту словника. Перше всього — він не „полнѣйшій“: в йому 1173 слова, а в словнику Павловського 1131, але у Павловського за словником ідуть відомі вже нам додатки, де знаходимо силу слів перекладених на російську мову, так що через се треба лїчити словник Павловського далеко більшим за словник Войцеховича. „Полнѣйшимъ“ його можна назвати хиба через те, що здебільшого він пояснює свої слова декількома руськими, а Павловський — частїйше всього одним.

Нове, що дав Войцехович у свойому словнику, се були граматичні пояснення слів, чого зовсім не стрічаємо у Котляревського і рідко, в одній формі, у Павловського. Правда, сі граматичні по-

---

[1]) 42 сторінки, 284—326.

яснення самого прімітивного характеру і не виявляють собою особливого граматичного знання їх автора. Ось ті пояснення. Про слова гроши і икли сказано, що вони уживають ся тілько у числї многім; вадитъ уживаєть ся тілько у 3 л., зась — з Dat., напр. зась тебѣ; маячить „глаголъ недостаточный“, отцé „мѣстоимѣніе а иногда и междометіе“, постривай „родъ междометія“, почекай здебільшого уживаєть ся в imperativ. Єсть і приклади для пояснення слів, але їх усього пять, та й пояснюють вони не так уже незрозумілі слова; до слова дыбать додано стишок:

Ой! внадив ся журавель
До бабиныхъ конопель.
Таки, таки дыбле,
Таки, таки щипле.

Окрім сього треба ще зазначити, що автор подає пнї деяких слів, а як що вони чужостороннього пня, то зазначає, якого. Але слова, пень котрих він подає, зовсїм прості і пень їх видно з поверхового погляду; так автор пояснює, що бабинець — од слова баба, вовкулака — од вовкъ, грѣнка — од грѣть, пекло — од пеку і т. д., всього пень зазначаєть ся разів 25. Єсть і трохи цікавійші приклади: вйшки — од слова высокій, гайдомака — од гай и домъ, стежка — од славянського стезя. Єсть і непевні пнї, як от оберемокъ — од бремя; лобурь — который изъ подлобья смотритъ; до слова бóрошно автор додає: не происходитъ ли слово сіе отъ славянскаго слова брашно? Слово горѣлка перекладено: горячее вино.

Що до чужосторонніх пнів, то їх зазначено далеко менше, ніж у Котляревського, всього 15: німецькі (всї вони зазначені і у Котл., окрім слова лугъ — Lauge), татарські: кишеня (киче) і кошь (= станъ); латинські: каламаръ, оковитка (вино, од aqua vitae) і тубровать (sic!) од turbare; французських два слова: барило — Baril (теж і у Котл.) і кадукъ (падучая болѣзнь). Окрім сих по одному слову зазначено: кунтышъ — турецьке і праця — трусъ (трудъ?) польське. До слова манька (муфта) додано: не происходитъ ли сіе слово отъ латинск. сл. manus? Указано раз ще й латинське назвище цьвітка: барвѣнокъ — sempervivum arboreum. До слова лéвенецъ (рослый человѣкъ) додано: слово комическое, до либерія (платье) — старинное, і до сипака (взяточникъ) — поносительное. В словах стрічаємо і по два наголоси, чого в попередніх словни-

ках немає: ви́рлоо́кій, ви́тина́ть, за́ще́пка; але нащось поставлено наголос і на словах односложних. Як що до всього вище сказаного додамо ще те, що в словнику Войцеховича зазначено декілька слів дитячої мови, як от ляля, неня, тато, цяця, чика, чого в попередніх словниках не знаходимо, то сим вичерпаємо все те цікаве, що є в сьому словнику, і що безумовно робить поступовий крок наперед на шляху розвою української лексикоґрафії.

Звернемось тепер до правопису словника, котрий показав ся автору „удобнѣйшимъ и правильнѣйшимъ“. Головнійші місця його виявляють ся ось у чому. 1) Замісь **ы** більше всього уживаєть ся **и**, — година, жито, косникъ, свита і т. д., але денеде, дуже рідко, стрічаємо й **ы**: сывый, пыка, рыло. Взагалі треба зазначити, що Войцехович, як і иньші[1]), на кождім кроці помиляєть ся в **и** та **ы** і ставить їх одно замісь другого, напр. пише: вечерницы, далибы (= далибі), кривый; навіть руське слово грибы він пише: грыбы. 2) Замісь **і** в словнику Войцеховича скрізь уживаєть ся **о**: батогъ, ганчорка, дробный, животъ, строчка (лента). 3) Уживаєть ся дуже часто і **ѣ**: горѣлка, квѣтка, кулѣшъ, олѣя; частенько єсть **ѣ** навіть там, де б його і не сподівались: парѣстый (пестрый), порѣчки (смородина). 4) Замісь наших **йо**, **ьо** уживає, як і Павловський, іо: голоцюціокъ, кііокъ, маліовать. 5) **ц** сливе скрізь не змнякшене: живица, каганецъ, мазница, і тілько випадково стрічаємо: цюкать, цьковать, коць (коверъ). 6) Замісь **ф** знаходимо **фв**: фварба, фвартух, але є і фасоля, хороба. 7) Мнягке і тверде **г** (g, h) не розріжняєть ся і тілько раз стрічаємо кганки, да й то з заміткою: „тоже, что и ганки“. 8) Два рази є **дж**: джгутъ, кринджолы, і три рази **дз**: дзвонъ, дзига, дзигликъ, але разом з ними — звонъ, звоница. 9) **Р** на кінці слова сливе скрізь мнягке. 10) Муж. р. йменників на ч має на кінці **ь**, що в ті часи було загальним правилом: пугачь, деркачь; під словником підписано: Войцеховічь. 11) Про **е** автор каже, що воно вимовляєть ся як **э**. 12) Так як і в словниках Котляревського та Павловського infinitiv кінчаєть ся на -ть,

[1]) Зазначаємо тут рукопис, поданий до „Общества Наукъ“ при харківськім університеті учителя харьк. ґімназії Любовського: „О правилахъ правописанія **ы** и **и**, съ присовокупленіемъ таблицы первообразныхъ словъ, въ которыхъ буква **ы** всегда употребляется“ („Труды“ сього Общ. за 1817 р., т. I; Буліч, ст. 1019). Але сей твір надрукований не був. Зазначаємо його як характерний факт що до уживання Українцями **ы** і **и**.

а не -ти; єсть і -ѣть; також скрізь форми на -овать, а не -увать. 13) Замісь нашого є після подвоєної шелестівки скрізь маємо **ье**: клечанье, клочье, смѣтье, як і у Котляревського.

Отсими правилами вичерпуєть ся і вся особливість правопису Войцеховича. Сказати, щоб він був „удобнѣйшій и правильнѣйшій“, як називає його автор, зовсім не можна; навпаки, він далеко поганьший од правопису словника Павловського і не багато чим одрізняєть ся од правопису Котляревського. Сей правопис — головнійша хиба словника Войцеховича, бо він зовсім не показує, як вимовляють ся українські слова. Тут треба ще завважити, що в словнику Войцеховича сила друкарських помилок, як от баштакъ, гаекать (гавкать), рынеа (ринва), ковора (ковдра) і т. д., є помилки і в наголосі, чого в словнику Павловського не помічаєть ся.

Звернемось тепер до самого словникового матеріалу. В передмові до словника автор каже, що він подає слова, „кои или совсѣмъ не сходствуютъ съ словами Великороссійскими, или взятыя изъ славянскаго языка, но не употребляются въ Россійскомъ... и наконецъ слова собственно Малороссійскія коренныя“. Автор здебільшого додержав свого слова, але в його словнику частенько стрічають ся слова, котрі уживають ся і в російській мові, як от переполохъ, сваха, склепъ, ступень, так що сказати, щоб у його було таких слів меньше, ніж в попередніх словниках, зовсім не можливо.

Зміст словника ширший і ріжноманітнійший од словника Павловського. Слова улаштовані по алфавиту, але алфавит путаєть ся навіть на других буквах, де завше мішаєть ся **ы** з **и**, **е** з **ѣ**. В словнику Войцеховича єсть дуже багато слів не зовсім повно перекладених: дуля — большая груша, майданъ — дегтярный заводъ, гакъ — шипъ въ подковѣ. Єсть і невдачні переклади, як от: досвитки — разсвѣтъ, ледащій — негодный, бурлака — грубой, необразованный человѣкъ. Окрім сього треба зазначити, що в словнику Войцеховича міститься дуже багато незрозумілих слів і перекладів, напр. пáсока — ухá (у Павловського — сукровица), сúлькись — нужды нѣтъ, пускай его; шарая — уха; вúрва — шея, выя (?) (у Котляревського теж: въ три вирви — въ три шеи). Єсть і зовсім незрозумілий переклад: скоглить — воить (выть?), червецъ — канцелярское сѣмя (?), бубликъ — боровоки (баранки?). Є чимало слів, котрі тепер рідко вживають ся.

Якими джерелами користував ся Войцехович для свого слов-

ника? Безумовно словниками Котляревського та Павловського, з яких узяв силу слів, особливо з словника Павловського. Треба зазначити, що частенько він доволї недбало позичав сї слова, що видно ось із сеї таблички слів Павловського та Войцеховича:

У Павл.	У Войцех.
Батигъ — кнутъ, плѣть.	Батогъ — плѣть, кнутъ.
Баштанъ — большой огородъ для огурцовъ, дынь и арбузовъ.	Баштакъ — большой огородъ въ полѣ.
Буде — полно, довольно.	Буде — довольно, полно.
Вареникы — вареные пирожки.	— вареные пироги с творогомъ.
Люлька — трубка курительная.	— курительная трубка.

і т. д., таких прикладів можна б привести десятками.

Підводячи тепер суму всього висше сказаного, мусимо зазначити, що з поверхового погляду словник справдї здаєть ся „полнѣйшимъ и исправнѣйшимъ", але як пильнїйше до нього придивимось, то сю заяву автора прийдеть ся багато обмежити. Безумовно, що словник деякими своїми сторонами був кроком наперед, але ж його правопис та недбайність у самих перекладах ставлять його низше од словника Павловського [1]). Звичайно, од тих часів сподіватись словника зо всїх боків витриманого зовсїм неможливо, бо правопис і саме граматичне знання тодї не стояли ще на твердому ґрунтї; невеличкому гурткови зацікавлених українською мовою ще приходилось тільки протоптувати шлях, а на сїй роботї, звичайно, легко схибнутись і трудно самому завважити свої хиби.

Накінцї треба ще завважити про рукописний словник „Малорусскаго съ Русскимъ" невідомого автора, що подав свій рукопис до Академії Наук (на думку Кеппена автором сього словника був обер-секретар Сената Новацкий, † 1813 р.). Сей словник зазнав дуже сумної долї, взагалї характерної для всїх українських творів за часи панування цензорської уздечки. Року 1818 Академія доручила виданнє словника Н. И. Гнїдичу, „и при немъ двумъ любителямъ Словесности, знающимъ Малороссійское нарѣчіе, и согласившимся изъ усердія къ общей пользѣ содѣйствовать въ семъ предпріемлемомъ трудѣ, а именно Господину Капнисту и Князю

[1]) Булїч голословно називає словник Войцеховича „самымъ удачнымъ изъ всѣхъ аналогичныхъ опытовъ, ему предшествовавшихъ" (ст. 988). Взагалї треба сказати, що Б. тільки поверхово характеризує українські словники, дає сливе одну тільки бібліоґрафію.

Цертелеву“[1]). Але словнику випала не радісна доля: сї „любители словесности“, мабуть з великого „усердія“ його зовсїм загубили... Через 15 років (р. 1833) про словник думали, але було вже пізно — він на віки пропав...[2])

Таким робом із сеї розвідки про український язик ми бачимо, яким часто ненормальним шляхом приходилось йому пробиватись. На дорозї його життя часто ставали великі перешкоди, котрі на довго затримували його розвій.

---

[1]) Див. „Извѣстія Россійской Академіи“ р. 1819, кн. 7, ст. 120—122; 1820 р. кн. 8, ст. 21; Сухомлїнов, VII, ст. 83; Булїч, ст. 990—991.

[2]) Зазначуємо тут ще джерела нами не переглянуті, але де б можна було дещо знайти про українську мову: 1) „Вѣстникъ Европы“ за 1818 р., ч. 102, ст. 47—53, 53—56, 111—119, де містять ся зразки язика галицьких Українців. 2) „Труды Моск. Общ. Люб. Росс. Слов.“ 1818 р., ч. XI, ст. 3—32, статя К. Ф. Калайдовича: „На какомъ языкѣ писана Пѣснь о полку Игоря“. 3) Словник Російської Академії, Булїч, ст. 954. Крім сього зазначаємо ще тут ось які праці: 1) Бодянскій О., О древнемъ языкѣ южныхъ и сѣверныхъ Руссовъ, Учен. Записки Моск. Ун. 1839, N. 3. 2) Красускій М., Древность малороссійскаго языка, Одесса 1880, ст. 1—28; про неї див. „Родимый листокъ“, Чернівцї 1880, N. 5, рец. Н. Огоновського; „Кіевлянинъ“ 1880, N. 36, рец. Н. З—цкого під назвою: „Литературный курьезъ“. 3) Лавровскій П., О древности и самобытности ю. русск. языка, 1837. 4) Н. Петровъ, О давности малорусскаго языка и степени его самобытности, Моск. Обозр., 1878, N. 4, ст. 31—42 і N 5, ст. 32—37. 5) Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. III, Кіевъ, 1880. Тут багато про історію українського язика. 6) П. Житецкій, По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вѣкахъ, Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Л., 1880, 218—221. 7) Мочульскій, Къ ист. малорусскаго нарѣчія: житіє св. Саввы Освященнаго, по пергаментной рукописи XIII в., Одесса, 1894. Про неї Ол. Колесса, Причинок до історії малоруської мови, Записки Наук. Тов. ім. Шевч., т. VII; єсть і відбитка, Львів, 1895, ст. 1—11. 8) Огоновський Погляд па історію язиків славянських, особливо ж на історію язика руського, „Правда“ за 1872 р., N. 5. 9) И. Ширскій, Очеркъ древнихъ славянорусскихъ словарей, Филологич. Зап. 1869, N. 1—3. 10) Востоковъ, Разсужденіе о славянскомъ языкѣ, Труды Общ. Любителей Россійск. Словесн., ч. 17, 1820 р. Тут знаходимо дещо про граматику М. Смотрицького. 11) Про „Лексиконъ“ П. Беринди крім вище зазначеного див. ще статю Буслаева в „Архивѣ историко-юридическихъ свѣдѣній“, Калачова, 1850 р., отд. 5, ст. 28, а також С. Булича „Церковнославянскіе элементы въ современномъ литературномъ и народномъ русскомъ языкѣ“, ч. I, Спб,, 1893, ст. 58—59. 12) На працю П. Житецького „Очеркъ лит. ист.“ (див. Бібліоґрафію N. IX), див. рецензії: Oblak, Archiv f. slav. Philologie, XII, ст. 575—580; Пыпинъ, Вѣстникъ Европы, 1889, III, 415--418; Кочубинскій, Журн. Мин. Н. Пр., 1890, XI, ст. 18—22; Русск. Филолог. Вѣстн., XXI, 1889, ст. 135—6.

Першою такою перешкодою було татарське лихоліттє, котре на двоє розкраяло поступ у Київськім і иньших південних князївствах часів до і після сього лихоліття, і на довго затримало розвій їх культури. До сього часу було дуже багато спільного між князївствами південними і північними. Після татарщини, від XV в., оборонцям культури прийшло ся знову творити літературу [1]. Від тоді Україна особливо одрізняєть ся од Москви; вона єднаєть ся з Польщею та Литвою і се єднаннє помітно одбиваєть ся і на її мові.

Як ми бачили, фільольоґічна наука вперше в Росії розвилась і розквітчалась на Україні в кінці XVI і з початку XVII віків. Але ті часи не були особливо щасливими для розвою наук. То була бурхлива доба боротьби, коли навіть самі оборонці культури боялись, щоб не стати їжою дніпровських осетрів. І часто й густо їм приходилось працювати поспішно, поспішно складати підручники і між ними — й граматики.

А з півночи насовувалась чорна хмара, котра скоро вкрила собою всю Україну. І вже з початку XVIII ст. Україна і Москва міняють ся своїми ролями: Українці ходять на північ не навчати, а щоб поширити свою освіту. Зникли і літературні одміни української мови — славяноросійська та книжна, і замісь їх появилась офіціяльна мова — великоросійська. А українська мова стала тілько „нарѣчіемъ“, навіть „языкомъ иностраннымъ“ [2], на котрий тепер сливе ніхто не звертав уваги. Але що до фільольоґічної науки на Москві, то вплив українських граматик помічав ся тут, як ми бачили, навіть з початку XIX ст.

З другої половини XVIII ст., з початком діалєктольоґії, починаєть ся і цікавість до української мови. Але в ті часи ще не було справжнїх фільольоґів, учені здебільшого були енцикльопедистами і над фільольоґією працювали і мало і випадково. Через се зрозуміло, що їх фільольоґічні праці були здебільшого поверхові і погляд на українську мову не будував ся на наукових підвалинах. Зраннє про українську мову, з легкої руки Ломоносова, не йшло далї звичайного тоді погляду, що се російська мова, тілько покалїчена польською. Російська Академія, котра з початку жваво

[1] Проф. Перетц, Лєкції по іст. укр. літератури XV—XVIII.

[2] В перекладї книжки І. Галятовського „Мессія Правдивый“ на руську мову Космодемянським (1803 р.) написано: „Переводъ съ иностраннаго“.

взялась за розроблюваннє і вивченнє російського язика і його говірок, мало звертала уваги на українську мову. Академіки-Українці, як от митрополит Самуіл Миславський, архіепископи Аполос Байбаков та Романенко-Братановський, протоєрей Алексєєв і иньші нічого не зробили на користь рідній мові, а Самуіл Миславський, бувши ректором київської академії, навіть завзято нищив українську мову.

Звичайно, ті обставини, що панували при кінці XVIII ст., не могли швидко переміннитись і в початку XIX ст. Але тут, як ми бачили, вперше були науково зазначені питання що до українського язика. Сі питання неодмінно мусіли зазначити ся, бо з одного боку й самі вчені частенько наторкувались на їх у своїх працях, а з другого — на українській мові появили ся твори, котрі звернули на себе увагу, бо виходили понад звичайні шабльони. А року 1818 вже появилась і перша граматика української народньої мови.

Звертаючись до праці проф. Буліча мусимо ще раз зазначити, що він уже занадто мало місця одвів українському язикознавству. Більш-меньш повної картини він навіть і не силкуєть ся дати, хоча міг би се легко зробити по тим працям, що були у його під рукою. Будемо сподіватись, що в другому томі своєї праці, котрий мабуть обхопить часи від 1825 року до наших днів, автор уділить більше місця українському язикознавству, бо в ті часи українська література вже зовсім розвинулась і стала на рівні з західніми літературами, що вже само собою змушує більше зупинятись на її мові тих, що пишуть загальну історію язикознавства.

Польські конспірації серед руських питомців і духовеньства в Галичині в роках 1831—46.

Студія **Дра Кирила Студинського.**

В січни 1907 р. шукав я в Архіві міністерства внутрішних справ у Відни за матеріялами, що могли би нам кинути хоч дрібку яснійшого сьвітла на часи, серед яких довело ся жити і працювати Маркіянови Шашкевичеви та його товаришам.

Специяльну увагу звернув я на польский конспірацийний рух, в якім живу участь взяла тоді руська з роду молодїж. Серед дуже значного числа актів, відданих менї до розпорядимости директором архіва, доцентом віденського університета, др. Генрихом Кречмайром, зараз на вступі попали менї під руки акти, що ілюстровали польські конспірації серед Русинів в Галичинї в лїтах 1834 і 1837. Дивним дивом зійшли ся вони з першими лїтературними пробами Маркіяна Шашкевича та його кружка, з „Зорею", приладженою до друку Маркіяном в р. 1834, та з „Русалкою Днїстровою", виданою заходом „руської трійцї" в р. 1837. А в слід за сим перестудіював я акти з пізнїйших років, що рівнож виказували значне число руської, як сьвітської, так і духовної молодїжи, вмішаної в польську конспірацийну пропаґанду.

Я заняв ся головно духовною молодїжю, питомцями руських духовних семінарий у Львові, Перемишли та Відни, ровесниками Маркіяна Шашкевича і його товаришами та найшов в сїм напрямі обильний матеріял, який однак не давав ще повного заокругленого образу польських, патріотичних прояв серед

руських духовних кругів. Тому звернув ся я з дальшими моїми пошукованями до Архіву митрополита, ґр. Андрія Шептицького, де дістав до рук „Gestions-Protokoll des griech. kath. Metropolitan-Ordinariats“ з літ 1830—1848. Містять ся в нім записки митр. Михайла Левицького, в яких він реґєстрував незвичайно совісно всякі діскретні письма, що приходили до нього від епархіяльного духовенства, з президиї ґубернії та від иньших, як сьвітських, так і духовних властий. Митрополит нотував скрупулятно в латинській, рідко в польській або німецькій, а найрідше в руській мові зміст даних актів, записував їх числа та додавав в примітках, як сю, або иньшу справу поладнано. Для мене був сей „Gestions-Protokoll“ неоціненим жерелом. На основі його вказівок почав я враз з кустосом Архіва дром Іляр. Свєнціцьким і о. В. Павляком шукати за самими актами, але тут наша праця не довела до бажаних успіхів, бо сам архів що йно в завязку і треба ще довгих літ, заки будуть акти добуті і відповідно впорядковані.

До історії польських конспірацій серед руських питомців і духовеньства подавав „Gestions-Protokoll“ дуже точні вказівки, бо реґєстрував кореспонденцію митрополита з президиєю ґубернії у Львові, яка доносила митрополитови про конспіраційні прояви, домагалась ревізий в духовних семінариях і точнійшого нагляду над питомцями, піддавала під нагляд підозрілих, жадала ексклюзії для винних та повідомляла про увязненя і судові засуди як питомців, так і сьвящеників. З самого „Gestions-Protokoll“-ю повіяло холодним вітром, хоч він подавав лише кістяк оповіданя. Ще тяжше ставало на души, коли мені остаточно повело ся дістати до рук самі акти-бруліони львівської президиї ґубернії, вислані до митрополита, суду, старостів і всяких иньших властий та їх відповіди, переховані в президияльнім Архіві львівського Намісництва, до якого доступ завдячую намісникови, ексц. ґр. Андрієви Потоцькому. Я мав під руками майже всї вичислені в „Gestions-Protokoll“-ї тайні акти (значені трема g), а побіч них сотки иньших документів, що з ними вязали ся. Що не віднайшло ся в президияльнім Архіві Намісництва, се подибав я в Архіві міністерства внутрішних справ, або в сьвіжо виданій публікації п. Михайла Тершаківця. Лише десь недесь находять ся прогалини, які однак ширшого значіня не мають. І так, завдяки жерелам, добутим в трех згаданих архівах, я в силї подати нинї точний образ конспірацийних польських стремлїнь серед руських питомців

і духовеньства в літах 1831—46, о скільки вони дійшли до відомости властий. Щоби оповідане не вийшло сухе, я старав ся тут і там війти в душевний настрій посуджених о конспірації людий та схарактеризувати відносини, серед яких їм довелось жити. Моєю студією виповнюю з давна пожаданий десідерат.

I.

Гадка тайного діланя і ширеня політичної пропаґанди серед Поляків в Галичині не зродила ся на місци, але наспіла з Заходу. Конспіраційний дух розвинений був в перших десятках XIX віку незвичайно сильно у Франції, Німеччині, Італії та Анґлії, почім, спеціяльно, після неудачного повстаня з р. 1831, переніс ся також між Поляків в Галичині, де зразу мав характер революцийно-европейський, без виразнійшого, національного пятна, однак небавом знаціоналізовав ся[1]).

Гадками, які ширились серед польської суспільности, перенялась також значна частина руської з роду інтеліґенції, що вже з титулу свого званя мала служити руському народови, яка однак причисляла себе не до Русинів, але до Поляків, жила тими самими ідеалами, навіяна була тим самим духом, що й польська суспільність. Сю руську з роду, а польську з пересьвідчень інтеліґенцію стрічаємо зразу між питомцями руської духовної семінарії у Львові, а опісля й посеред сьвящеників. Її огорнув вже дуже рано конспіраційний дух, який, що цілком природне, носив ті самі черти, що характеризували польські конспірації, бо не був се рух відокремлений, лише ідентичний, спільний з польським конспіраційним житем.

Розвивав ся сей рух у львівській духовній семінарії вже в р. 1831. Імовірно, на вість про конспірації серед питомців зарядив митрополит Михайло Левицький ревізію в духовній семінарії, яку перевели в днях 27—30 грудня 1831 р. і дня 1 січня 1832 р. відпоручники митрополита: ґенеральний вікарий Барвінський, крил. Бохенський і Барусевич[2]). Можна лише жалувати, що реляції сеї ревізійної комісії доси не віднайшли ся,

---

[1]) Józef Krajewski: Tajne związki polityczne w Galicyi od r. 1833 do r. 1841. Lwów, 1903, стор. 100—1.

[2]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metropolitan-Ordinariats з року 1832. Nr. 1 і 2.

бо вони могли би кинути нам деяке сьвітло на тодїшне житє і рух серед питомцїв.

На ширенє конспіраційних ідей серед питомцїв в р. 1831 вказував би донос о. Симеона Підляшецького, пароха з Карлова, висланий ним до цїсаря дня 24 марта 1832 р.

В доносї зазначував о. Підляшецький, що між питомцями духовних семінарий в Галичинї курсують шкідні книжки, „wobei die Absicht der Verbreiter solcher Bücher dahin gerichtet sein soll, diesen Zöglingen und durch sie, als einstigen Volkslehrern — dem Volke Grundsätze beizubringen, welche dem Staate und der Religion nachtheilig sind". З цїсарської канцелярії відослано сей донос дня 21 цьвітня 1832 р. (Nr. 8217/1287) президії львівської ґубернії для евентуального розслїдженя, однак тут йому, як здаєсь, не придавано віри і зложено до актів.

Коли донос о. Підляшецького остав без відповіди, він вислав другий дня 3 вересня 1834 р., а в нїм поновив свої попередні обжалованя питомцїв, причім додав, що висилає письмо впрост до цїсаря з причини „der Abwesendheit des Durchlauchtigsten Stellvertreters Euerer Majestät in Galizien"[1]).

На приказ цїсарської канцелярії поручено президії львівської ґубернії, щоби справу розслїдила і по конець жовтня 1834 р. здала звіт[2]). Президія ґубернії візвала сейчас митр. Мих. Левицького, перемиського епископа, Ів. Снїгурського, латинських епископів Корчинського і Піштека, та адмінїстратора лат. архіепархії у Львові Захаріясевича, щоби в справі розглянули ся. Рівнож поручила президія ґубернії старостї з Коломиї, Мартиновичеви, щоби переслухав о. Симеона Підляшецького.

Староста Мартинович у відповіди з дня 28 жовтня 1834 р. зазначив, що о. Підляшецького переслухав, однак останнїй не умів подати йому близших даних. Те, що він писав в доносї,

---

[1]) Президіяльний архів львівського Намісництва Nr. 1882/g 1834, де перехований ориґінал доносу. Ґубернатором Галичини був архикнязь Фердинанд де Есте, що прибув до Львова дня 11 падолиста 1832 р. Дня 19. XI представляла ся йому руська капітула, а дня 1 грудня слухав архикнязь в церкві св. Юра служби Божої, почім оглядав митрополитальну палату та иньші сьвятоюрські будинки. (Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordinariats в р. 1832, ч. 96, 97 і 99). На становищи ґубернатора Галичини перебув архикнязь Фердинанд де Есте по рік 1846.

[2]) Также, Nr. 1411/g ex 1834.

мали говорити Підляшецькому питомці львівської духовної семінарії, які його в часї ферий відвідували. Імен сих питомців Підляшецький подати не умів і нагадав собі лише на одного з них, Острожинського, який скінчив богословські студії і перебував під сю пору у свого вітця, тривіяльного учителя в Косові. Мартинович візвав до себе Острожинського, а сей зізнав, що у львівській духовній семінарії справдї читано заборонені книжки, які ширив Іван Сїлецький, що був давнїйше богословом а тепер правником. Сїлецький спорідненний з перемиським крилошанином Сїлецьким. Іван Сїлецький приносив книжки з латинської духовної семінарії до руської в четвер, де їх читано тодї, коли одна часть богословів виходила на прохід. Заголовків книжок Острожинський подати не умів, бо їх до рук брати не хотїв. Дальшу частину рапорту старости Мартиновича подаємо в нїмецькім оригіналї: „Wegen des Lesens dieser Bücher und eigentlich der, darin enthaltenen Sätze über Staat, Religion, Menschenrechte, Vergänglichkeit des menschlichen Lebens und drgl., — welche die Leser gegenüber den übrigen Zöglingen zu erweisen sich bemühten, wären sogar Spaltungen entstanden, und das Disputiren über derley Gegenstände hörte erst dann auf, als der vernünftigere Theil der Zöglinge, den Andern mit der Anzeige an das Consistorium oder die Polizei-Direction drohte. Ostrożyński glaubt, dass dieser Zwiespalt auch den Präfekten nicht unbekannt seyn dürfte, und dass bei einer unvermuthet an einem Donnerstag in beiden Seminarien zu Lemberg vorzunehmenden genauen Durchprüfung derlei Bücher sicher würden vorgefunden werden“ [1]).

В наслїдок реляції старости Мартиновича, президія львівської ґубернії звернула увагу митрополита Левицького і адмінїстратора львівської латинської епархії Захаріясевича на особу Сїлецького та зажадала від них, щоби враз з ректором і префектами семінарий против сего шкідного руху виступали [2]).

Від митр. Мих. Левицького прийшла відповідь (Nr. 3627), що він велїв слїдити за пропаґандою Сїлецького, однак слїдство не довело до нїяких результатів; що видав ще дня 12 вересня (Ч. 2850) приказ до ректорату, щоби від часу до часу ревідовано книжки і письма, які приходять до питомців; що

---

1) Тамже Nr. 1521/g ex 1834.
2) Тамже Nr. 1521/g ex 1834.

такі ревізії переводжено вже 20 і 29 жовтня, 4 і 13 падолиста не лише по музеях, але й по дормітарах, однак не найдено навіть сліду зборонених книжок і що в наслідок письма львівської президиї ґубернії (Nr. 1411/g) поручив ректорови і префектам, щоби спільними силами хоронили питомців перед впливом лихих людий, які мають на меті пропаґанду революційних ідей[1].

Рішучі запереченя веденя революційної пропаґанди серед питомців латинських духовних семінарий прислали також адм. львівської епархії, Захариясевич[2]) і лат. епископ з Перемишля, Корчинський[3]).

Та всї ті запереченя сьвідчили радше про обережність питомців, чим про брак аґітації серед них. Конспіровали тоді на рівні польські і руські богослови.

Правительство, що чуло, як руське духовеньство у Львові уживає в щоденнім житю польської мови, а по церквах голосить польські проповіди, побоювало ся, щоби польські конспірації не найшли серед нього відгомону і тому видало під адресою митр. Левицького дня 16 лютого 1834 р. доволї інтересну грамоту. Привід до неї дала обставина, що ще дня 25 лютого 1833 р. відправили Поляки в костелї Кармелїтів у Львові заупокійне богослужене за повстанців, які упали в р. 1831 від російських куль під Ґроховом. Се не подобало ся президиї львівської ґубернії, яка дня 9 марта 1833 р. поручила львівському латинському архіепископови Анквічеви, щоби на будуче заборонив відбувати такі богослуженя[4]), а з окрема пригадала йому те саме в рік пізнїйше, дня 16 лютого 1834 р.[5]). Щоби припадково Поляки не відправили в р. 1834 такого богослуженя в котрій небудь з львівських руських церков, президия ґубернії вислала також заборону до митр. Левицького, в якій, після згадки про богослужене в Кармелїтів, читаємо:

„Da sich ähnliche politische Kirchenfeierlichkeiten erneuern könnten, die Abhaltung derselben aber in mehreren Beziehungen nicht zulässig ist, so fordere ich E. E. auf, sämmtliche unterstehenden hiesigen Pfarren anweisen zu wollen, damit dieselben in einem jeden Falle, wo die Abhaltung

[1]) Тамже Nr. 1602/g ex 1834.
[2]) Тамже Nr. 1547/g ex 1834. Письмо має дату 7 падолиста.
[3]) Тамже Nr. 1581/g ex 1834. Письмо з датою 18 падолиста.
[4]) Тамже Nr. 75/g ex 1833.
[5]) Тамже Nr. 142/g ex 1834.

einer Sterbgedächtnissandacht, die nicht zugleich mit einem Leichenbegängnisse verbunden ist, angesucht würde, hievon unverzüglich Hochdenselben die Anzeige zu erstatten. Sollte eine solche Andacht an dem Jahrestage eines, in dem gegedachten Feldzuge vorgefallenen Gefechtes, worüber aus dem mitfolgenden Verzeichnisse[1]) eine nähere Andeutung entnehmen werden, bezweckt seyn, und sich die Muthmassung ergeben, dass solche zum Gedächtnisse der darin gefallenen Polen gefeiert werden soll, so wollen E. E. die Abhaltung derselben sistiren lassen und hievon gleichzeitig dem Landespräsidium die Anzeige machen"[2]).

До відомости ряду про настрій серед питомців дійшли в р. 1834 лише поодинокі факти. Дня 11 цьвітня 1834 р. донесла президія ґубернії (Nr. 438/g) митрополитови, що Іван Вендзїлович, питомець-екстерніст 4 року віддав до друку минулого року в інститутї Оссолїнських революційні пісоньки („cantilenas revolutionares") і тому не було би вказаним допустити його до сьвячень. З огляду, що Вендзїлович належав до перемиської епархії, митрополит повідомив про письмо президії еп. Снїгурського, який дня 4 мая 1834 р. (Nr. 868) виключив Вендзїловича з духовного стану, про що митрополит звістив ґубернію[3]). В чотири місяцї пізнїйше (дня 25 серпня 1834 р.) зажадала від митрополита Левицького президія ґубернії, щоби Николу Кмицїкевича, питомця IV року, що скінчив богословські студії в Перемишли а який належав до тайних товариств і ширив „carmen offensionis contra Serenissimum Archiducem Generalem Galiciae Gubernatorem" та посьмів виступати против перемиського старости і против цїсарського війська, не допущено до сьвячень, як чоловіка „C. R. Regimini male addictum". Митрополит повідомив дня 1 вересня про за-

---

[1]) Спис на окремій карточцї. В нїм читаємо: Wawcz, Mińsk, Dęby wielkie 5 Apr. 831 bei Iganie
19 May 831 bei Rudka
21 „ „ „ Nicz, Tykocin, Cichanowice
26 „ „ „ Ostrołęka
6 und 7 Sept. 831 Wola bei Warschau
8 „ Kapitulation. Під брулїоном акту до митрополита підписані радн. ґубернії В. Залеський і Фестенбурґ.

[2]) Тамже Nr. 142/g ex 1834.

[3]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordinariats з р. 1834, Nr. 22, 27 і 33.

ряджене президії ґубернії епископа в Перемишли, Ів. Снїгурського і днем раньше доніс про се президії[1]).

Щоби подібним подіям зарадити та відвернути питомців львівської семинарії від конспірацій та революційного руху, митрополит видав під днем 12 вересня 1834 р. (Nr. 1324) поручене ректоратови духовної семинарії „ut candidatis status spiritualis initio cujus libet mensis officia erga supremum Imperatorem per sermones ab ipsis Alumnis Seminarii elucubrandis exponantur et inculcentur“[2]). Спосіб заради, затверджений президією ґубернії, був доволї сумнївої вартости. Промови про обовязки супротив цїсаря, проголошувані питомцями в прияві президияльних урядників ґубернії, бажаного успіху не принесли і конспірацийного руху не здержали, а хто знає, чи його не скріпили. Таке можна би підозрівати з факту, що саме в роках 1834—5 ширила ся тут на значну скалю конспірацийна пропаґанда, яка вийшла на яву в р. 1838 на основі доносу о. Девидерія Гречанського. Та про сю справу, що покінчила ся справжньою траґедією для деяких сьвящеників та їх родин, розкажемо низше.

Коли у львівській духовній семинарії конспірацийна пропаґанда тїшила ся значними успіхами, у віденськім ц. к. конвікті, де побіч польських докторандів і питомців виховували ся руські богослови, потерпіла вона в сїм часї повну неудачу.

---

[1]) Тамже в р. 1834 Nr. 150. Про участь Николи Кміцїкевича в р. 1832 в студентськім товаристві в Перемишли, прозванім насьмішком „сенатом“, або „товариством учених“, в якім Кміцїкевич був бібліотекарем і носив титул „мінїстра просьвіти“, гляди рапорт дир. поліції, Сахер Масоха, поміщений в працї М. Тершаковця „Українсько-руський Архив“, т. III, вид. Н. Тов. ім. Шевченка, ст. 15—25. Замітними є погляди Кміцїкевича в сїм часї на руську справу: „es träumte mir, dass ich die Russinen befreit und ihnen die Unabhängigkeit verschafft habe, — darüber bin ich in eine solche Manie verfallen, dass ich nichts anderes denke; in einem Anfalle von Begeisterung schrieb ich an Lużecki, dieser wies mich aber zurecht, ich solle auf Literatur denken, damit Minerva nicht die Gestalt des Kriegsgottes annehme. Nach meiner Meinung wäre das Beste, wenn Polen sich erhöbe, ich habe grosse Pläne... Am meisten sind mir die Russinen in Gedanken — die Polen mögen an sich denken, ich aber denke an die Meinigen, dies kann mir Niemand übel nehmen“ (Тамже, т. III, ст. 22—3). Хто знає отже, чи Кміцїкевич брав участь в конспірацийній польській пропаґанді, скоро з його слів пробиває ся сьвідомість приналежности до руського народа. Кміцїкевич названий (Тамже, т. III, ст. 18) „Nicolaus von Wetlin“.

[2]) Gestions-Protokoll з р. 1834, Nr. 154.

Знаємо сє з листу одного з тамошних питомців, Мих. Ґеровського, писаного дня 3 падолиста 1834 р. до брата Якова, професора львівського університета.

„U nas w konwikcie, читаємо в листї, co się teraz dzieje, nie działo się jeszcze nigdy i dziać się może nie będzie; co y iak się tylko do Rządu doniesie, iesteśmy wszyscy nieszczęśl'wemi. Jest to rzecz taka: Lachi (Galiciani — konwiktyści — łac. obr.) utrzymuią tutaj propagandę paryską — rewolucyini zasady — schodzą się do konwiktu Cewiliści różnego kalibru, Medyciniesi i wszyscy draby lachowskie, debatuią, radzą w politycznych rzeczach (wciąż im Rewolucya w głowie) różne zakazane książki przynoszą, bruszurki, co się tyczą tych rewolucyjnych zasad, a konwiktyckie Lachy i czytaią, wciąż krzyk, hałas na Cesarza. Zamiast Theologicznych książek są: La Mainais, Dzieje narodu polskiego etc. różne inne książeczki podobney treści — Das höchste ihr Prinzip ist Volkssouvaerenität, a Cesarz i Religia w nich nic nie znaczą i to maią bydź takowi księdzami. O biada kiedyś naszemu kraju! Przepadliśmy osobliwie my Russini, але Богъ бат'ко, не даймо ся! Chcieli oni i nas do siebie przyciągnąć, ale nie udało im się, gdyśmy się domyślili, którędy rzeczy idą i żaden z naszych Russinow nie da się przyciągnąć, my iako Pastoraliści nad tym czuwamy i spodziewamy się, że za naszego bytu żadnego z nas nie uwiedą... Teraz naywiększą na nas nienawiść maią, przed superiorami nas czernią, którzy, gdyby mogli, to by nas wszystkich Rusinów ziżarli... Piszemy to także dzisiaj JW. X. Pasterzu, bo iesteśmy przymuszeni, gdyż nas tutay mocno szarpią, Spirytualny (czyli Duch) i Direktor chcą nas pożryć...“ [1]).

Хоч Михайло Ґеровський просив брата Якова, щоби не показував сього листу нікому, останнїй не видержав і щоби заманїфестовати свою льояльність[2]), передав лист свому шкільному

---

[1]) М. Тершаковець: „Українсько-руський Архив“, т. III, ст. 40—41.

[2]) Місяцем раньше заденунціовав проф. унїв. Яков Ґеровський Сахер Масохови тайну наукову орґанїзацію студентів домінїканської ґімназії „Towarzystwo starożytności halicyjskich“, на якого чолї стояв пізнїйший історик, Карло Шайноха, а якого членами було богато Русинів. (Порівнай М. Тершаковець, „Українсько-руський Архив“, т. III, ст. 37—9). До заміток д. Тершаковця подаємо деякі подробиці. Товариство дїлило ся на дїйсних членів і почестних, а 11 точка статута зву-

товаришови дир. поліції, Сахер Масохови, який переслав оріґінал листу враз з німецьким перекладом дня 18 падолиста до Polizei-Hofstelle у Відни. Віденська поліція переслухала довірочно Мих. Ґеровського, який мусїв подати близші вказівки, а крім нього питомця Спірідіона Литвиновича, що вже в р. 1831 виявив свою ненависть до Поляків нікчемним віршом в польській мові п. з. „Aryia“ [1]), почім зарядила в конвікті ревізію. Найдено тоді папери недавно помершого питомця лат. обряду, Людвіка Чижевського, а при ревізії у латинського сьвященика, Петра Колянка забрано його кореспонденцію з лат. кооператором в Ридзові, Віктором Губіцьким, сьвящ. Адамом Белецьким і сьвящеником Кочачинським (?) а крім сього „höchst bedenkliche polnische Werke, als Mochnacki's „powstanie narodu polskiego“, die Gedichte des Mickiewicz, dessen „Pan Tadeusz“ und die Bücher der polnischen Pilgerschaft“.

Дізнаємо ся про се з урядової реляції, пис. дня 24 лютого 1837 р. [2]), яка вказує нам, як довго справа волікла ся. Остаточно скінчила ся вона на тім, що кількох питомців прогнано з конвікту. При ревізії не найдено сліду тайного товариства, хоч серед польської молодїжи у Відни розвивались тоді конспіраційні кружки під назвами: „Nowa Polska“, „Stowarzy-

чала: „Ein Mitglied, welches durch längere Zeit der Gesellschaft keine wichtige Nachricht mittheilt, wird vom wirkenden zum Ehrenmitglied herabgesetzt“. Товариство відбуло всього одно засїданє, дня 4 жовтня після служби божої з нагоди іменин цїсаря Франца. Після екзорти лишили ся члени товариства в шкільній салї, де Шайноха прочитав статут, який всї члени підписали, почім поділено членів на дійсних і почетних, вибрано виділових, приписаних статутом, а в кінци вийняв Шайноха зошит, в якім списав всї місцевости, де були старинні замки, окопи, або будівлї, почім запитав членів, чи вони про сї місцевости не мають близших вісток. Деякі члени подавали Шайносї свої інформації і на тім скінчило ся засїданє. На найблизшу недїлю назначене засїданє не відбуло ся, а коли дня 17-го жовтня, один з членів, Антін Шашкевич написав картку з повідомленєм членів про засїданє, що мало відбути ся дня 19-го і карта курсовала по салї, забрав її домів ученик Йос. Колачковський, що перемешкував в Якова Ґеровського. Сей доніс про товариство префектови ґімназії Веберови і Сахер Масохови. Архів мініст. справ внутрішних у Відни, fasc. 1301. Nr. 11.147/50.

[1]) Др. Іван Франко, „Житє і Слово“, т. III, 1905 р., ст. 113.

[2]) Архів мін. спр. внутр. у Відни, Nr. 8985/1154, „Demagogische Umtriebe in der höheren Bildungsanstalt für Weltpriester, wahrscheinlich aber in der theologischen Abtheilung des k. k. Stadtkonvikts“.

szenie ludu polskiego“ i „Wolni Haliczanie“[1]). Додамо, що тодїшний директор конвікту називав ся Вальх, а згаданим в письмі Мих. Ґеровського префектом (спіритуальним) конвікту був Франц.

Про конспірацїйний рух серед питомцїв духовних семинарий взагалї повідомила президія ґубернії цїсаря Франца I, який дня 6 сїчня 1835 р. видав „supremam resolutionem“, закомунїковану всїм епископам в Галичинї, а між ними митрополитови Левицькому письмом президії ґубернії з дня 11 лютого 1835 (Nr. 70), в якій взивав „ut ex parte Ordinariatuum singularis cura habeatur, ut Candidati status spiritualis a seditiosis Principiis revolutionalis Propagandae alieni maneant“. Се візване заінтімовав митрополит ректоратови духовної семинарії у Львові дня 25 лютого 1835 р.[2]).

З окрема вислала від себе президія ґубернії до митр. Левицького дня 21 лютого 1835 (Nr. 76) невідомо чий концепт (conceptum exhortationis), в якім заохочувала „ut alumni de officiis erga Supremum Imperatorem excitari valeant“[3]).

Загально протягом 1835 р. аж по конець майже 1836 р. мала президія ґубернії мало клопоту з конспіраціями серед руських богословів. Двічи лише давала вона знати митрополитови, раз дня 10 цьвітня 1835 р. „de excessibus alumnorum Seminarii et externistarum, qui domus propinatorias frequentare consveverunt et de sortimentis seditiosorum notati sunt“[4]), а в друге дня 7 жовтня 1835 р. (Nr. 807). „quod Propaganda revolutionaria eo moliatur, ut principia seditiosa mediante Clero populo rurali et nominatim nobilibus pauperibus (Kleinadel) instillentur“, причім домагала ся від ординаріяту, щоби вважав на сей рух і доносив президії ґубернії про свої евентуальні помічаня[5]).

Спеціяльну радість зготовили питомцї президії ґубернії тим, що устроїли в церкві духовної семинарії дня 26 марта 1835 р. богослужене за душу цїсаря Франца I, серед якого питомець Воєвідка виголосив проповідь. Опис богослуженя, присланий ре-

[1]) J. Krajewski, Tajne związki polityczne w Galicyi... ст. 60—1.

[2]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metropolitan-Ordinariats з р. 1835. Nr. 3.

[3]) Тамже з р. 1835. Nr. 6.

[4]) Тамже з р. 1835. Nr. 14.

[5]) Тамже з р. 1835. Nr. 56.

кторатом митрополитови, рішив ся останній вилїтоґрафувати, на що президент ґубернії барон Кріґ дня 14 мая 1835 р. (Nr. 3780) „cum complacentia“ дав дозвіл[1]). Вилїтоґрафовано його враз з проповідию Воєвідки в державній друкарні[2]), почім митрополит вислав 2 еґз. брошури ґубернаторови, архикнязеви Фердинандови, а 6 примірників президії ґубернії[3]).

Могло здавати ся, що конспіраційний рух між питомцями в духовній семинарії раз на все устав, так тихо було тоді про нього. Тимчасом була се тишина перед бурею. Конець 1836 р. і дальші роки були найтяжшими лїтами, які коли небудь переживала духовна семинарія у Львові та часть руського духовеньства. Почались ревізії і карні судові процеси, а наслідок їх був такий, що часть питомців, замішаних в конспіраційну пропаґанду усунено з духовної семинарії і вилучено з духовного стану, деяких увязнено і віддано примусово до військової служби, а кількох сьвящеників, батьків родин, покарано тяжкою карою вязниці на Шпільберзї. Та про всї ті події розкажемо в дальших главах.

II.

Дня 22 надолиста 1836 р. повідомила президія ґубернії митрополита (Nr. 1265 і 1266), що питомцї духовної семинарії у Львові держать в себе „libros Civitati et Religioni nocivos“ та візвала, щоби митрополит зарядив ревізію, а колиб що небудь підозрілого найдено, щоби звістив про се президію[4]).

Жадану ревізію переведено в днях 12 і 15 грудня 1836 р. а спис найдених книжок і рукописий віддано, на поручене президії[5]), львівському ревізійному урядови (Bücherrevisions-Amt). Бажаних успіхів ся ревізія не принесла. Книжки були в значній части цензуровані. З н і м е ц ь к и х творів найдено там: письма Кароліни Піхлер, драми Коцебуе, комедії ріжних авторів (Verschiedene Lustspiele (1796), „Die Morlaken — eine grosse Oper“, поезії Біреґра, побіч роману „Prinz Friedrich von

[1]) Т а м ж е з р. 1835. Nr. 19 і 24.

[2]) Т а м ж е з р. 1835. Nr. 27.

[3]) G e s t i o n s - P r o t o k o l l des griech. kath. Metropolitan-Ordinariats з р. 1835. Nr. 31. Порівнай „Библіографію“ Ів. Ем. Л е в и ц ь к о г о, т. І. Nr. 142 п. з. „Trauer-Andacht“ і т. д.

[4]) Т а м ж е з р. 1837. Nr. 64.

[5]) Т а м ж е з р. 1837. Nr. 2.

Velde" (1825), „Die Todtenfackel", Віттенбаха: „Tod und Zukunft" (1806), Тудіера: „Echo oder Alexis und Ida", Stoffe von Gustav Schilling...; з польських будьто оріґіналів, будьто перекладів деякі календарі, вірші Бозанського і Маревича, поему L. Z. Gonzalw z Kordowy", переклади Вальтера Скота, а з французьких „Histoire de Clarisse Hartowe" Рішардсона. Всї ті книжки перепустила цензура нотками: admittitur, transeat, або toleratur. З осуджених (ноткою: damnatur) книжок найдено: „Roman Passman Aglu" Berlin 1801, „Fragmentum libri Ovidii Nasonis de amore idiomate polonico" (обсценні пародії), Trauerspiel „Das gerettete Venedig" і 29 том переписки Вольтера з державними мужами, учьними і т. п. Спеціяльно, по гадцї цензури, не повинно находити ся в руках питомцїв, „Das gerettete Venedig", „wegen mehrerer in politischer Beziehung anstössigen Stellen". Кондемновані книжки веліла собі президия ґубернії відослати, де їх задержано, прочі поручила позвертати питомцям.

З рукописий найдено: в питомця 2 року Стефана Торби два зошити ріжних ексцерптів з друкованих книжок „нешкідного для держави і віри змісту", в питомця 3 року Теодора Фолюсевича зошит любовних пісень, що не обиджували моральности, в питомця 3 року Теодора Чагаринського два зошити невинних загадок, промов, елєґій і т. п., виписаних з ріжних друкованих книжок, а в пит. 4 року Алекс. Мальчевського три зошити, з яких один був нешкідного змісту, в других двох найшов Венедикт Левицький, від сїчня 1836 р. візитатор[1]), а опісля й проректор семинариї обсценні пісні: „Już ia schodzę z mego pola", „Kiedym miała lat pietnaście", „Day mi całusek" і польські пісні патріотичного змісту: „Znacie pewnie tę krainę", „in dem das alte Königreich Pohlen im Schatten-umrisse dargestellt wird", „Hey ia Mazur" і „Daycie przykład zacne Matki", „in dem Ausdrücke mit Sentenzen, die gegen den gegenwärtigen hierländischen politischen Zustand anstossen".

З огляду, що поведенє питомця Мальчевського було бездоганне, оставлено його в семинариї і розведено над ним догляд, а інкріміновані зошити задержала у себе президия ґубернії[2]).

---

[1]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordin. з р. 1836. Nr. 4.

[2]) Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 68—97/ggg 1834

Ледви покінчено сю одну справу, а вже донесла президія ґубернії дня 17 лютого (Nr. 186/ggg) і дня 17 марта (Nr. 295/ggg) 1837 р., що питомці: Дмитро Мохнацький, Яков Шведзіцький, Теодор Стрільбицький, Лев Маціллинський, Йосиф Балько, Василь Граб, Василь Сьокало і екстерністи: Венедикт Кущикевич, Петро Кулічковський та Антін Зінович „bedenkliche Gesinnungen hegen“.

Митрополит поручив сейчас ґенеральному вікарієви, Барвінському і крилошанинови-схолястикови, Яхимовичеви, щоби перевели у згаданих питомців ревізію. Оба крилошани зайшли ненадійно для ректорату і питомців дня 2 марта після богослуженя за цісаря Франца I до духовної семинарії і перевели строгу ревізію по спальнях згаданих питомців і по музеях та забрали їх книжки і письма. Вслід за тим запросив митрополит епископа з Перемишля, Снігурського до Львова, щоби враз з ним нарадити ся над справою і над способами заради на будуче. Мимо лихої дороги і непогоди перемиський епископ прибув до Львова. Наради обох епископів відбували ся в днях 21 і 22 марта. В часї нарад переглянено сконфісковані рукописи, головно сї, що показались підозрілими під оглядом релїґійним, моральним і полїтичним. А що з рукописий виявило ся, що питомець Дмитро Мохнацький „politisch bedenkliche Gesinnungen wirklich hege“, а Йос. Балько чоловік крайно зіпсований, тому прогнали владики сих двох питомців дня 22 марта з семинарії і заборонили їм продовжати богословські студії.

Против прочих питомців не найдено достаточних доказів вини, однак лишилось підозріне. І хоч президія ґубернії в письмі з дня 17 лютого радила віддати їх під надзір ректорату, то однак оба владики були за тим, щоби всіх згаданих питомців виключити з семинарії, бо при великім числї питомців не можна над ними завести докладної контролї. Колиб навіть, розумовали владики, нагляд над ними в семинарії був можливим, то в часї викладів на університетї, поза мурами семинарії, мали би сї питомці й так нагоду вступати в члени небезпечних, тайних товариств. В семинарії годї було би їх точно обсервувати ще й тому, бо питомці, знаючи, що за ними слїдять, були би

ad 34, II. Порівнай „Материяли“ Nr. 1, 2, 3 п. з. „Ревізия в духовній семинариї у Львові 3 грудня 1836 р.“ і Gestions-Protokoll з р. 1837, Nr. 9, 19, 20.

обережнійшими в словах і ділах, а заховати сю обережність протягом кількох місяців богословам IV року було би дуже легко. Колиб згадані богослови покінчили свої студії, то для ординаріятів повстало би нове, клопотливе питанє, чи належало би їх припустити до сьвячень. В виду сього треба би їх прогнати з семинарії, а се зробило би вражінє на иньших питомців і здержало би їх від подібних провин. Коли до того сконфісковані письма сьвідчать, що згадані питомці ще в ґімназії і за часів фільозофічних студій (нинішня 7 і 8 кл. ґімн.) набрали ся сих шкідних, політичних поглядів, тому пожаданою була би як найбільша строгість, яка могла би вплинути корисно на учеників ґімназії, що мають намір посьвятити ся богословським студіям і здержати їх від політично підозрілих напрямів та товариств. Владики сьвідомі вправді сього, що доля питомців, які протягом кількох літ готовили ся до духовного стану, буде незавидна, однак мимо сього ставлять під адресою президії ґубернії внесок, щоби питомців Шведзїцького, Стрільбицького, Мацїлинського, Граба і Сьокала прогнати з семинарії і враз з екстернїстами, Кущикевичем, Кулїчковським і Зїневичем здержати від богословських студій, однак з тим, щоби їм зробити надію, що будуть приняті до духовного стану, коли викажуть свою невинність[1]).

Згаданий внесок митрополита Мих. Левицького, на який, певно, не без напору останнього, згодив ся також еп. Снїгурський, був крайно нелюдяний, а з сею нелюдяностію митрополита ми ще не раз стрінемо ся. А відбиває вона тим більше, що латинські епископи, в численних актах, перехованих в президіяльнім архіві львівського намісництва, коли розходило ся о латинських питомців, чи сьвящеників, майже всї уміли стати в їх обороні, навіть там, де вина була доказаною. Строгостію манїфестовав митрополит Левицький свою льояльність в виду Австрії, терором хотів він убити хочби проблеск якоїсь свобіднійшої думки.

Нелюдяним і несправедливим видав ся сей внесок митрополита навіть президії ґубернії, яка поверх сього виказала більше педаґоґічного таланту, чим митрополит. Президент ґу-

---

[1]) Реляція митрополита з дня 25 марта 1837, видрукована в Тершаківця: „Українсько-руський Архив“, т. III, ст. 52—4. Порівнай: Gestions-Protokoll des griech. k. Metr. Ord. з р. 1837. Nr. 40—1.

бернії, барон Кріґ признав вправді, що кроки, підняті митрополитом, „bilden ein rühmliches Zeugniss für den Eifer, mit welchem Hochdieselben sich die Aufrechthaltung eines den Absichten der Regierung entsprechenden Zustandes angelegen sein lassen" і апробував ексклюзію з семинарії і духовного стану пит. Мохнацького і Балька, яких папери виказали в них будьто підозрілі пересьвідченя, будьто моральне зіпсуте, однак з другої сторони зазначив, що не яло ся всїх прочих питомцїв проганяти з семинарії. Їм прийшло би ся не легко дати бажані митрополитом докази невинности, бо против них не було ніякого доходженя. Усунені від студій могли би вони попасти в лінивство і через те упадати чим раз низше, та псувати своїх товаришів. За ними промовляла би ся обставина, що в часї ревізії не найдено між їх паперами нїчого підозрілого і тому пожаданим було би лишити їх в семинарії, а що всї вони є питомцями 2 або 3 року, тому ректорат буде мати доволї часу, щоби пересьвідчити ся, чи вони гідні стати сьвящениками. Екстернїстів Кулїчковського і Зїневича, замішаних в конспірації в латинській духовній семинарії треба би мати на оцї і, по змозї, здержати їх від відвідин семинарії. Президент ґубернії лишає впрочім у всїх тих справах митрополитови вільну руку, а від себе радить, удержувати сильну карність в семинарії, велить ректоратови впливати на розбуджене льояльних пересьвідчень серед питомцїв та поручає митрополитови контролювати ректорат. Се одинокі способи заради против ширеня конспірацій в духовній семинарії. З поглядами бар. Кріґа зсолїдаризував ся ґубернатор Галичини, архикнязь Фердинанд[1]).

Спис книжок, найдених в часї ревізії у згаданих питомцїв, не доховав ся до наших часів. Що й там найдено богато нешкідної лїтератури, видно з сього, що президія ґубернії в письмі з дня 25 цьвітня 1837 р. (Nr. 561/ggg) подала до відомости митрополита, що всї книжки дозволені, з виїмкою „Bunty ukraińskie", яку велїла собі сейчас відослати[2]).

Митрополит дав, очивидно, пересьвідчити себе президентови ґубернії бар. Кріґови, бо лишив всїх згаданих питомцїв в семинарії. Всеж таки тяжіло на них підозріне і одним з них

---

[1]) Письмо през. ґубернії з дня 13 цьвітня 1837 р. Nr. 416/ggg, видрук. в Тершаківця, op. cit. ст. 60—3. Порівнай: Gestions-Protokoll з р. 1837. Nr. 52.

[2]) Gestions-Protokoll des gr. k. Metrop. Ordin. з р. 1837. Nr. 54.

лекше, другим тяжше приходилось добувати потрібний до сьвячень титул стола (titulum mensae), а екстерністам таки не довелось стати сьвящениками.

Коли в році 1838 митрополит просив, щоби президія ґубернії признала 41 питомцям titulum mensae, а між ними Чагаринському Теодорови, Стефанови Торбі, Йос. Шухевичеви, Стрільбицькому Теодорови і Василеви Сьокалови, референт президії про кождого з них поробив на акті замітки. В Чагаринського, писав він, найдено в семинарії дві рукописи нешкідного змісту. Також найдено в Стефана Торби ексцерпти з ріжних творів „jedoch unbedenklichen Inhalts". Про Йос. Шухевича находимо замітку, що дирекція поліції представила його „als ein Individuum von verkehrten politischen Ansichten", а про Стрільбицького Теодора і Василя Сьокала читаємо, що дирекція поліції характеризувала їх в р. 1837 як політично підозрілих, задля чого відбуто в них ревізію, однак безуспішну. Про Василя Сьокала доносила ще й пізнійше поліція, що в політичнім згляді має він „verkehrte Ansichten", до чого референт ґубернії додав, що сей мусить бути дуже талановитим чоловіком, бо фільозофічні кляси і богословські студії покінчив з відзначенєм. В виду некорисних реляцій поліції президія ґубернії звернула ся до митр. М. Левицького з письмом дня 10 падолиста 1838, в якім просила, щоби митрополит доніс ще раз, чи поведенє Стрільбицького, Сьокала і Шухевича дає поруку, що вони заслугують на сьвяченє[1]).

Митрополит відповів дня 2 грудня 1838 р. (Nr. 98), що всіх трех питомців, посуджених о революційні погляди, о читанє заборонених книжок в письмах президії з р. 1837 (Nr. 416/ggg з 15. IV і 545/ggg з 4. V) піддано під строгий надзір ректорату, який доніс під днем 26 падолиста (Nr. 529)[2]) і 30 падолиста 1838 (Nr. 534)[3]), що Сьокало і Шухевич допустили ся невеликих, дісціплінарних провин, однак в політичнім напрямі поводили ся без заміту. Оба проголосили в день цісарських уродин гарні промови про обовязки горожан в виду цісаря в прияві ґуберніяльних радників, Кроненфельса і Емін-

[1]) Презид. Архів львівського Намісництва Nr. 2546/ggg ad 1698. II. Порівн. Gestions-Protokoll з р. 1838 Nr. 83.
[2]) Gestions-Protokoll з р. 1838 Nr. 94.
[3]) Gestions-Protokoll з р. 1838 Nr. 98.

ґера, які віднесли ся до сих промов з великим признанем. Тому годі їм відмовити сьвячень. Про Стрільбицького доніс ректорат семинарії, що він в часї спільних проходів відділював ся від своїх товаришів, а докори приймав нерадо і з огірченем, тому дістав в табелї з обичаїв ноту: „vix prima" а побіч неї замітку: „fervide indolis et ad vagabundum proclivis". Однак се такі дрібні провини, задля яких годї йому відмовити сьвячень. Стрільбицький не читав підозрілих письм анї книжок, а в політичнім зглядї не можна робити йому ніяких замітів[1]).

Так писав митрополит про питомців, яких роком раньше, саме задля їх політичних поглядів хотїв прогнати з семинарії. Остаточно признала президія ґубернії питомцям: Сьокалови, Шухевичеви і Стрільбицькому titulum mensae[2]).

Ще лекше повело ся добути титул стола Яковови Шведзїцькому, що в р. 1839 покінчив богословські студії з відзначенем. Про нього писав ректор семинарії Яхимович дня 1 серпня 1839 р., що його поведене було взірцеве та що він виголосив в день цїсарських уродин промову про обовязки горожан в приявї президента ґубернії[3]), тому звернув ся митр. Мих. Левицький дня 21 серпня 1839 р. (Nr. 33) в просьбою до президії ґубернії, о признане для нього титулу стола[4]), на що президія згодила ся. Однак доперва в падолистї 1842 р. дозволила президія ґубернії Як. Шведзїцькому компетовати о самостійну парохію[5]).

Незвичайно тяжко прийшло ся добути титул стола Василеви Грабови, що в липнї 1838 р. покінчив богословські студії. Дня 30 вересня 1838 р. запитала президія ґубернії (Nr. 2246/ggg) митрополита, чи укінчений питомець перемиської. епархії, Василь Граб заслугує на титул стола[6]).

---

[1]) Презид. Архів львів. Намісництва Nr. 2662/ggg 1838. Порівнай Gestions Protokoll з р. 1838. Nr. 98.

[2]) Презид. Арх. льв. Намісництва ad Nr. 2662/ggg 1838 ad 1698. II. і Gest. Protokoll з р. 1838. Nr. 101.

[3]) Презид. Арх. льв. Намісп. Nr. 1209/ggg 1839, де переховує ся реляція ректорату Nr. 241.

[4]) Тамже Nr. 1209/ggg ad 148. II. і Gestions-Protokoll з р. 1839. Nr. 33.

[5]) Gestions-Protokoll des gr. kath. Metrop. Ordinar. з р. 1842. Nr. 74. Презид. Архів льв. Нам. Nr. 1658/ggg. Шведзїцький умер в 80-тих роках XIX віку на становиску пароха церкви св. Пятницї у Львові.

[6]) Gestions-Protokoll з р. 1838. Nr. 26.

Митрополит відповів дня 5 жовтня 1838 р., що Граб був підданий надзорови на основі бажань президиї (Nr. 295, 416, 545/ggg з р. 1837 і Nr. 2246/ggg з р. 1838). Заки митрополит відповість остаточно на питане президиї, просить о зворот давнїйших актів, висланих в його справі.

Президія звернула дня 16 жовтня 1838 р. митрополитови бажані акта, причім донесла рівночасно, на основі рапорту директора поліції, Сахер Масоха, що „derselbe (Граб) soll nämlich, seitdem er die Studien verlassen und sich in seine Heimath nach Jaworów Przemysler Kreises begeben, keineswegs Besserung zeigen, vielmehr bei allen Gelegenheiten seinen Hass gegen die Regierung und die bestehende Ordnung der Dinge aussprechen und seinen Pflichten als künftiger Priester so wenig nachleben, dass er während seines Aufenhalts in Jaworow nur einmal die Kirche besucht habe, wo er nicht ausweichen konnte. Auch sein sittlicher Lebenswandel soll nicht ohne Mackel sein und Hr. Jaworower Dechant von seinem Betragen eine ungünstige Meinung hegen“. Вкінцї письма просила президія ґубернії митрополита, щоби дальше звертав на Граба бачне око[1]).

Митрополит відповів дня 29 жовтня 1838 р., на основі реляції ректорату духовної семинарії (Nr. 480), що Граб побирав в роках 1834 і 1835 стипендію (Handstipendium) і поводив ся добре. В р. 1836 принято його до семинарії, де він кілька разів провинив ся против домових приписів, опустив кілька разів молитви, раз службу Божу, раз виклади, жалив ся тричи безосновно на лихий харч, через що записано йому в табелях за р. 1836 ноту „aufbrausend, roh und stutzig“, а в р. 1837 „aufbrausend“. На бажане президиї ґубернії піддано його під строгий надзір ректорату. В р. 1838 помітив вправдї ректорат „Spuren des Jähzornes an dem Basil Grab“ та дослїдив, що він опустив раз службу Божу а раз виклади, а крім сього жалив ся ще безосновно двічи на лихий харч, однак слухав упімнень, старав ся виповняти свої обовязки, а хоч переглядано його річи, не найдено між ними нічого підозрілого. Колиж його дальше поведене, як се видно з рапорту поліції має бути невідповідне, належало би йому здержати ті-

---

[1]) През. Архів льв. Намісництва Nr. 2275, 2297/ggg 1838. Порівнай: Gestions-Protokoll des gr. kath. Metrop. Ordin. з р. 1838. Nr. 36.

tulum mensae[1]).

До ради митрополита примінила ся президія ґубернії і віднесла ся до перемиського владики дня 25 грудня 1838 р. з порученем, щоби на разї не допустити Граба до сьвячень[2]). Перемиський ординаріят послухав приказу ґубернії і письмом з дня 9 січня 1839 (Nr. 9) звістив митрополита, що рішив ся вислати Граба на один рік до василіянського монастиря в Лаврові, щоби там сповняв обовязки учителя нормальної школи під надзором директора-Василіянина. Митрополит доніс про се дня 25 січня 1839 р. президії ґубернії[3]). Раньше ще, бо 5 і 7 грудня 1838 р. повідомив комісар староства Арбтер президію ґубернії, що против Граба не дізнав ся нїчого обтяжаючого, з виїмкою того, що говорив против него яворівський декан Несторовський, що він не ходить до церкви і забавляє ся по товариствах, „was ebenfalls keine beruhigende Bürgschaft für die Zukunft leistet". Арбтер слїдив, чи Граб не висказував ся ворожо про ряд, однак не дізнав ся в сїм напрямі нїчого некорисного[4]).

Остаточно дозволила президія ґубернії дня 19 серпня 1839 р. сьвятити Граба на основі письма еп. Снїгурського з дня 14 серпня 1839 і сьвідоцтв Василіян в Лаврові, в яких донесено, що поведене Граба на становиску учителя в лаврівській школї було добре, що учив знаменито, відбував взірцево релїґійні обовязки і гарно проповідав[5]). З прізвищем Граба стрінемо ся ще в дальших главах нашої студії.

Чи допущено до сьвячень пит. Льва Мацїлинського, про се ми нїчого певного сказати не можемо. В записках митр. Мих. Левицького читаємо під днем 15 грудня 1838 р. таку замітку: „Rectoratus Seminarii dto 15 Xbris a. c. N. 552 refert de comportatione in seminario absoluti theologi Leonis Macieliński...", а побіч: „Vid. Comm. ad protocollos Consist die 17 Xbris 838 datam". Очивидно, ся компортація укінченого питомця до семинарії мусїла бути карою, що мала Мацї-

[1]) През. Архів льв. Намісництва Nr. 2453, 2454/ggg 1838. і Gestions-Protokoll з р. 1838. Nr. 48.

[2]) През. Архів льв. Намісництва Nr. 2727/ggg 1838.

[3]) През. Архів льв. Намісництва Nr. 148/ggg 1839. Порівнай: Gestions-Protokoll з р. 1839. Nr. 7.

[4]) Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 148/ggg 1838.

[5]) Тамже Nr. 1193/ggg ex 1839, де переховані письма Снїгурського і сьвідоцтва Василіян.

линському улекшити дорогу до сьвяченя[1]).

Як ми вже висше замітили, не допущено до сьвячень екстерністів: Петра Кулїчковського, Антона Зїневича і Венедикта Кущикевича.

Про перших двох зложив в суді некорисні зізнаня питомець лат. духовної семинарії, Арбашевський. Він донїс, що Кулїчковський приносив на виклади „ein höchstbedenkliches Werk „Die Ruinen von Volney“. Книжка ся перейшла з часом від Кулїчковського на власність Зїневича, який остаточно продав її Арбашевському. З зізнаня Арбашевського та иньших реляцій викомбіновала президія ґубернії, що Кулїчковський займав ся кольпортажію революційних книжок серед питомців. Підозрівано також Кулїчковського і Зїневича, але в суді їм не доказано, щоби вони стояли в зносинах з латинськими питомцями-конспіраторами Доміном і Юзефчиком[2]), які вибрали собі духовний стан на те, „um seiner Zeit das Volk zu revoluzioniren“. В наслїдок сих доносів і підозрівань виключив митрополит Кулїчковського ще дня 10 серпня 1837 р. з духовного стану і з богословських студій, а те саме вчинив еп. Снїгурський дня 21 серпня 1837 р. з Антоном Зїневичем[3]).

Президія ґубернії запитала ще 2 вересня 1837 р. (Nr. 1162/ggg) митрополита, звідки Кулїчковський та Зїневич родом і де їх родичі пробувають[4]), на що в кілька днїв пізнїйше (дня 9 вересня) одержала відповідь[5]). Потрібними, очивидно, були сї дати президії ґубернії на те, щоби над обома розвести полїційний нагляд.

Третий екстернїст, Венедикт Кущикевич покінчив вправдї богословські студії, але не міг діждати ся признаня титулу стола і тому вступив на службу до староства в Перемишли, де був незаприсяженим, канцелярійним практикантом.

---

1) Gestions-Protokoll з р. 1838. Nr. 104.

2) Домін і Юзефчик були членами „Stowarzyszenia ludu polskiego“. Першого з них засудив суд на 5 лїт, другого на 4 роки вязниці на Шпільбергу. Józef Krajewski: „Tajne związki polityczne w Galicyi“, ст. 57—8.

3) Гляди: Тершаковець, „Укр.-руськ. Архив“, т. III, ст. 80—81, 82 і 89 та порівнай: Gestions-Protokoll des gr. kath. Metrop. Ordinariats з р. 1837. Nr. 93, 94 і 100.

4) Gestions-Protokoll з р. 1837. Nr. 102.

5) Gestions-Protokoll з р. 1837. Nr. 104.

Звідси старав ся він о титул стола, але надармо[1]). Колиж о. Дезидерій Гречанський заденунціовав перед властями своїх товаришів, а між ними Кущикевича, як членів революційних товариств і коли виточено против них з сього приводу карний процес, Кущикевича звільнено дня 1 мая 1839 р. зі служби при старостві[2]), хоч староста доносив, що він на становиску практиканта поводив ся „тихо, спокійно і скромно“[3]). В процесї Гречанського і товаришів звільнено Кущикевича від відвічальности. В часї переслуханя заперечував він, немов би був членом революційного товариства, однак признавав, що ходив на богословські студії з (лат. питомцем) Горошкевичем, з ним товаришував, дізнавав ся від нього „über die Vorzüge der Freiheit und Gleichheit“, та читав революційні книжки[4]). Сї зізнаня вистарчили до відмовного поладнаня його просьби о титул стола, яку вніс дня 16 мая 1840 р.[5]), мимо що дир. поліції, Сахер Масох виставив йому корисне сьвідоцтво. Президія ґубернії заявила тоді Кущикевичеви „dass er sich einen anderen Beruf wählen müsse, indem er im Grunde der gegen ihn vorgekommenen nachtheiligen Daten nicht in den Priesterstand aufgenommen werden könne[6]). Під впливом дир. Сахер Масоха пустив ся Кущикевич на хитрощі. Він написав для Сахер Масоха зізнаня, в яких признав ся, що був членом польських революційних товариств „Wolny Haliczanin“ і „Prawi synowie Ojczyzny“. Зізнаня Кущикевича припали до вподоби Сахер Масохови, який поручав дня 9 падолиста 1840 р. президії, щоби признала Кущикевичеви титул стола[7]). Однак поручене Сахер Масоха сим разом не придало ся, тим більше, що небавом Кущикевича увязнено, як підозрілого о приналежність до польської, революційної орґанїзації, що в мартї 1840 р. мала викликати в Галичинї оружне повстане. Кущикевича пере-

---

1) Презид. Арх. льв. Намісн. Nr. 260/ggg 1839 ad 148 II i 1161/ggg 1839.

2) Тамже Nr. 822/ggg 1840 ad 54. II і Архів мін. спр. внутр. у Відни 136/ggg 1840 (Рапорт президії ґубернії до ґр. Седлніцького, президента der Polizei und Censur-Hofstelle).

3) Презид. Арх. льв. Намісн. Nr. 945/ggg (рапорт з дня 11 червня 1840).

4) Тамже Nr. 822/ggg 840 ad 54. II.

5) Тамже Nr. 1099/ggg 840.

6) Тамже Nr. 1018/ggg — 1099/ggg 1840.

7) Тамже Nr. 1883/ggg 1840.

держано кілька літ в слідстві, а при кінці 1844 р., хоч він вмішував до слідства декого з руських питомців, а се могло причинитись до увільненя від кари, його засуджено на смерть. Сей засуд замінено опісля на кару вязниці[1]).

З даних, які ми вишукали, виходить без сумніву, що деякі питомці, як Дмитро Мохнацький[2]), Кулїчковський, Зінович і Кущикевич були вмішані в революційну пропаґанду. Можлива річ, що й Василь Граб належав до польських конспіраційних орґанізацій, на що вказувало би його поведенє в р. 1848, про яке на кінці праці згадаємо. Однак се певне, що всіх прочих, як Стрільбицького, Мацілинського, Сьокала і Шведзіцького можна було посуджувати, як богато иньших їх товаришів, о симпатії для польської справи, але ніяк о конспірації. Всеж таки й їх, завдяки льояльности і перелякови митрополита, мало що не прогнано з семинарії, як небезпечних революціонерів.

Про митрополита Левицького можна сказати, що на першу вість про сих питомців, яку одержав з президиї ґубернії, він цілком стратив рівновагу.

Так прим. дня 4 марта 1837 р. зажадав митрополит від ректорату дух. семинарії, щоби донїс „qui Alumni praeter Novalia Allgemeine Zeitung nominata, alia quaecunque et qualia periodica Novalia legere consveverunt, a quo item et qua via eadem obtineant“[3]). Колиж ректорат подав бажаний спис

---

[1]) Krajewski: „Tajne związki polityczne“, ст. 126 і дальші.

[2]) Дмитро Мохнацький вніс рекурс против виключеня з духовного стану дня 5 мая 1837 р., про що еп. Снїгурський повідомив митрополита (Пор. Gestions-Protokoll des gr. k. Metrop. Ordinariats з р. 1837. Nr. 97). В р. 1840 увязнено Дмитра Мохнацького враз з иньшими польськими конспіраторами, підозрілими о приготовлюванє оружного повстаня. Він пересидів у слідчій вязниці кілька літ і окупив для себе свободу і звільненє від всякої відвічальности нікчемним доносом на кружок Маркіяна Шашкевича, який посудив о тайну пропаґанду в користь Росії. Вказав на се виразно його іменник Клим Мохнацький (про нього згадка в дальшій главі), який лишив нам свої спомини, а в них писав про Дмитра, що його, а „nie mnie puszczono na wolność, co przypisywano pomyłce... Nie pomyłka była to, tylko wynagrodzono go za wyjawienie związku rusko-moskiewskiego między alumnami i o stosunkach ich z Moskalami. Inaczej wyjaśnić sobie tego nie można. (Рукопись бібліотеки Оссолїнських у Львові, Nr. 3542). Сам донос Дмитра Мохнацького видобув з архіву міністерства внутрішних справ у Відни і видрукував Мих. Тершаковець, „Українсько-руський Архів“, т. III, ст. 146—194.

[3]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metropolitan-Ordinariats з р. 1837. Nr. 25.

питомців і додав, що крім „Allgemeine Zeitung“ читають вони ще „novalia polonica cum appendice Rozmaitości“, а побіч сього й иньші книжки, які дістають через книгарню, митрополит видав заборону читати сї книжки, а рівночасно приказав питомцям, щоби не сьміли без відомости ректора які небудь книжки куповати, або передплачувати[1]).

Однак відома річ, що подібно дотепні заборони ведуть за собою впрост противні наслідки. Кондемновані книжки почали, мов би на глум, являти ся в духовній семинарії. Так найшли при вході до церкви семинарії в дірі муру дня 25 марта 1837 р. о год. $9^1/_2$ вечером і передали ректоратови два питомці, Йосиф Ганкевич і Андрій Барановський дві нецензурні книжки[2]). Книжками сими були: „Der Schweitzerspiegel von Mundt (?) Radowsky“ і „Statistik von Amerika von Dr. Lips.“ (ein Bruchstück). Знаємо се з письма президії ґубернії до карного суду у Львові[3]), в якім вона звертала увагу суду на те, що тепер веде ся слідство против латинських питомців, в яких найдено революційні книжки, отже можлива річ, що й руські питомці в ширеню таких книжок були їм помічні. Вносила се президія ґубернії звідси, що на сих книжках найдено замітки читача, цілком подібні до тих, які найдено на книжках питомців латинської духовної семинарії.

Обі книжки задержала президія ґубернії у себе враз з рукописю нешкідного змісту, яку рівнож найдено в духовній семинарії[4]).

Але чи не найбільшою іронією над зарядженем митрополита було те, що в цьвітни 1837 р. найдено в семинарії одну

---

[1]) Gestions-Protokoll з р. 1837. Nr. 29.

[2]) Порівнай: Матеріяли: „Нецензурні книжки в дух. семинарії у Львові в р. 1837. (Nr. 4 і 5). Обох їх дозволила президія ґубернії сьвятити в р. 1838. („Прев. Архів льв. Намісн.“ Nr. 2546/ggg 1838, „weil Beide in dieser Beziehung nicht gramirt sind“.

[3]) Презид. Арх. льв. Намісництва Nr. 446/ggg 1837 ad 34. II.

[4]) Заголовок її був такий: Johann Eduard Sach: „Rebb Schloime Klappzmbels trauherzige Beschreibung der von der Lemberger Judenschaft abgehalten wordenen letzten Friedensfeyer. Lemberg 1814. Був се опис сьвята помиреня з р. 1814 в німецько жидівськім жарґонї. Акти в сїй справі: Прев. Архів льв. Намісництва Nr. 225/ggg 1837. Порівнай Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordin. в р. 1837. Nr. 31.

дійсно революційну, пис. в руській мові, рукопись. Заголовок її був „Листи до приятелїв люду“. Після урядових реляцій містила вона в собі „in dem bildlichen Style der „paroles d'un croyant“ Schilderungen über den Druck des Volkes durch Steuern, Rekrutirung, Monopolien, Roboth und d. g. mit der Aufforderung an die Ruthenen gemeinschaftlich mit den polnischen Brüdern das Joch abzuschütteln“[1]). Була се „eine auf die Verhältnisse des ruthenischen Volksstammes berechnete Nachahmung der Worte eines Gläubigen von Lamennais“[2]), а цїлию її було „Vereinigung zu revoluzionären Zwecken zwischen dem polnischen und ruthenischen Volksstamme zu erwirken, die Liebe und Anhänglichkeit im Volke für den Monarchen, die als bestehend anerkannt wird, zu vernichten, und ihn als den eigentlichen Urheber aller Lasten und Leiden des Volkes, den Adel, die Geistlichkeit, die höheren Offiziere und Beamten aber, als seine bezahlten Helfer darzustellen“[3]). Нема сумнїву, що вийшла вона з польського табору[4]), а зміст її дуже подібний до сього уривку польської рукописи, яку найдено в р. 1841 в духовній семинарії, а яку ми друкуємо в наших матеріялах.

Згадану руську брошуру найшов префект духовної семинарії о. Ільницький в пит. Николи Проскурницького в музею, в хвилї, коли він забирав ся її читати. Переведені ректоратом доходженя виказали, що сю рукопись дістав питомець семинарії, Іван Охримович від студента хірурґії, Юліяна Монцїбовича. Охримович приніс її до семинарії та сховав у пультї, де її найшов пит. Михайло Котович. Охримович, Котович та їх товариші: Каєтан Станкевич і Ізидор Винницький переписали сю рукопись, почім Охри-

---

1) Тершаковець: „Українсько-руський Архив“, т. III, ст. 57.

2) Тамже ст. 71. Замітимо, що ще дня 4 мая 1837 донесла президія ґубернії (Nr. 575/ggg) митрополитови: „quod Alumni Seminarii lectioni seditiosorum librorum nominatim Lamenais et similium incumbant“ (Gestions-Protokoll з р. 1837. Nr. 58). Lamenais Hugues Félicité, француський письменник родив ся 1782 р. і був зразу великим приклонником папства, однак від липневої революції змінив свої погляди. Найважнїйшим його твором, в якім пропаґовав революцію в імени релїґії, були „Paroles d'un croyant“, які перекладено на майже всї европейські мови в поверх 100 виданях.

3) Тершаковець: op. cit. ст. 64.

4) Про одно з жерел фабрикації таких відозв гляди: Тершаковець, op. cit. ст. 106 і дальші.

мович звернув ориґінал Монціїбовичеви. Від Котовича дістав її до рук пит. Проскурницький[1]).

Про вислід доходжень повідомив митрополит президію ґубернії[2]), яка відповіла дня 24 цьвітня (Nr. 541/ggg) 1837 р., що справу віддано судови, а питомців поручено увязнити[3]). Раньше ще увязнено, з иньшого приводу, Монціїбовича. Кождого з них уміщено окремо в будинку дирекції поліції, з виїмкою Станкевича, якого замкнено в „штокгавзі". Небавом помітив заступник директора поліції Пайман, що вязні порозумівали ся з собою, тому зарядив ревізію по вязничних келїях і найшов у Станкевича 7 карточок, писаних будьто рукою Котовича, будьто Охримовича, будьто Винницького. На карточках містились інформації, як Станкевич мав при переслуханю зізнавати. Поліцийне слідство виказало, що передавали сі карточки „der im hierortigen Gemachesam sich befindliche polnische Flüchtling" Пенчиковський, або служниця профоса. За кару усунено Пенчиковського з будинку дирекції і поміщено у вязниці „штокгавзу", звідки заборонено йому виходити на місто, або приймати гостий. Служницю профоса покарано 48-годинним арештом і 10 різками, почім прогнано її зі служби[4]). Найлїпше держав ся у вязниці Котович. В однім рапорті доносила дирекція поліції про Котовича, що при переслуханю в справі карточок „sein Benehmen war hartnäckig und keck, so dass ich mich genöthiget sah ihn mit 24 stündigen Fasten zu ahnden"[5]), в другім писав Сахер Масох про Котовича: „Auch scheint er härteren Karakters, von Familienrücksichten unabhängig und durch phisische Einwirkung nicht zu erschütten"[6]). Найбільше упав на дусї у вязниці Проскурницький, який зізнавав при переслуханю, що, імовірно, хотїв його Котович звести з доброї дороги і перетягнути до своїх полїтичних поглядів[7]). Монціїбович перечив у слїдстві, немов би передавав Охримовичеви інкриміновану рукопись і в наслїдок сього прийшло до конфронтації з Охримовичем, при якій Монціїбович дальше випирав ся, хоч його душевний настрій сьвідчив про противне[8]).

[1]) Тамже ст. 65 і 73.
[2]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordinariats з р. 1837. Nr. 49.
[3]) Тамже з р. 1837. Nr. 53.
[4]) Тершаковець: op. cit. ст. 50—52.
[5]) Тамже ст. 51. [6]) Тамже ст. 73.
[7]) Тамже ст. 72. [8]) Тамже ст. 74—5.

З поладнання справи видно, що карний суд не вважав себе компетентним її судити, бо увязнені рукописи не ширили, а тим самим не було причини до кари. За те виміріла сама президія ґуберниї кару і то нечувано тяжку. Трех увязнених: Монцїбовича, Котовича і Станецького асентеровано примусово до війська і дня 11 вересня 1837 р. відставлено до ґарнізону в Йозефштадтї[1]). Винницького, Охримовича і Проскурницького відшупасовано, як меньше винних, до їх родинних місць і віддано під поліційний надзір староства. Ні одному з них не вільно було без специяльного дозволу властий, відбувати дальших студий. По гадцї президиї ґуберниї, одиноким, що на таку ласку заслуговав, був Проскурницький[2]).

Замітна річ, що з сим нелюдяним зарядженем президиї ґуберниї, потвердженим з сторони ґубернатора, архикнязя Фердинанда де Есте, не зсолїдаризовала ся президия віденської Polizei-Hofstelle. Президент її, ґр. Седльніцький звернув увагу президиї ґуберниї у Львові на гадку цїсаря Фердинанда, частійше проголошувану, що примусовеї військової служби не вважає відповідною карою для студентів, замішаних в полїтичні конспірації. По гадцї Седльніцького, вистало би, якби в сїм разї, коли суд відступив від справи, увязненим почислено за кару слїдчу вязницю, а Монцїбовича, як найбільше винного і завзятого, усунено від всяких студий. Ґр. Седльніцький зажадав, щоби президия ґуберниї висказала ще раз свою гадку, колиб хотїла назначену кару удержати в силї[3]).

Однак президия ґуберниї обставала при своїм, вказуючи на те, що руська рукопись, яку вони хотїли ширити, містила в собі крайно небезпечні погляди і тому пожадана тяжка, відстрашаюча для других кара, що конспірації в Галичинї прибирають чим раз небезпечнїйший характер і не було иньшого способу заради, як примусова військова служба, яку недавно цїсарська канцелярія велїла примінити супротив деяких полїтичних вязнів. Колиб цофнено визначену кару, суспільність підозрівала би, що їх неправильно засуджено. Вкінцї зазначила президия ґуберниї, що архикнязь-ґубернатор рівнож за тим, щоби визначену кару удержати в силї[4]).

Річ природна, що кари не знесено, а як довго три нещасливі студенти відбували примусову муштру, про се не маємо

[1]) Тамже ст. 86. [2]) Тамже ст. 76—9.
[3]) Тамже ст. 84—5. [4]) Тамже ст. 90—2.

близших даних.

Рік 1837 приніс митр. Левицькому ще одну несподіванку. Дня 6 цьвітня найдено нову революційну відозву, сим разом не в мурах семинарії, але в руського сьвященика, який в р. 1835 покінчив у Львові богословські студії, в о. Кирила Слоневського, сотрудника в Заставні на Буковині. Найдено її при ось якій нагоді:

Дня 5 цьвітня відбував ся ярмарок в Снятині, на який з'їхало ся богато руських сьвящеників, а між ними Кирило Слоневський. Заїхали вони до заїздного дому Хаїма Юнґмана. При від'їзді з ярмарку забув Слоневський в заїзді свій шляфрок, з якого вилетіла інкрімінована революційна відозва. Хаїм відніс її до мійського асесора, Больвінського, який придержав її кілька днів у себе, імовірно тому, щоб використати матеріяльно Слоневського за обітницю мовчаня перед властями. Однак справа не укрила ся перед сьвітом. Больвінський був зневолений віддати відозву посадникови Снятина Теодоровичеви, який завіз її до старости в Чернівцях. Почали ся ревізії. В Слоневського, якого увязнено, найдено лише лист його тестя, пароха з Карлова, о. Сімеона Підляшецького, в якім останній докоряв йому за його поведене та за політичні погляди, які повинен покинути хоч би з огляду на жінку і дитину. З листу виходило дійсно, що Слоневський брав участь в конспіраційнім руху, який мав на цїли відбудоване Польщі. Окрім сього відбув коломийський староста ревізію у всіх сьвящеників коломийського округа, які в часї ярмарку остановились в заїзднім домі Юнґмана, отже в Заболотові в о. Сабата, в Волчківцях у о. Андрія Щуровського, в Хлїбичинї у о. Івана Антоневича, в Чернятинї у о. Николи Козаневича, в Кулачківцях у о. Николи Чомкевича, в Ілинцях у о. Григорія Каратницького, в Залучи у о. Стефана Григоровича і в Тучапах у о. Николи Колянковського. Не пощаджено навіть дому о. Сімеона Підляшецького, пароха з Карлова, який свою льояльність заманїфестовав в р. 1832 і 1834 доносом до цїсаря на питомцїв львівської дух. семинарії. В нього переведено ревізію, бо був тестем Слоневського. Шукано у них за підозрілими паперами, забороненими книжками та иньшими письмами, які могли би дати вказівки на автора революційної відозви[1]). З огляду, що письмо відозви було подібне до письма о. Михайла Ґадзїнського, руського пароха

---

[1]) Тершаковець, op. cit. ст. 95—106.

в Пневій (Pniowe), станиславівського округа, тому рішено за ним слідити, тим більше, що після урядової реляції, він належав „zu den besser gebildeten gr. kath. Pfarrern“ і через те „war er das Orakel aller übrigen Pfarrer und Pfarr-Administratoren des Kutty-er und Kossower Gebirge; bei ihm haben sie sich oft Rath erholt und seine Weisungen befolgt. Auch sprach er manchermahl über politische Neuigkeiten, was die gr. kath. Pfarrer in der Regel nicht thun“[1]). Ще в вересни 1837 р. відбуто ревізію в домі адміністратора парохії в Мартинові (стрийського округа) о. Скалиша, який говорив перед парохом Брошньовським зі Студінки, що в Мартинові кольпортують якусь революційну відозву. При переслуханю заявив о. Скалиш, що про кольпортажу якої небудь відозви в теперішнім часї він не знає, що однак читав революційну відозву, ще в р. 1832, коли був питомцем духовної семинарії, а дістав її з рук пит. Кирила Слоневського[2]).

В відозві, про яку говоримо, а яку з окрема друкуємо[3]), накликувано руський нарід, щоби в злуці з Поляками та иньшими свободолюбними народами прогнав „крілїв та цїсарів“.

Слоневському грозив карний процес „wegen des Verbrechens der Störung der öffentlichen Ruhe des Staates“[4]). В очах уряду обтяжала Слоневського сильно ся обставина, „dass dieser junge Geistliche in seiner Wohnung die Bildnisse berüchtigter Führer der Umwälzungsparthei als: des Mickiewicz, Heine, Börne und Rottek hielt und sonst ein unruhiger und überspannter Mann ist“[5]).

Остаточно однак не доведено Слоневському, щоби він ширив сю відозву і суд відступив від обвиненя. Львівська ґубернія зажадала від митрополита, щоби усунув Слоневського з дотеперішної посади, на що в імени митр. Левицького відповів дня 17 серпня 1837 р. ґенеральний вікарий Барвінський, що Кирила Слоневського перенесено на сотрудника до Бережан

---

[1]) Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 572/ggg 1837 (рапорт коломийського старости з дня 22 цьвітня 1837 р.).

[2]) През. Архів льв. Намісництва Nr. 1268/ggg 1837 (Рапорт стрийського старости Краттера з дня 20 вересня 1837 р.).

[3]) Порівнай: Матеріяли Nr. 6: „Революційна відозва, найдена в р. 1837 у о. Кирила Слоневського“.

[4]) Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 1218/ggg 1837 (письмо карного суду з дня 2 вересня 1837 р.).

[5]) Тамже Nr. ad 834/ggg 1837.

і віддано під надзір тамошнього пароха, о. Мих. Павликова[1]). Зарядженє консисторії приняла президія ґубернії письмом. (Nr. 1218/ggg 1837) до відомости, причім зазначила, що дальше слїдство застановлено. Окремим письмом поручила президія ґубернії старостї в Бережанах, щоби слїдив за Слоневським[2]). Нагляд старости за Слоневським не тревав довго. Слоневський умер в р. 1839, а його тесть, о. Сімеон Підляшецький заденунціовав після його смерти пароха в Сасові „de libro quodam atheismo scatente per defunctum in Brzeżany cooperatorem Cyrillum Słoniewski parocho Sasouiensi, Joanni Czerniawski communicato“[3]). Слоневський був вмішаний в р. 1839 в процес Гречанського, про який розкажемо в дальшій главі, однак смерть звільнила його від кари. В однім з урядових актів читаємо, що цїсар Фердинанд „den Beschluss des Strafgerichtes, die Angelegenheit des Johann Prochaska und des Cyrill Słoniewski, als durch den erfolgten Tod für abgethan zu erklären, unberührt gelassen hat“[4]).

Закінчуючи сю главу, додамо, що дня 9 мая 1837 р. подала президія ґубернії митрополитови прізвища питомцїв ц. к. конвікту у Відни „indagationi ratione politicarum machinationum subjectorum, ea cum significatione, quod ad ulteriorem decisionem ad sacros ordines promovendi non sint“. Рівночасно запитувала президія митрополита, котрі з сих питомцїв належали до його архіепархії[5]). Акт сей не задержав ся у львівськім Намісництві, а через те близших даних про нього не подаємо. Можлива річ, що розходило ся тут виключно о латинських питомцїв.

III.

Тяжка кара, наложена на двох питомцїв духовної семинарії за те, що читали революцийну рукопись, не вдержала їх товаришів від недозволеної лектури і конспірацийних стремлїнь.

---

[1]) Тамже Nr. ad 834/ggg i Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ord. з р. 1837. Nr. 95.

[2]) Тамже Nr. ad 1218/ggg 1837.

[3]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordinariats з р. 1839. Nr. 55 (письмо Підляшецького з дня 24. XII. 1839).

[4]) Презид. Архів льв. Намїсництва Nr. ad 55/ggg 1840.

[5]) Gestions-Protokoll з р. 1837. Nr. 34.

На склоні 1837 р. веліла президія ґубернії митрополитови (Nr. 1824/ggg 1837) здержати від сьвячень Николу Устіяновича, в якого найдено „seditiosum opus“ „Pielgrzym“[1]).

Дня 12 марта 1839 р. найшов паробок Яцко Котуля на коритари семинарії за плитою третий том книжки „Briefe aus Paris“ von Ludwig Börne“ і заніс її під 36 число та передав тут пит. Юліянови Левицькому в приняві пит. Мих. Громницького, Онуфр. Костецького і Ник. Петрашевича. Ректорат перевів слїдство, але властителя книжки не найшов. Ректорат висказав здогад, що її міг підкинути хтось чужий, що враз з екстернїстами, які приходять до семинарії на духовні вправи, сюди закрав ся. Митрополит зі своєї сторони впевнював президію ґубернії, що на пізнійше буде строго слідити за питомцями, щоби не читали зборонених книжок і за екстернїстами, щоби не були посередниками в їх кольпортажі[2]).

Ґубернатор Галичини, архикнязь Фердинанд приняв письмо митрополита до відомости (Nr. 403/ggg 1839), звернув алеґати, а книжку велів задержати в президії ґубернії[3]).

Не минув місяць, як найдено знов в духовній семинарії 4 неценвурні книжки: роман Чинського: „Jakobini polscy“, пятий том „Briefe aus Paris von Ludwig Börne“, новелю: Heinrich-a Laube „Das junge Europa“[4]) і уривок книжки про зьвірячий маґнетизм, в якій не-

---

[1]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordin. з р. 1838. Nr. 1. Акт президії ґубернії має дату 22 грудня 1837 р. Раньше (21 жовтня 1837 р. Nr. 1406/ggg) запитувала президія, де перебуває Устіянович. (Gestions-Protokoll з р. 1837. Nr. 112).

[2]) Президь. Архів льв. Намісництва Nr. 403/ggg 1839. Порівнай: Матеріяли: „Неценвурні книжки в духовній семинарії у Львові в р. 1839“ Nr. 7. і Gestions-Protokoll з р. 1839. Nr. 17. — Börne Ludw. з роду Жид (раньше звав ся Löb Baruch) родив ся дня 6 мая 1786 р. в Франкфурті над Меном, † 12 лютого 1837 р. в Парижи, куди переселив ся в р. 1830 після липневої революції і тут сильно виступав против реакції, основуючи часопись „Balance“. У своїх „Briefe aus Paris“ і „Neue Briefe aus Paris“ боров ся він против пануючої династичної системи в Німеччині, а цілий напрям його писаня з ліберального перемінив ся тут в радикальний. В р. 1817 перейшов він на евангелицькеісповіданє. Його твори видано в осьми томах. В його честь виставлено два памятники, один в Парижи, другий у Франкфурті.

[3]) Gestions-Protokoll з р. 1839. Nr. 19.

[4]) Heinrich Laube, автор драматичних творів, романів і історії німецького письменства родив ся 18 вересня 1806 р. в Шоттав

звісний автор виступав против чудес та віщовань[1]).

Найдено сї книжки припадково. Дня 9 цьвітня 1839 р. забавляли ся мячем на коритари духовної семинариї о год. 6 вечером ученики: Йосиф Балтарович, Йосиф Дворницький і Прокоп Кушлик, що приходили сюди на вечеру, яку діставали від питомців. Мяч упав в одну з коновочок до гашеня огню, завішену на стінї. Балтарович шукав за мячем по коновках і найшов в однїй з них три книжки, які з відтам витягнув. Коли хлопцї почали розглядати ся в змістї книжок, приступив до них ученик Філемон Корчинський, який рівнож був на коритари, хоч участи в забаві не брав і сказав, що знає чиї се книжки, почім велїв їх покласти на давнім місци і просив, щоби про них нікому не згадували. Однак Дворницький розказав про найдені книжки ученикови Зелїнському, а сей вийняв їх з коновки і заніс ректорови. Ректор передав їх митрополитови, а сей відослав їх дальше до президиї ґубернїї. Остання передала слїдство в руки полїциї. Почав ся довгий ряд переслуховань. Корчинського, 16-лїтнього хлопця переслухованоількома наворотами, як обжалованого. Він зізнав, що припадково найшов вже там раньше кілька книжок. Одна з них мала напись „Israeliten". Коли він перед хлопцями говорив, що то власність учен. Матковського, або коли перед учен. Решитиловичем твердив, що властителем їх є один з питомцїв, замешкалих під числом 8, то вчинив се лише тому, щоби хлопцї поклали книжки на давне місце, бо він хотїв їх собі присвоїти. Переслухано також трех иньших учеників, що забавляли ся мячем, однак їх зізнаня не виказали, до кого книжки належали. На Корчинськім лишило ся підозрінє, що він, або знав про властителя книжок, або посередничив в їх кольпортажі. В сім тонї писала про нього президия ґубернїї митрополитови: „Der Schüler der III-ten Gramatical-Classe, Philemon Korczyński konnte sich indess von dem Verdachte einer Mitwirkung oder Kenntniss eines verheimlichten Bücherverkehrs unter Seminariums-Zöglingen nicht ganz reinigen, und eine von ihm bei seiner Einvernehmung abgegebene Äusserung, dass er die in der Rede stehenden Bücher schon

---

на Шлезку, а умер у Відни дня 1 серпня 1844 р. За лїберальні гадки, висказані в його письмах він двічи відпокутовав у вязницї. Його полїтична проґрама пробиває ся сильно з роману „Das junge Europa".

[1]) Гляди: „Матеріяли" ч. 8.

bei ihrer oberflächlichen Durchsicht als verbothen erkannte, erhöht die Vermuthung, dass ihm die Lectüre unerlaubter Werke nicht fremd sei. E. E. dürften sich hiernach bestimmt finden, diesen Studierenden in Absicht auf seine etwaige Verbindung mit den Seminariums-Zöglingen strenge im Auge halten zu lassen, oder ihm nöthigenfalls den Zutritt in das Seminarium gänzlich zu untersagen"[1]).

Побіч нецензурних книжок стрічаємо в духовній семинарії у Львові дрібні сліди конспіраційного руху. В жовтні 1838 р. звернула президія ґубернії увагу митрополита на двох питомців: Антона Ніжанковського і Теодора Боярського „de seditiosis passibus notatis"[2]), а що опінія ректорату (Nr. 465) про них була некорисна[3]), тому в порозуміню з еп. Снігурським виключено обох з духовного стану, про що дня 15 жовтня 1838 р. повідомлено президію ґубернії[4]).

Протягом 1838 р. ведено також судове слідство о державну зраду против питомця перемиської епархії, Івана Коростинського, яке застановлено дня 19 січня 1839 р. Коростинський мав ходити до питомців лат. духовної семинарії в Перемишли і ширити там революційні книжки. Він заперечував сьому, кажучи, що читав польські вірші, однак революційних книжок в руках не мав. В латинській духовній семинарії в Перемишли відбуто в р. 1838 судову ревізію і найдено „Księgi narodu polskiego" та один зошит часописи з часів революції „Chorąży", однак не досліджено, чиєю вони були власностію. З латинських питомців уважано тоді пропаґаторами зборонених книжок Івана Таласевича, Людвика Кульчицького, Антона Жабіцького і Юліяна Лещинського, з руських Коростинського і Клима Мохнацького[5]). Остаточно дозволила пре-

---

[1]) Письмо президії ґубернії з дня 27 цьвітня 1839. Гляди През. Архів льв. Намісництва Nr. 639/ggg ex 839 ad 403. II, де переховують ся також протоколи переслухань згаданих учеників. Порівнай Gestions-Protokoll з р. 1839. Nr. 23 і 26.

[2]) Gestions-Protokoll з р. 1838. Nr. 28.

[3]) Gestions-Protokoll з р. 1838. Nr. 59.

[4]) Gestions-Protokoll з р. 1838. Nr. 82.

[5]) Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 295/ggg 1839 (судовий рапорт з дня 19. I. 1839 р.). На пит. Клима Мохнацького впало підозрінє, що він в р. 1837 ширив в дух. семинарії у Львові нецензурні книжки, а при ревізії, відбутій перед 19 цьвітня 1837 р., найдено в нього деякі „schriftliche Aufsätze", які кинули підозрінє на його

зидія ґубернії еп. Снїгурському, щоби Коростинського ви-

льояльність. Дня 29 падолиста 1839 р. запитала президія ґубернії львівську полїцію, яке було його поведене в останнїх двох роках, на що прийшла відповідь, що Мохнацькому не можна нїчого закинути. (Презид. Арх. льв. Намісн. Nr. 1711/ggg і 1764/ggg 1839 ad 148. II). Однак в р. 1840 Мохнацького увязнено, придержано майже 5 лїт в слїдчій вязниці та засуджено в р. 1845 за участь в польських конспіраціях на 5 лїт вязниці. (Пор. Józef Krajewski: „Tajne związki polityczne w Galicyi", ст. 98). Клим Мохнацький лишив нам спомини, які переховують ся між рукописями бібліотеки Осолїнських у Львові (Nr. 3542). Зі споминів дізнаємо ся, що Клим Мохнацький родив ся дня 11 червня 1811 р. в Ославиці з отця Ілії і матери Катерини з Матлаховських, де його отець був сьвященником. Доперва в 8 роцї житя віддав отець Клима до нормальної школи в Сяноцї. Ґімназію кінчив він в Решові, Перемишли і Самборі, а унїверситет у Львові. До Львова прибув він дня 31 серпня 1829 р. і заїхав до руської духовної семинарії, де перебув цїлий рік у свого кревного, віцеректора Вислоцького. Коли в р. 1830 вибухло польське повстане, Клим Мохнацький був хорий на тиф через цїлу зиму і тому не взяв в нїм участи, хоч ним горячо ентузіязмовав ся. З весною 1831 р. настала в Галичинї холера. Клим М. поїхав до Радошиць, де умер його отець. Повстане приголомшено, а він мусїв заняти ся родиною. Для нього настали хвилї тяжкого бідованя. Цїлий рік перебув він на лекції в Белзци, в домі урядника граничної комори. За гроші, тут зароблені, спровадив він матїр з Сянока до Перемишля, а сам записав ся у Львові на хірурґію, яку однак небавом покинув, почім став слухачем богословського видїлу. Тодї то (в роках 1834 і 1835) почав він орґанізовати польські тайні кружки між сьвітською молодїжю і питомцями руської дух. семинарії. „Ruch w seminaryum, tak zwanem ruskiem, — читаємо в споминах — był wielki, znaczniejszego usposobienia i zdolniejsi byli za Polską i byli w przemagającej liczbie; byli przeciwnicy, na których czele stał Marceli (?) Szaszkiewicz, którzy byli zawziętymi stronnikami moskiewskimi. Byli tacy, którzy do żadnego stronnictwa nie należeli (к. 7 об.). По рік 1837 не відбуто в Клима М. нїякої ревізії. Заколотив сей спокій лат. питомець-денунціянт, Арбашевський... „i gdy zaczęto prześladować alumnów łacińskiego seminaryum a Dymitra Mochnackiego wydalono z seminaryum, miałem pierwszą rewizyę we Lwowie u siebie, także u matki w Przemyślu, ale ani tu, ani tam nic nie znaleziono podejrzanego... Drugim wypadkiem, który zaniepokoił umysły chwilowo, był wybryk Wejgla, który z kilku kolegami 29 listopada z dwóch miejsc galeryi w teatrze rzucił wiersze układu Szajnochy na parter. Publiczność wśród ogromnego hałasu chwytała kartki i chowała łup do kieszeni. Byłem w teatrze wtedy na parterze, nie dostała mi się żadna kartka, bo rozleciały się więcej na krzesła i przód parteru, a ja dalej stałem. Policya zaczęła młodzież na galeryi więzić na ślepo. Nie uwięziła tych, którzy rzucili, później jednak śledztwem doszła i uwięziła Weigla, Karola Szajnochę i Eustachego Rylskiego. Szajnocha i Weigl byli skazani a Eust. Rylski, zdaje mi się, wypuszczony na wolność" (к. 9 і 11). Хоч Клим Мохнацький

сьвятив[1]).

Але все те, про що ми в сїй главі розказали, було нічим в порівнаню з траґедією, що почала ся в р. 1838, а найшла остаточну розвязку в десять лїт пізнїйше, а про яку саме хочемо оповісти. Траґедію сю спричинив божевільний доносчик о. Дезидерій Гречанський, адмінїстратор парохії в Грабівцї (калуського округа).

В першій главі згадали ми, що в р. 1834—5 розвивав ся між питомцями духовної семинарії сильний конспіраційний рух, якого тодї властям не довело ся відкрити. Завязано тодї в семинарії польське революційне товариство „Stowarzyszenie ludu polskiego“, а опісля „Sarmacya“, до якого належало кількох питомцїв, що творили тут окрему секцію і мали тїсні зносини з членами поза семинарією. До сього тайного товариства прийнято також пит. Гречанського, якого небавом усунено з причини божевіля, яке однак, принайменьше на разї, було нешкідливе[2]). Гречанський оженив ся, а коли жінка перед сьвяченем йому померла, він оженив ся вдруге[3]) і в поч. 1836 р. став сьвящеником. Се друге подруже мало бути крайно нещасливе, через що його умові сили ще більше ослабли. Нещасте хотїло, що в р. 1838 зійшов ся Гречанський зі своїми колишнїми то-

---

стояв під наглядом полїції, мимо сього орґанїзовав тайний кружок: „Synowie Ojczyzny“. Деякі члени иньших, конспіраційних орґанїзацій, як Кущикевич і Лапчинський „byli bardzo łagodnego temperamentu, bardzo pobłażliwi i uprzejmi, nie zdradzali najmniejszej dzikości, a zasady, wyrażone w statutach ich związku, tchnęły samą rzezią, rozlewem krwi“ (к. 13). В р. 1839 заявив Климови М. еп. Снїгурський, що ряд заборонив його сьвятити. Він виїхав до ґр. Алекс. Фредри в Беньковій Вишнї, де його в червнї 1840 р. на донос Геллера увязнено. Засуд на смерть замінено йому карою 5-лїтньої вязницї, в яку однак вчислено час перебутий в слїдстві. Від р. 1845 аж по конець житя скитав ся Клим Мохнацький по лекціях у польських панів. В р. 1852 учив він дїти дїдича Мохнацького в моїм родиннім селї, Кипячцї біля Тернополя. Мохнацький був по конець свого житя сьвідомим польським патріотом, чим перехвалює ся в споминах, які скінчив писати дня 2 мая 1883 р.

[1]) Презид. Архів. льв. Намісн. Nr. 295/ggg ex 839 ad 148. II. рішенем з дня 28 лютого 1839 р.

[2]) Józef Krajewski, „Tajne związki polityczne w Galicyi“, ст. 75.

[3]) Сьвідчить про се Gestions-Protokoll des gr. kath. Metrop. Ordinariats в р. 1836. Nr. 19, де записана просьба Гречанського, щоби митрополит звільнив його „ab irregularitate ex bigamia interpretativa proveniente“.

варишами, членами тайного товариства, на празнику, де по суперечці з сьвящ. Йосифом Охримовичем дістав нападу шалу і поїхав до найблизшого мандатара, у якого зрадив всіх членів тайного товариства з р. 1834[1]). Мені розказував радн. Титко Ревакович, що мандатар не прийняв зразу сих зізнань до відомости та радив Гречанському, щоби добре розважив над своїм кроком, однак по кількох днях явив ся Гречанський у нього вдруге вже з готовими на письмі зізнанями. Про дальші події розкажемо на основі актів.

Мандатарем, якого урядові акти звуть „Cameral-Justiziär", був Павлович. В нього зізнав Гречанський, що богослов Сілецький, який утік до Франції, познакомив його в духовній семинарії з републіканськими ідеями, давав йому книжки, писані в сім дусі та звірив ся перед ним, що є членом тайного, републіканського товариства, до якого прийняв також Гречанського в однім з львівських домів, де йому прочитано статути. „Diese Statuten setzen fest: „Die Gleichheit der Rechte, eine republikanische Regierungsform, Aufhebung der Robot, Einräumung des Grundeigenthums an die Bauern, Verbreitung dieser Grundsätze, kluges Benehmen gegen Staatsbeamte, Sammlung der Bauerschaft". Головою сього товариства був Сілецький. Після його утечі до Франції, обняв його місце питомець Ромуальд Крижановський (родж. 1811, орд. 1836 р.), який тепер є сьвящеником в Ганівцях, бережанського округа. Членами сього товариства були давнійші питомці, а нині сьвященики: Мих. Мінчакевич (родж. 1808 р., ординований 1835 р.), адмін. парохії в Ліску, сяніцького округа, Йосиф Охримович (родж. 1814, орд. 1836 р.), адмін. в Гошові, Мейський Сильвестер, сотрудник в Тиряві волоській, Йосиф Константинович (родж. 1807, орд. 1836 р.), адмін. в Балинцях, перем. округа, Михайло Ґадзінський (родж. 1812, орд. 1836 р.), адміністратор в Гвіздци малім, Гіполіт Станчак, адмін. в Лещаві, сяніцького округа, Іван Покінський (родж. 1812, орд. 1837 р.), адмін. в Братківцях і Теодор Кульчицький, адмін. з Дорожева. Гречанський зізнав, що членами сього товариства були побіч названих, питомці лат. духовної семинарії: Шмельц і Кущакевич, правник Кордашевський і львівський броварник Іван Прохаска, який ширив републіканські ідеї серед львівського міщаньства. З Сілецьким

[1]) Józef Krajewski, op. cit. ст. 74—5.

мали близші зносини: Чеслав Кобузовський і Хшонстовський. Товариство було широко розгалужене, скликувало збори, єднало членів, які вимінювали між собою гадки і читали книжки. Його члени мали все бути готовими до повстаня. Осередною точкою товариства була Франція[1]).

З иньшого урядового акту дізнаємо ся, що до конспіраційних ідей Заходу приняло тайне товариство у свій статут прінціп національний, польський: „Der Zweck der Gesellschaft bestand in der Verbreitung der Freiheits-ideen, der Anwerbung Gleichdenkender in der allgemeinen Revoluzionirung und Einführung föderativer Freistaaten; ebenso soll die Wiedergeburt Polens in der Art bezweckt werden sein, dass es in der Reihe der föderativen Freistaaten seine Nationalität behaupten könne“[2]).

Гречанський зізнав, що після виходу з семинарії культивовав та ширив дальше сї ідеї, а так само мали робити його товариші. З сього вносили власти, що тайне товариство, якого вони були членами, ще й в р. 1838 жило і розвивало ся.

В наслідок доносу Гречанського переведено ревізію а опісля увязнено в вересни 1838 р. та приміщено у вязниці в Стрию сьвящеників: Гречанського, Охримовича, Покінського і Крижановського, а що вязниця в Стрию не давала запоруки, що вязні не втечуть, тому перевезено їх до вязниці карного суду у Львові. В жовтни 1838 р. увязнено ще й Мих. Ґадзінського. Про увязнене сьвящеників з львівської епархії повідомила президія ґубернії митрополита[3]). З окрема увязнено в жовтни 1838 р. о. Мих. Кульчицького і о. Мінчакевича з перемиської епархії.

Замітне, що шематизм львівської архіепархії виказував аж трех сьвящеників Михайлів Ґадзінських, тому веліла дотепна президія ґубернії перевести ревізію у всїх трех, а між ними у пароха в Пневій, якого вже раньше при афері Слоневського характеризував коломийський староста, як чоловіка дуже розумного, а тим самим небезпечного. Ґадзінський в Пневій, батько

---

1) Архів мініст. справ внутрішних у Відни fasc. 1838 g. Nr. 7685/247. Є се реляції льв. президії ґубернії з дня 1 вересня 1838 р. Nr. 1959 і 1973/ggg. Дані з їх житя вийняті з актів президіяльного Архіву львівського Намісництва.

2) Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 2002/ggg ex 1838.

3) Gestions-Protokoll des gr. kath. Metrop. Ordinariats з р. 1838. Nr. 22—3, 31.

осьми дітий, був сильно сею ревізією наполоханий. Переводжено її в прияві сильної військової асистенції. Ґадзінський був старшим чоловіком, а що висьвячено його ще в р. 1811, тому не міг брати участи в конспіраціях питомців з р. 1834. Він звернув ся з просьбою до митрополита, щоби виправдав його перед президією ґубернії[1]), на що остання 29 падолиста (Nr. 2451) відповіла, що Ґадзінський „parochus in Pniowe nulli suspicioni obnoxius sit“[2]).

Судове слідство продовжувано, немов би нарочно, в нескінченість, не зважаючи на те, що увязнені були мужами і батьками дрібних діточок. Минав рік, а слідству не було кінця. Можна уявити собі страшну розпуку бідних жінок увязнених сьвящеників, яким забрано мужів, батьків та видерто крівлю над головою і останній кусник хліба. В тяжкій розпуці, яку подвоювала довга слідча вязниця, звертали ся бідні жінки до архикнязя Франца-Карла, що в вересні 1839 р. переїздив через Галичину, або впрост до цісаря о приспішенє слідства а зглядно о помилованє, але надармо. Найкрасше хиба письмо жінки о. Мих. Мінчакевича, що лишилась з троїма дрібними діточками. Видно в нім розпуку, але й гордість. Вона не просила о ласку, о помилованє, але жадала скорого покінченя слідства:

„Verweist stehe ich, писала вона, sammt drey, kleinen, kaum lallenden Kindern und sehe mit banger Ungewissheit der Rückkehr des Gatten und Vaters entgegen. Ich will Euer Kaiserlichen Hoheit nicht mit einer unbescheidenen Bitte, nähmlich um eine Begnadigung anzuflehen zur Last fallen, sondern ich verlange bey der inneren festen Überzeugung von der Unschuld meines Ehegatten nichts anderes, als die hohe Einwirkung, damit die Untersuchung beendigt werde“[3]).

З просьб иньших жінок увязнених пробивала ся тяжка розпука. Ґвальбертина Крижановська звертала увагу архикнязя, що вже 14 місяців її муж у вязниці, а вона перебуває враз з дітьми цілий сей час в неописаній трівозі. Карають її мужа за провину, сповнену ще в молодечім віці, яку він вже винагородив своєю побожностію і пошанованєм закона на становиску

---

[1]) Порівнай: Матеріяли ч. 9. „Письмо митр. Мих. Левицького в справі ревізії у о. Мих. Ґадзінського“ і Gestions-Protokoll з р. 1838. Nr. 35.

[2]) Gestions-Protokoll в р. 1838. Nr. 65.

[3]) Гляди: „Матеріяли“. „Просьби жінок увязнених сьвящеників“ Nr. 11.

сьвященика. Вона просила, щоби архикнязь станув посередником між її нещасливим мужом і нарушеним законом[1]). Розалїя Кульчицька здобула ся серед слїз на невеличку просьбу, в якій враз з двоїма дїтьми просила о ласку для її мужа[2]). Сальомея Ґадзїнська вказала архикнязеви на безмежну нужду, серед якої зневолена була продати свої послїдні достатки, на брак крівлї над головою, бо наслїдник-сьвященик прогнав її з хати і кинув на ласку чесних людий[3]). Юлїя Покінська жалила ся, що через увязнене мужа її лишено без всякої помочи і що разом з нею терпить нужду його бідна старенька мати з пяти дїтьми[4]).

Та всї ті плачі-ридання були даремними. На горю і слезах нещасних жінок та дїтий сьвятила абсолютна Австрія свій тріюмф.

Враз з названими сьвящениками увязнено броварника Прохаску, який умер в слїдчій вязници у Львові. Характеристичним є урядовий опис похорону, який подаємо на сім місци: „Inquisit Johann Prochaska starb am 9 Fehruar 1839. Dessen Leiche wurde heute früh um $1/_2 8$ Uhr im ordinären Sarge auf dem gewöhnlichen bürgerlichen Todtenwagen mit 2 Pferden bespannt, nach vorgegangenen Einsegnung in der Frohnfeste unter Begleitung des Geistlichen, des Herrn Ober-Commissärs Lorensi, des Polizey-Lieutenants und einer kleinen Polizey Bedeckung auf den Friedhof des $2/_4$-tels geführt und zur Erde bestattet“[5]). З родини Прохаски, як виходило би з наведеного опису, не було на похоронї нікого. Може не вважали судові власти відповідним, її про се повідомити...

Крім Прохаски увязнено також Чеслава Кобузовського і його брата, дїдича Емериха, а їх папери віддано судови[6]). В справу був вмішаний також екс-теольоґ Добженський, якого суд вважав провокатором самбірської молодїжи, а який завчасу спас ся бігством[7]). Ратовались також утечію до Франції Теофіль Вісньовський і Лев Білинський, яких Гречанський назвав

---

[1]) Тамже Nr. 10. [2]) Тамже Nr. 12.
[3]) Тамже Nr. 13. [4]) Тамже Nr. 14.
[5]) Презид. Архів львів. Намісн. Nr. 214/ggg 1839 ad 8. II. (реляція „Frohnfeste Verwaltung Lemberg den 11-ten Februar 1839. Nr. 573).
[6]) Архів мініст. справ внутрішних у Відни fasc. 1838 g. Nr. 7856/247.
[7]) Тамже fasc. 1838 g. Nr. 7769/247 (реляція львівської презид. ґубернії з 2 вересня 1838. Nr. 1987/ggg).

головними пропаґаторами в руській духовній семинарії[1]).

Справа скінчила ся так, що против деяких обвинених застановлено слїдство. Були ними: о. Гіполїт Станчак[2]), о. Йос. Константинович[3]), пит. Венедикт Кущикевич, Евген Хшонстовський, Чеслав Кобузовський і Мартин Кордашевський. Випущено також з вязниці доносчика о. Дезидерія Гречанського, про якого ще в р. 1838 писала президія ґубернії до карного суду: „In Ansehung des Angebers Hreczanski wird jedoch dem Präsidium des Lemberger Kriminalgerichtes bedeutet, selbes habe ihm bei seiner Einlieferung bekannt zu machen, dass er auf die Begünstigung des § 56 des St. G. zu rechnen habe, wenn er umständlich alles, was zur Entdeckung der Gesellschaft beiträgt, ohne Rückhalt, der Wahrheit ge-

---

[1]) Józef Krajewski: „Tajne związki polityczne w Galicyi", ст. 75.

[2]) о. Іп. Станчака віддала президія ґубернії дня 29 січня 1840 р. під нагляд старости в Перемишли, а рівночасно зажадала від еп. Снїгурського, щоби піддав його під надвір „eines verlässlichen Pfarress od. Dechants". Презид. Архів льв. Намісн. Nr. ad 136/ggg 1840.

[3]) Президія ґубернії зажадала від еп. Снїгурського (Nr. 136/ggg 1840), щоби піддав під надзір о. Йос. Константиновича. Дня 6 червня 1840 р. повідомив президію ґубернії еп. Снїгурський, що о. Константинович звільнений з перемиської епархії до львівської (Презид. Арх. льв. Нам. Nr. 996/ggg 1840 р.), почім президія ґубернії зажадала від митрополита, щоби мав на нього бачне око і розвинув над ним строгий нагляд. (Тамже Nr. 996/ggg 1840 ad 54. II). Митрополит відповів, що іменував о. Константиновича сотрудником в Коломиї і віддав „unter genaue Aufsicht" тамошнього пароха, Івана Озаркевича і коломийського декана, Івана Мандичевського (Тамже Nr. 1174/ggg 1840 ad 54. II. Порівнай Gestions-Protokoll з р. 1840. Nr. 49 і 53). Не довго тїшив ся о. Константинович волею, бо львівський карний суд рішив дня 31 грудня 1841 р. перевести против нього карне слїдство і замкнути його на час слїдства у вязниці. Про се повідомив суд президію ґубернії (През. Архів льв. Нам. Nr. 21/ggg 1842), яка поручила дня 7 січня 1842 р. старості в Коломиї перевести в нього ревізію, увязнити його „und unter vollkommen sicherem Geleite, jedoch mit Vermeidung des Aufsehens und mit Beobachtung der seinem Stande gebührender Schonung durch einen verlässlichen Beamten an das hiesige Strafgericht abstellen zu lassen" (Тамже Nr. 21/ggg ad 4. II). В день пізнїйше повідомлено про се зарядженє львівського митрополита і зажадано, щоби на місце Константиновича визначив нового сотрудника. (Gestions-Protokoll з р. 1842. Nr. 2). У слїдчій вязниці перебув він три роки, почім засуджено його на кару смерти, яку замінено на вязницю, доки в р. 1848 не одержав амнестії. (Порівнай: Józef Krajewski: „Tajne związki polityczne w Galicyi" ст. 126 і дальші).

mäss angeben wird, und dass in so einem Falle seine Unterbringung bei dem k. k. Strafgerichte nur auf die zur Sicherung des Erfolges der Untersuchung unerlästliche Zeit beschränkt werden würde“ [1]). Але і його передержано у вязниці по день 3 вересня 1839 р., отже несповна рік [2]).

Иньших обвинених покарано дуже тяжко. Найбільшу кару (4-літної вязниці) присуджено о. Ромуальдови Крижановському. Зложились на те з одної сторони донос о. Гречанського, що він обняв після утечи Сілецького до Франції провід в тайнім товаристві, з другої сторони ся обставина, що наслідник-адмініетратор о. Крижановського, о. Йосиф Глібовицький найшов під олтарем церкви в Ганівцях вязку рукописий, яку

---

[1]) Архів мініст. справ внутрішних у Відни fasc. 1838 g. Nr. 7856/247.

[2]) Тогож дня повідомив апеляційний суд президію ґубернії (Nr. 14218 — порівн. Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 1290/ggg 1839), що Гречанського пущено на волю і застановлено против нього слідство на основі § 56 карного закона. Про се звістила президія ґубернії митр. Левицького, зазначуючи, що Гречанський може бути дальше сьвящеником, однак було би пожаданим, щоби його віддано під нагляд сьвященика, або декана. (Тамже Nr. 1290/ggg 1839 ad 8. II). Митрополит відповів дня 26 вересня 1839 р., що призначив Дев. Гречанського, скоро лише зголосить ся до служби, на сотрудника до Бережан (на місце помершого о. Слоневського), де буде під надзором пароха і декана, Мих. Павликова (Тамже Nr. 1368/ggg 1839 ad 8. II i Gesstions-Protokoll з р. 1839. Nr. 41). Гречанський хотів, після виходу з вязниці, поїхати до Грабівки, де був адміністратором, однак староство в Стрию на се не дозволило і веліло йому задержатись в Калуши, де розведено над ним поліційний нагляд. Тоді просив він о дозвіл, поїхати до Глубокої в солотвинськім окрузі до родини, на що президія ґубернії дня 11 жовтня 1839 р. згодила ся (Тамже Nr. 1407/ggg ex 839). Дня 9 падолиста доніс ґен. вікарій Барвінський, що Гречанський поїхав вже до Бережан (Nr. 4018 — Тамже Nr. 1594/ggg 1839), а президія ґубернії поручила тамошному старості, щоби слідив за його поведенем (Тамже Nr. 1594/ggg 1839). В кілька місяців пізнійше почав Гречанський процесувати ся з міщанами в Бережанах. Дня 11 лютого 1840 р. вніс він до карного суду скаргу против міщан за те, що обвинили його ложно перед декапом і консисторією за здирство (взяв за два похорони по 4 злр. К. М.). Справа не надавала ся до карного слідства, тому суд звернув скаргу президії ґубернії, вказуючи на те, що, мабуть, декан і консисторія відносять ся ворожо до Гречанського за те, ще він вказав на революційний заговор в дух. семинарії, і тому належало би його взяти в оборону. (Тамже Nr. 706/ggg ex 840). Гречанський мав умерти в божевілю, злученім з пияньством. Józef Krajewski: Tajne związki polityczne w Galicyi“, ст. 75.

відослав до консисторії. Від себе повідомила про сю подію консисторія президію ґубернії, додаючи, що також в скирті сіна, яка була власностію о. Крижановського, найдено дві друковані книжки і на міди виритого їздця з шаблею в руці, що однак сі книжки забрав до себе економ Левінський під позором, що се були господарські реєстри, які його попередник Кривецький там сховав[1]). Про найдені письма донесла президія ґубернії судови, який зажадав, щоби їх прислано, бо вони можуть мати рішаючий вплив на хід судової розправи. Президія ґубернії відослала судови бажані письма, додаючи від себе: „Obwohl diese Schriften keine Jndizien bestimmter sträflicher Handlungen aufweisen, so bekunden sie doch, dass ihr Besitzer ein eifriger Freund der polnischen Sache gewesen“[2]). Всеж таки і сї письма стверджували підозріне, що о. Ром. Крижановський визначав ся польським патріотизмом, який повів його до конспірацій.

На три роки вязниці засуджено о. Мінчакевича. Кару 2-літної вязниці визначено: о. Іванови Покіньскому, Йос. Охримовичеви, Мих. Ґадзїнському і Сильв. Мійському, а кару 1-літної вязниці присуджено о. Теодорови Кульчицькому. Кару велено „ex supremo Iustitiae Consilio“ числити від дня 30 жовтня 1839 р.[3]).

Скоро лише засуд став звісним, звернула ся дня 15 січня 1840 р. Ґвальберта Крижановська, жінка найтяжше засудженого, о. Ромуальда з просьбою до цїсаря, щоби велїв судови розслїдити, чи о. Дезидерій Гречанський, який обвинив своїх товаришів-сьвящеників, а між ними її мужа о зраду держави, сповна розуму. З такою просьбою звернула ся вона вже раньше до апеляційного суду у Львові, однак безуспішно. В просьбі зазначила п. Крижановська, що вже в часї богословських студий обвинив себе Гречанський в суді, як чоловіка небезпечного під оглядом релїґійним і політичним. Сї самообви-

---

[1]) Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 1117/ggg 1839 і Gestions-Protokoll з р. 1839. Nr. 31 і 35. Президія ґубернії подякувала з окрема митрополитови за присилку письм, найдених в церкві в Ганівцях та просила його, щоби висказав о. Глїбовицькому признанє за льояльність, з якою письма передав властям. (Презид. Арх. льв. Намісн. Nr. 1132/ggg 1839). Гляди також Матеріяли Nr. 15 „Письмо митр. Левицького в справі найдених книжок в Ганівцях“.

[2]) Презид. Арх. льв. Нам. Nr. 1132/ggg 1839.

[3]) Тамже Nr. 55/ggg 1840 і Józ. Krajewski, op. cit. ст. 75.

неня не мали ніякої основи і сьвідчать лише про його умову недугу. За часів свого побуту в духовній семинарії хотїв Гречанський відобрати собі житє, що міг би посьвідчити давнїйший префект духовної семинарії, а теперішнїй парох Батятич, золочівського округа, о. Гординський. Коли Гречанський став сьвящеником, дідичі Йосиф Щепанський з Данильча і Юлїян Мальчевський з Підбужа (оба з золочівського округа), Фелїкс Боґуцький з Турадів (стрийського округа) і панї Зенткевич з Мостків (львівського округа) просили, щоби з огляду на стан його ума, приділено їм иньшого сьвященика. Вже після освободженя з вязниці, се могли би посьвідчити о. Онуфрий Криницький, крилошанин і професор богословія, панї Юлїя Покіньська і Розалїя Петрашевич з Добрян (стрийського округа), що Дезидерій Гречанський мав проголошувати такі промови, що сьвідчать некорисно про його умові сили. Що Гречанський не сповна розуму, міг би посьвідчити також завідатель камеральних дібр в Калуши, Єґерман, якому полїтична власть в спеціяльнім довірю віддала надзір над Гречанським, коли дістав ся з вязниці на волю.

Цїсарська канцелярія поручила вправдї судови розслїдити справу, але се долї засуджених не змінило. Натомість велїла президія ґубернії стрийському старостї, щоби візвав Єґермана до більшої діскреції, бо, імовірно, він висловлював ся некорисно про Гречанського, коли се дійшло до відомости Крижановської. Се й одинокий вислїд, певно, оправданої просьби нещасливої жінки[1]).

Всїх засуджених відвезено на Шпільберґ. Можемо уявити собі, які тяжкі хвилї непокою пережили засуджені та їх родини. Жінки не діставали вісток про здоровлє своїх мужів. Жінка о. Йосифа Охримовича внесла в серпнї 1840 р. просьбу до заряду вязниці на Шпільберзї, щоби їй донесено, чи муж жиє, чи з гроший, які вона в львівськім судї на лїпший харч для нього лишила, що небудь остало і чи вільно їй прислати на сю цїль яку грошеву суму. Вона просила, щоби відповідь прислано на руки її вітця, о. Дмитра Петрушевича, пароха в Цїсові, стрийського округа.

Письмо п. Охримовичевої післано до цїсаря, який рішив, що з її листів, присиланих на Шпільберґ, вільно відчитувати мужови лише сї вістки, що відносять ся до його родини. Крім

[1]) Презид. Архів льв. Нам. Nr. 224/ggg ex 840 ad 54. II.

сього поручив цісар зарядови вязниці, щоби передав жінці зміст лікарського ореченя про стан здоровля Охримовича від часу його побуту у вязниці та рівночасно заборонив присилати гроші на поліпшене харчу. Про зміст заряджень цісаря повідомив дня 4 падолиста 1840 р. ґр. Седльніцький президію львівської ґубернії, яка від себе переслала його жінці Охримовича[1]).

Та не лише тяжка вязниця, розлука і непокій о рідню мусіли непокоїти нещасних вязнів на Шпільберзї. Кождому з них без сумніву, приходило на гадку, яка доля жде їх після відбутої у вязниці кари.

На першу вістку з президії ґубернії про тайне товариство і увязнене його членів, видав митрополит на руки деканів дня 3 вересня 1838 р. обіжник до духовеньства, в якім повідомив про заряджені увязненя та нагадав духовеньству на його обовязки в виду цїсаря[2]). Зі всіх деканатів прислано збірні осудженя проступку увязнених і заяви вірности для цїсаря з просьбою, щоби їх закомунїковано володареви Австрії[3]). Митрополит передав їх архикнязеви-ґубернаторови а сей відослав їх цїсареви[4]). Як від архикнязя[5]), так і від цїсаря[6]) приспіли окремі подяки для митрополита і клиру, в яких висказувано надію, що подібні події більше не повторять ся. Колиж увязнених сьвящеників засуджено, митрополит вилучив їх, на основі канонїчних постанов, з духовного стану. З окрема зарядила цїсарська канцелярія, що жадного з них не вільно ужити в душпастирській службі без дозволу цїсаря[7]).

Тим способом загороджувано засудженим поворот на їх душпастирські місця. Вправді латинське духовеньство почало обставати за засудженими, а з нагоди заяв льояльности прийшло до

---

1) Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 1879/ggg 1840.

2) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordinar. з р. 1838. Nr. 22.

3) Gestions-Protokoll з р. 1838. Nr. 30, 32—4, 37, 40—44, 46—7, 49—51, 53, 55—6, 58, 60—64, 66—81, 84—93, 95—7, 100, 102—3, 105—111 і Тамже з р. 1839. Nr. 6, 9—11, 18 і 24.

4) Gestions-Protokoll з р. 1839. Nr. 2.

5) Тамже з р. 1839. Nr. 4. Порівнай Матеріяли Nr. 16. „Відповідь архикнязя Фердинанда на заяви клиру, пис. дня 15 січня 1839 р.“.

6) Gestions-Protokoll з р. 1840. Nr. 25. Порівнай: Тершаковець: „Українсько-руський Архив“, т. III, ст. 129—130.

7) Презид. Архів льв. Намісн. Nr. 278/ggg 1840 (заряджене цїсарської канцелярії має дату: „Wien, den 9-ten Hornung 1840“).

суперечок між латинським і руським клиром[1]), та все те могло бути для увязнених слабою відрадою. Впрочім всї вони після виходу з вязниці остались буквально без хлїба.

Найраньше, бо дня 29 жовтня 1840 р. скінчив відсиджувати кару о. Теодор Кульчицький. Про се повідомила президія ґубернії заздалегідь, бо дня 1 жовтня 1840 р. митрополита, запитуючи його рівночасно, чи не належало би Кульчицького припустити до душпастирських обовязків, тим більше, що в часї слїдства виявляв він жаль з причини молодечого проступку та прирік сьвято, що нїколи до нїяких тайних товариств належати не буде[2]).

Митрополит відослав письмо президії до еп. Снїгурського[3]), а сей відповів дня 26 жовтня 1840 р., що Кульчицького не може допустити до душпастирської служби[4]). З огляду, що заряд вязниці Шпільберґа не дістав нїяких поручень, куди має відослати Кульчицького, тому випустив його дня 29 жовтня з тюрми, визначив йому невеликий гріш на харч та велїв під поліційним доглядом проживати в Бернї. Небавом дозволила президія іубернії вернути Кульчицькому до Галичини[5]). Він замешкав у свого тестя, о. Івана Новаковського в Кульчицях самбірського округа і перебував тут аж по р. 1848[6]).

Дня 29 жовтня 1841 р. випущено на волю Охримовича, Покінського, Ґадзїнського і Мійського, в рік пізнїйше Мінчакевича, а в р. 1843 Крижановського.

На порученє ґр. Седльнїцького запитала президія ґубернії дня 23 лютого 1841 р. митрополита з одної сторони про маєткові відносини Покінського, Охримовича і Ґадзїнського, з другої про інформації, що належить з ними після виходу з вязниці зробити[7]). Митрополит відповів, що після канонїчних постанов, не може ужити їх в душпастирській службі і тому пожаданим

---

1) Гляди: Матеріяли Nr. 17 і 18. „Два зарядженя цїсарської канцелярії в справі суперечок між латинським і руським клиром". Порівнай згадку в Тершаковця: „Українсько-руський Архив", т. III, ст. 130.

2) Презид. Архів льв. Намісн. Nr. 1569/ggg 1840.

3) Gestions-Protokoll з р. 1840. Nr. 66.

4) Тамже з р. 1840. Nr. 71.

5) Презид. Архів льв. Нам. Nr. 1278/ggg ex 840.

6) Архів мініст. справ внутрішних у Відни fasc. 1839 — рік 1848. Nr. 751.

7) Презид. Архів льв. Нам. ad 241/ggg ex 1841 і Gestions-Protokoll з р. 1841. Nr. 9.

було би, зборонити їм поворот до Галичини. Иньшої гадки був суд, який заявив ся за тим, щоби їм дозволити на поворот до Галичини, бо в часї провини числили вони ледви по 20 літ, бо після їх засуду не наспіли про них ніякі некорисні вісти, бо в часї слїдства виявляли вони жаль, а се найкрасша порука, що на будуче против ряду не дадуть ся ужити. З поглядом судових властий зсолїдаризовала ся президія ґубернії, яка замітила від себе, що вони належали до меньше небезпечних проступників, що вони не мають ніякого майна і не могли би на чужині найти для себе хлїба, що за проступки в молодечих лїтах сповнені вже відпокутовали, а кара, яку відбули на Шпільберзї, здержить їх, батьків родин, від дальшої аґітації[1]). Сьвітські власти поводили ся в сїм разї людянїйше від митрополита. З їх поглядами згодив ся ґр. Седльнїцький, а митр. Левицького повідомлено письмом з дня 31 липня 1841 р., що увязнені вернуть по відбутій карі до Галичини, де будуть віддані під полїційний нагляд[2]).

Так само противний був митрополит, щоби дозволено вернути до Галичини о. Крижановському, якого позиція серед духовеньства в Галичинї була би, по його гадцї, неможливою. Митрополит радив вислати його до иньших провінцій Австрії і визначити для него з ряду алїментацію. При сїй нагоді дізнаємо ся, що Ромуальд Крижановський був сином емерит. кримінального радника Андрія, а оженив ся з дочкою судового таксатора, Казимира Скшитуського, замешкалого в Берездівцях, бережанського округа[3]).

Після виходу з вязниці відставлено Охримовича, на його бажане, до Цісова, де проживав його тесть. Однак тут забавив Охримович не довго, бо вже в груднї 1841 р. дістав дозвіл від староства в Стрию, перенестись до Гущанок, до дому свого вітця. Староста в Стрию, Краттер доносив при сїй нагоді президії ґубернії: „Zu dieser Verfügung bestimmte mich die mir mündlich vorgebrachte feierliche Versicherung des sehr würdigen Cissower gr. kath. Pfarrers Pietrusiewicz, dass er bei seinem beschränkten Einkommen ausser Stande sey, seinen

---

[1]) Тамже Nr. 409/ggg ex 841. (Рапорт президії ґубернії до ґр. Седльнїцького з дня 3 мая 1841).

[2]) Тамже ad Nr. 939/ggg ex 841 і Gestions-Protokoll з р. 1841. Nr. 53.

[3]) Презид. Архів льв. Намісн. Nr. 1434 і 1524/ggg 1843 Gestions-Protokoll з р. 1843. Nr. 69.

Schwiegersohn, Joseph Ochrymowicz in seinem Hause zu erhalten"[1]).

Покінський дістав дозвіл замешкати в Добрянах[2]), а Мінчакевич перебував по день 22 вересня 1846 р. в Ліскуватім, сяніцького округа, почім переніс ся до Перемишля[3]).

В марті 1845 р. внесли Покінський, Ґадзінський і Охримович через президію ґубернії у Львові просьбу до цісаря, щоби дозволив їм обняти душпастирську службу. Дуже прихильно поперла сю просьбу президія ґубернії, вказуючи на те, що в часї сповненя злочину було їм ледви 20 літ з роду, та що їх поведенє після відбутої кари було беззамітне. Так само прихильно відніс ся до справи ґр. Седльніцький. Мимо сього цісар Фердинанд просьби не вислухав, начеркнувши на ній отсї слова: „Ich finde mich nicht bestimmt diesem Antrage Folge zu geben. Schönbrunn den 20 August 1845. Ferdinand mp."[4]).

Так розбились мрії бідних сьвящеників на дальших кілька літ. Доперва в січни 1848 р. при першім подуві нового вітру, що віщував Австрії нове житє, дозволено Теодорови Кульчицькому і Михайлови Мінчакевичеви обняти поновно підрядне душпастирське місце під доглядом „eines verlässlichen Pfarrers"[5]). Те саме дозволено також другим засудженим, хоч точних дат про них не маємо. Тяжкі муки, які один з них, о. Йосиф Охримович перетерпів протягом десяти літ в журбі о рідню і хлїб, зломили перед часом його орґанїзм. Він умер дня 15 червня 1857 р. на становиску пароха в Велдїжи в 43 роцї житя[6]). Даних з житя иньших засуджених не повело ся менї зібрати.

Так скінчила ся остаточно траґедія, цікава для висьвітленя сучасних стремлїнь серед руського духовеньства, для характеристики режіму в абсолютній Австрії, і відносин митрополита до ряду та духовеньства.

---

[1]) Презид. Архів. льв. Намісн. Nr. 1748/ggg 1841. (Рапорт старости Краттера з 28. XII. 1841).

[2]) Тамже Nr. 1748/ggg 1841.

[3]) Архів мінїст. справ внутр. у Відни fasc. 1889 — рік 1848. Nr. 751.

[4]) Тамже fasc. 1477 — рік 1845. Nr. 5747.

[5]) Тамже fasc. 1889 — рік 1848. Nr. 751. (Schreiben an S-ne des k. k. Herrn Hofraths und Polizeidirektors, Ritter v. Sacher Massoch, Wohlgeboren in Lemberg — Wien den 23 Jänner 1848). Порівнай: Gestions-Protokoll з р. 1848. Nr. 15.

[6]) Вістку сю завдячую слухачцї унїверситета, п. Галї Охримовичівній.

IV.

Оповіданє, яке передаємо в сїй главі, може не вяже ся тїсно з заголовком нашої працї. Мимо сього вважаємо умісним, вложити його на сім місцї, бо воно подає нам дуже цїкавий матеріял до характеристики відносин серед одного відлому нашого духовеньства в Галичинї, монахів Василіян, що довгі лїта вели провід в бучацькій ґімназії. Воно розкаже нам дещо про дух, яким жили Василіяни, а враз з ними і молодїж, повірена їх опіцї.

Дня 10 цьвітня 1839 р. переслав о. Іван Кропивницький, парох в Бучачи, на руки президента ґубернії, барона Кріґа донос на отців Василіян в Бучачи.

В доносї зазначив о. Кропивницький на вступі, що давнїйший староста в Станїславові, а теперішнїй гофрат Мільбахер поручив йому надзір над бучацькою ґімназією і професорами, головно тому, що вже від двох лїт почали являти ся між молодїжю друковані в Парижи, заборонені книжки полїтичного змісту, на що шкільні власти не звертали достаточної уваги. Вправдї в Бучачи маємо „ein Vicedirectoriat“ в особі поважаного крилошанина Домбровського (лат. пароха), однак він, заслужений чоловік, через свою глубоку старість не може мати точних вістий про поведенє професорів та про примір, який вони дають молодїжи. З новим старостою не війшов доси підписаний в тїснїйші звязи, тому висилає свої помічаня впрост на руки президента ґубернії.

В падолистї 1838 р., писав о. Кропивницький, ведено з Залїщик через Бучач польського повстанця (einen polnischen Insurgenten) в асистї підофіцира і 6 вояків. Нічліґ випав їм в Бучачи. Дізнали ся про се студенти ґімназії, зібрали ся в шинку, гостили вояків і повстанця горівкою та араком, а навіть хотїли повстанця відбити, однак се їм не повело ся. Дізнав ся про се префект (директор) ґімназії Василіянин, о. Коссак, перевів з хлопцями слїдство, списав протоколи і заявив їм, що після закону належить ся їм екслюзія, а крім сього можуть бути асентеровані до війська. Перелякані студенти розказали про се родичам, а тодї прибігла до префекта мати одного з учеників, Проспера Ціммермана і молила його протягом трех днів, щоби подер протокол, списаний з її сином. Префект Коссак дав себе умолити, протокол подер, а за се дала мати Ців-

мермана два дивани для окраси вівтаря василіяцької церкви. Так само подер префект Коссак протокол, списаний з учеником Ясїньским. „Ist also eine solche Amtshandlung, питав о. Кропивницький, nicht ein Wegweiser für die Jugend, dass sie mittelst Bestechung alles thun und gėdenk sein kann?“

Дальше обвиняв о. Кропивницький префекта, що він найшов в ученика Будоського богато заборонених книжок, однак не повідомив про се властий. Про професорів-Василіян писав бучацький парох, що вони, а спеціяльно Ясеницький, ганьблять учеників в часї шкільної науки словами: „Ty przeklęty Szwabie!“ „Soll also so eine gesetzwidrige Leitung, писав о. Кропивницький, nicht für eine Gebahr gegen das Wohl des Staates und als eine Abneigung gegen die Regierung in Zukunft angesehen werden? O! Die Basylianer waren und sind nie der Regierung geneigt...“ На доказ сього згадав о. Кропивницький на р. 1809, в якім Василіяни виявили свою віроломність в виду держави, в хвилї коли польські повстанцї вдерли ся до Галичини. Тодїшнїй префект василіянської ґімназії, о. Полянський виголосив в шкільнїй салї публичну промову, а в наслїдок її 300 учеників вписало ся до польського війська під провід Розвадовського. За се відобрав ряд Полянському префектуру і велїв зіслати його до одного з поменьших монастирів.

Рік 1830, по гадцї о. Кропивницького, принїс нові докази віроломности Василіян. Коли в Росії вибухло польське повстане, Василіяни виявили свою невірність для російського ряду тим, що дали польському ґенералови Дверніцькому, який ішов зі своїми військами через Почаїв, міліон польських золотих, а коли понад се Василіяни підбурювали нарід против російського ряду, їх строго покарано, монастирі понищено а на їх місце введено православних монахів. В Галичинї за те були Василіяни від р. 1809 обережнїйшими, спеціяльно в Бучачи і аж до сього (1839) року не дали причин до підозріваня їх вірности для ряду, задля чого іменовано їх провідниками ґімназії. І як довго вели провід в школї та монастири старі монахи, так довго не можна було на них нарікати. Однак в біжучім роцї відобрали монахи в часї елекції в Добромили, яку відбувають що 4 роки, провід старшим і повибирали молодих, що учили ся у Відни, на те, щоби вільно було їм, після вподоби, сповняти обовязки і не бути зневоленими піддати ся тяжким, монастирським правилам. Префектом ґімназії вибрано рівнож віденського конвіктиста. Що сї віденські питомцї були небезпечними для ряду, сьвідчить ся

обставина, що давнійший староста в Станїславові, Мільбахер уважав умісним докоряти публично в домі віцедиректора Домбровського віденському питомцеви, проф. Терлецькому за те, що відвідував підозрілих та ворожих для ряду шляхтичів і що сварив ся та не слухав своїх наставників. В виду сього зневолений був ігумен монастиря донести про се провінціялови і відослати його на покуту до львівського монастиря. Однак лишили ся ще в Бучачи два його віденські товариші, префект Коссак і учитель ґімназії Шемердецький, які відграють в монастири важну ролю і дають злий примір молодїжи, як се видно з слїдуючих фактів:

а) Василіяни спрошують на сьвята до монастиря людий з міста та дооколичних шляхтичів, де пють, сьпівають і грають в карти до 4 год. з рана, як се було на новий рік, хоч, після монастирських правил, ворота монастиря повинні бути замкнені о год. 8 вечером;

б) йдуть з часта на візити в містї та вертають пізно в ночи домів, а віденський питомець Шемердецький завів ще сю моду, що опровів свої іменини в гостинниці, платив там напої і перебув з префектом в товаристві пань до опівночи;

в) їздять в часї ферий, а навіть шкільних днїв (головно: Шемердецький та Ясеницький) на село до шляхтичів та занедбують науку, а крім сього познакомлює ся в них Шемердецький з забороненими книжками, а може й псує иньших „gut gesinnte Mönche“;

г) приймають, спеціяльно „Адоніс“ Шемердецький та префект Коссак поза клявзурою візити пань, пють з ними каву, чай, або їдять обіди і роблять пізно ночію візити по заїздних домах матерям, що приїздять до своїх синів;

д) відбувають з учениками три рази в тиждні корепетиції в школї, хоч се заборонено законом, і побирають за те від біднїйших учеників 20 злр. СМ. а від богатших подвійну суму. Ученики, що ходять на такі корепетиції, дістають добрі ноти. А чи яло ся монахам в сей спосіб зарабляти, коли кождий з них має удержане з фондів монастиря а крім сього „Vistiarium-geld“ в сумі 80 злр. С. М.?

е) видають значні гроші на карти, забави, дорогі одежі, цінні меблї, мальоване комнат монастиря, чого доси не було і не повинно бути, роздїлюють богаті дарунки між панї, а що найгірше, легковажать монастирську одежу, а два з них, Коссак і Шемердецький місто ряси носять польські чамари.

Годї й дивуватись, писав о. Кропивницький в доносї, що монахів наслїдує молодїж і пересиджує по шинках. Богато студентів позаставляло на гулянки в Жидів свої річи, так що префект Коссак мусїв їх відбирати при помочи полїциї. Двайцять студентів днювало та ночовало в гостинниці, а лише одного, і то бідного прогнав Коссак з ґімназиї. Один з членів сього кружка, Моравец украв на гулянки плащ у свого товариша Куровецького та заставив його в жида. Він украв опісля в шинкари Ґаврієля з стола 6 злр., які мусїв звертати жидам в домінїкальній канцелярії. Сей самий ученик витягнув надстражникови Ржепецькому зі скринї 40 злр., які рівнож мусїв віддати та вимантив у годинникаря Стрільбицького годинник, який небавом продав на ярмарку в Язлївци, почім був зневолений його відкупити і звернути. Місто виключити такого ученика, префект заявив йому, що до приїзду вітця, урядника салїн, не вільно буде йому приходити до школи. Колиж отець не приїздив, прибув до Бучача шурин хлопця, приніс префектови дарунки а сей прирік приняти поновно Моравеца до школи. Натомість прогнав префект Коссак в тім самім часї зі школи бідних двох учеників: Телїховського за те, що ходив по шинках і Князевича за те, що курив тютюн.

Крім сього завели монахи-професори звичай, що молодїж мусить приносити їм на іменини дарунки в видї кави, чаю, цукру, вина та араку.

Міг би я, писав о. Кропивницький, навести ще богато разячих подробиць, а поки що зверну увагу на одну, яка сьвідчить про близші зносини префекта зі шляхтою. Префект завів в монастири пансіон для шляхотських дїтий, за які побирає значні гроші, хоч відома річ, що монастир обовязаний удержувати зі своїх фондів 24 бідних учеників. Сїмох бідних учеників префект вже позбув ся, а 17 умістив в однїй комнатї, а дві дальші комнати, які вони раньше займали, віддав на пансіон для богатших. Вже й так нема клявзури для учеників в монастири, а небавом будуть заїздити туди жінки до своїх дїтий і проводити тут днї та ночи.

Наслїдки наведених фактів такі, що молодїж, позбавлена доброго приміру від своїх провідників, не шанує їх, не слухає, а навіть допускає ся каригідних вчинків, в родї ось якого:

Дня 21 марта префект велїв прибити на ґімназиї сьвіжо помальованого, державного орла. В ночи обкидав хтось орла болотом. Префект хотїв дізнати ся про переступника і замкнув

кількох підозрілих о се до карцеру. Колиж йому донесено, що злочину допустив ся 15-літний ученик Лозінський, який ґімназію кількома місяцями раньше покинув, префект прикликав його до себе, дав йому 25 різок, замкнув до карцеру, а по кількох годинах віддав до поліцийного арешту. Иньших підозрілих пустив префект на волю, а одного з них, сина богатих родичів, Полоцького усунув зі школи тайком. Орла відчищено і повішено, а слідуючої ночи, коли Лозінський сидїв скатований у вязниці, орла поновно зневажено. За всї ті події треба винуватити учителїв, які, як прим. Ясеницький ганьблять учеників в школї: „Ty przeklęty Szwabie!"

В виду сього, для добра держави і школи, треба би по гадцї о. Кропивницького:

а) заіменувати цивільного префекта, якому монастир, власитель 5 сіл може дати гарне удержане;

б) усунути учителїв: Шемердецького та Ясеницького, першого за візити в підозрілих, шляхотських домах, другого за уживане прізвища: „Ty przeklęty Szwabie!";

в) знести корепетиції;

г) знести пансіон для дїтий шляхтичів.

На кінцї доносу просив о. Кропивницький о окрему комісію, яка повинна би розглянутись в справі на місцї, якій однак не повинна президія ґубернії віддавати його письма в оріґіналї, анї зраджувати його прізвища, бо він мусїв би від Василіян чимало витерпіти. Кропивницький готов особисто явити ся у Львові і пояснити ґубернаторови справу докладнійше, бо заборонені книжки можна в монастирі дуже легко „auf eine kunstgreifende Art" вислїдити[1]).

Донос о. Кропивницького переслано в ексцерптї до староства в Станїславові, яке передало слїдство комісареви Söldenhofer-ови. Останній відповів широким письмом, яке передаємо в короткім начерку.

Менї повірено, відповів Сельденгофер, від двох лїт нагляд над ґімназією в Бучачи і являв ся там кождого місяця, тому мав нагоду добре пізнати префекта і монахів. Можу посьвідчити з чистою совістію, що всї вони в моральнім і полїтичнім напрямі поводять ся бездоганно. Таке саме сьвідоцтво виставив їм

---

[1]) Презид. Архів львівськ. Намісн. Nr. 609/ggg 1839, де перехований оріґінал доносу з підписом: „Johann Kropiwnicki, katholischer Buczaczer Pfarrer des griechischen Ritus".

мій попередник Хомінський при передачі повіту в мої руки, а я мушу додати, що під новим префектом, Коссаком, глубоко відданим нашому урядови, повага бучацької ґімназії зросла, бо він остро наглядає над молодїжю і її моральним поведенєм.

Всьо те, про що мене президія краю питає, є очерненєм Коссака і Василіян. Коли се вчинив бучацький мешканець Іван Домгер (Der Buczaczer Insasse Johann Domherr), то я зневолений покликати ся на мій рапорт з р. 1837, в якім я мав нагоду висловити ся уємно про полїтичні погляди сього чоловіка, а що о. Коссак перестерігав родичів, щоби не повірювали йому своїх дїтий на мешканє і догляд, тому могла з відси повстати причина доносу против Василіян.

Заки я мав нагоду провірити всї заміти, прибув до мене о. Коссак і заявив, що до львівської президії ґубернії вислали о. Кропивницький і Домгер письмо, в якім очернили монахів, тому просив він мене, щоби я вислав відповідне поясненє. Я поїхав до Бучача і пересьвідчив ся, що всї обвиноваченя Василіян є невірні. І так:

учеників Ціммермана і Ясінського покарано. Протоколів, списаних з ними не понищено, а префект показав менї їх, скоро я лише сього зажадав;

префект ґімназії, який з часта заходить до домів учеників, щоби пересьвідчити ся про їх поведенє, найшов в домі Блажейовського (а не Будоського) між книжками деякі романи, які забрав до монастиря і понищив, однак не найшов там ніяких полїтичних книжок;

Василіяни не уживають в школї польської мови, тому не могли ганьбити своїх учеників словами: „Ty przeklęty Szwabie!“ Спеціяльно не міг сього вчинити проф. Ясеницький, що має провід в I ґрам. клясї, де, як сьвідчить катальоґ, нема анї одного Нїмця;

у всїх монастирях є в звичаю, що в церковні сьвята сходять ся там запрошені гостї. Однак неправдою є, будьто би в василіянськім монастирі гостї перебували до пізної ночи;

Василіяни-сьвященики визначують ся між иньшими монахами своїм образованєм (богато з них учило ся у віденськім конвіктї), тому гонораціори Бучача та дооколична шляхта цїнять їх високо та запрошують їх до себе, від чого вони не відтягають ся і відвідують родичів своїх елевів. Однак про них не можна було почути нїчого невідповідного, або такого, що могло би їх робити підозрілими у ряду. Професорів бачу я все

в товаристві префекта, який дбає про те, щоби вони були приміром для молодїжи. Я відвідав сьвящеників Шемердецького та Ясеницького в їх келїах, оглянув їх підручні бібліотеки, однак не найшов там анї заборонених, анї підозрілих книжок;

з корепетиціями не роблять Василіяни нїяких надужить;

про збиток в келїях нема мови. Видний там лад і чистість, про що мав нагоду пересьвідчити ся митрополит-примас, що відвідав зі мною монастир та келії. Також не бачив я нїколи Василіян в иньшім одязї, як монашім і нагортцї поверх нього, а як коли хто з них для зашанованя габіту уживає старої чамари, то певно не появить ся в нїй на улицї, або в школї;

про учеників, які ходили по шинках можу сказати, що їх покарано, а спеціяльно тих трех, яких названо по імени. Будьто би протеґований Моравец належить рівнож до виключених, се сьвідчать акта і залучений друкований звіт ґімназії;

про вимушені від студентів дарунки для професорів я не чув в Бучачи нїчого, за те показували менї Василіяни письменні подяки і рисунки, які одержали на спомин від вдячних учеників;

Василіяни обовязані удержувати 12 хлопців, однак вони мають на мешканю і харчи 19 бідних учеників. А що для богатших учеників вони держать учителя французької мови, тому слїдні певного рода невдоволенє і завиcть між біднїйшими елєвами;

збещещенє орла вже вияснене. Ученик Лозїнський признав ся до вини, тому покарано його справедливо, а поведенє в сїй справі префекта Коссака було „ganz schrifts- und ordnungsmässig“ [1]).

---

[1]) Презид..Архів льв. Намісн ad Nr. 1338/ggg 1839 (рапорт Сельденгоферна з дня 8 вересня 1839 р.). Про згадане збещещенє орла можемо подати на основі урядових актів ще отсї подробицї. Нїкодим Лозїнський, імовірно, Русин з роду обкидав болотом австрійського орла. Хоч він вже раньше виступив зі школи, прикликав його Коссак до себе і передав місцевій власти, яка замкнула його в домінїкальній вязницї. Тут признав ся він перед домінїкальним мандатарем до вини. На просьбу родини випущено його по півторагодиннім увязненю на волю і віддано під опіку домового учителя, Брилїнського. Коли орла обкидано поновно болотом, підозрінє звернуло ся знов против Лозїнського, однак він випер ся, а при сїй нагоді заявив, що первісні зізнаня на нїм вимушено і він до нїякої вини не почуває ся. Однак при слїдстві, яке переводив Сельденгофер, Лозїнський признав ся, що оба рази

Після вияснень Сельденгофера Василіянам не спав анї один волос з голови. Колиб на місце Сельденгофена переводив був слїдство другий Сахер-Масох, то, певно, заряджено би увязненя і т. п., хоч на справі нїчого не було. Одно певне, що Василіяни в Бучачи, носячи чамари, лише маніфестовали свій польський патріотизм, далекий від всяких конспірацій, а як Поляки з пересьвідченя, мусїли вони числити ся з почуваннями молодїжи, що жила тими гадками та ідеалами, які бачила серед людий старших. Бучацькому парохови о. Кропивницькому могло бути не на руку висше образоване Василіян, їх значний вплив хоч би вже з сього титулу, що вели ґімназію, і тому написав донос поганий, гідний осуду, на якім сам найгірше вийшов. Василіяни дізнали ся скоро, хто його написав, а з окрема донесла в урядовій дорозї президія ґубернії митрополитови, що Кропивницький оклеветав Коссака і Василіян, а президії видаєсь неімовірним, що найшов ся чоловік, який міг в такий низький спосіб накинути ся на своїх товаришів по службі. З переведеного слїдства вийшло на яву, що між о. Кропивницьким і Василіянами відносини неможливі, тому президія просила

обкидав болотом орла „und als Ursache dieses Bubenstreichs gab er die strenge Behandlung des Gymnasiallehrers Sniewicz an, dem er durch die Behandlung dieses, als Gymnasialzierde ausgestellten k. k. Wappens, gleich wie dem übrigen Personale einen Berger verursachen wollte“. Остаточно Ловїнського виключено з ґімназії і судове слїдство застановлено. Староста з Станїславова, здаючи звіт з сеї справи, вихвалив Коссака як чоловіка, глубоко відданого урядови, як доброго префекта, що слїдить за поведенем молодїжи і професорів (Рапорт з 1 мая 1839 — гляди Презид. Архів льв. Намісництва Nr. ad 681/ggg 1839). В справі збещеня орла дістав дир. поліції Сахер Масох донос, підписаний „Schüler am Buczaczer Gymnasio“, в якім вказувано, як на виновника, на ученика Петра Підгородецького. По гадцї незвісного доносчика, Підгородецький „ein perfuga ohne Taufschein, welcher das Gymnasium besucht über Seine k. k. A. Majestät schimpft (Er hat Galizien den Pohlen gestohlen)... und sagt: „Die Schwaben sind mit Kalbfällen hier in unser Land gekommen und jetzt wollen Sie Herrn seyn... In den ersten Monathen des vorigen Kurses hat selber gesagt, man bereitet Tag und Nacht Pulver... Im 40-ten Jahre wird man schon die Deutschen treiben hinter am Donau“ і т. п. Слїдства в сїй справі не переводжено, бо по гадцї президії ґубернії, се не було би вказаним з огляду на те, що справа дражлива, що донос анонїмний і що Підгородецький був чужим підданим. Президія ґубернії поручила лише старості, щоби використав сю справу в крузї поліційного діланя. (Презид. Архів льв. Намісництва Nr. 735/ggg ex 1839 ad 609. II).

митрополита, щоби зарядив все можливе для поправи відносин[1]).

Митрополит вислав Кропивницькому дня 31 жовтня 1839 р. „decretum reprehensionis“, про яке повідомив також латинського архіепископа[2]).

Однак Кропивницький належав до завзятущих людий. Догана з консисторії подразнила його ще більше і він не хотів зійти з ворожого становиска супроти Василіян. В р. 1845 вніс він поновний донос против префекта Коссака і професорів-Василіян до президиї ґубернії, яка дня 17 марта (Nr. 202) просила митрополита, щоби справу розслідив в дісціплїнарній дорозї[3]). Вибрано окрему комісію, зложену з відпоручників ґубернії і духовеньства, якій треба було звернути кошти подорожи[4]). Остаточно покінчено справу доперва в р. 1848[5]), однак невідомо з яким вислїдом.

(Далї буде).

[1]) Тамже Nr. 1338/ggg 839 ad 609. II.
[2]) Gestions-Protokoll des griech. kath. Metrop. Ordinariats з р. 1839. Nr. 43 і 48.
[3]) Gestions-Protokoll в р. 1845. Nr. 40.
[4]) Тамже в р. 1845. Nr. 86.
[5]) Тамже в р. 1848. Nr. 39 і 83.

Причинки до народнїх вірувань з початком XIX ст.

Упирі і розношенє зарази.

Подав Др. Зенон Кузеля.

В старих книгах, а передовсїм в всїляких урядових актах і иньших рукописях находимо не одну цікаву звістку про віруваня і погляди наших предків; дуже часто дають вони гарні паралєлї до нинїшних поглядів і роз'яснюють нераз те, що нинї затерло ся, або стало незрозуміле.

Про вагу подібних студий відзивали ся вже частїйше учені. Gomme присьвячує тому питаню окремий розділ в своїм підручнику фолькльору і вказує, що студийованє давнїх памяток для цїлий етноґрафічних має не меньшу вартість, як і дослїди над сучасністю, даючи історичний підклад тому, що нинї відбуває ся. Горячо поручає займати ся тим і Schönbach в статї про дослїди в Альпах і Кайндль в своїм підручнику фолькльору.

У нас на тім полї не зроблено дуже богато, одначе не стоїть воно облогом. Київська Старина принесла цїлий ряд всїляких документів, дещо уміщене було в Житю і Слові. Архівний матеріял і обробленє маємо також в працях Антоновича (про чарівництво), Левицького[1]), Франка, Зубрицького. Я наводжу понизше два документи, видані ґуберніяльним урядом у Львові до духовних властий і втягнені в книгу розпоряджень Крушельницької церкви в Стрийськім повітї.

[1]) О. Левицкій, Очерки стариннаго быта Волыни и Украйны. Київ. Стар.

Перший документ, оголошений в р. 1803, подає нам звістки про забобони селян підчас зарази на худобу, другий акт говорить про віруваня в упирів, він виданий в р. 1803, а доручений сьвященикам з початком дальшого року.

Зачнїм від нього наші поясненя.

Ґубернїя підносить очевидно з невдоволенєм, що сьвященики до того ще часу не викорінили усїх забобонів між селянами: богато людий вірить в нічні страхи, в чари, духи, а що найприкрійше, знаходять ся люди, що не уміють пошанувати сьвятости гробу, витягають мерцїв з домовин і знущають ся над ними. З акту видно, що се мусїло повторювати ся частїйше, коли циркулярні уряди почували ся до обовязку повідомити про се ґубернїю і коли ґубернїя уважала за відповідне пригадати сьвященикам, щоби впливали в науках на нарід і від'учували його від поганих і негідних учинків.

I.

Викопуванє тїла небіщика з гробу і збиткованє над ним стоїть тут безперечно в звязи з вірою в упирів, що сягає дуже давних часів і доховала ся подекуди і до нинї. Опираєть ся вона на погляді, що мерцї можуть повертати на землю і шкодити людям, які їм через що небудь стали немилі. Причини тої віри треба найправдоподібнїйше шукати в снах і привидах, як на се звернув був увагу Тайльор, а далї C. Meyer, Кох [1]) і иньші.

Віра в поворот мерцїв з другого сьвіта знана майже без виїмку на цїлій просторони нашої землї, без ріжницї, у культурних і так званих диких народів. Спеціяльною формою сеї віри являють ся наші віруваня про упирів, що стрічають ся у всїляких відмінах також у иньших славянських народів, у нїмецьких племен та серед людности балканського півострова, приміром у Турків, Альбанцїв і Новогреків. Grimm в своїй мітольоґії та переказах і казках, Mannhardt, Liebrecht (Zur Volkskunde, 195—198), Krause (Z. f. Ethn., 1883), Andree в „Ethnographische Parallelen", Meyer в Deutsches Volkstum, H. Máchal в Nákres slovanského bájesloví (Praha 1891, 182—186), Аѳанасьевъ

[1]) Koch, Zum Animismus der südamerikanischen Indianer Supplem. zu Intern. Arch. f. Ethn., 1900.

в праці „Поэтическія воззрѣнія Славянъ на природу", Вагилевич в статї „O upjrech a wid'mách" (Č. Česk. Mus. 1840, с. 232—261), Ф. Краус в Powrót umarłych na świat" (Wisła, IV, 657—683), St. Hock, Die Vampirsagen u. ihre Verwertung in d. Lit.[1]), Ґедоз в Melusine, 1888, Stern в Medizin u. Aberglaube in der Türkei, I, c. 350—370, O. Schell, D. Volksglauben im Bergischen an d. Fortdauer d. Seele n. d. Tode (Ar. f. Relig. IV, 305—337), Caland в Een Indogermaansch Lustratie Gebruik, Amsterdam 1898, A. Jellinek, Zur Vampyrsage Z. d. Ver. f. Vk., 1904, 323 і д., J. Negelein, Macedonischer Seelenglaube u. Totencultus, ibid, 1904, c. 19—35 зібрали більший матеріял у всїляких народів і старали ся його уґруповати і пояснити. Дотикали ся того питаня також Тайльор, Лянґ, Пешель, Карлович (в Z. f. Relig. w.) і иньші. Сировий матеріял можна найти в досить великій скількости в збірках етноґрафічних і в більших оглядах, приміром у Kuhna і Schwartz'a, у Meyer'a і т. д.

Славянські племена доховали віру в упирів в найчистїйшім видї, так що дехто навіть бачив у них її жерело, і стали нинї її осередком. Особливо розширена вона у Болгарів і у Українцїв та Білорусинів, де ще ясно відріжнюєть ся мерлець упир від вовкулака; у Сербів і взагалї на полудни змішано оба типи. В упирів вірять також Словінцї, Чехи, Словаки, Лужичани, Кашуби, Поляки і Великороси. Лїтература про упирів у славянських народів зібрана тільки у нас докладнїйше, а деінде розкинені поодинокі звістки по всїляких часописях так, що робота коло їх порівняня значно утруднена. Мала частина матеріялу використана в начерку Махаля, а в части і у Вагилевича[2]).

Для нас передовсїм важне зіставлене проф. Сумцова „Колдуны, вѣдьмы и упыри" (Сборникъ Харьк. Ист. фил. Общ. т. III, 1891, стор. 229 і д.), де зведена богата лїтература, вичислена також в части в примітках до роздїлу про упирів (происхожденіе упырей) в „Культурныхъ переживаніяхъ" (Кіев. Ст. 1890, XXVIII, с. 65). У нього подані і деякі загальні замітки, з якими в більшій мірі стрічаємо ся в студиї А. Потебнї

[1]) Forschungen zur neueren Literaturgeschichte, XVII, 1900 (рец. Reuschel'a в Euphorion, VIII, 1901, 734—8).

[2]) Прошу про се порівнати Fr. Wiesthaler, Vlkodlak in vampir sposebnim opirom na slov. bajeslovje, Ljublj. Zvon, III, 1883, Lilek, Ethnologische Notizen aus Bosnien und Hercegowina, Wissens. Mitteil. aus Bos. u. Herc., VIII, 269—270.

„О миѳическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“, а саме в третім розділї „Змѣй, Волкъ, Вѣдьма“ (Чтенія, 1865, IV, с. 233—310 і специяльно с. 277—287). Пробу зіставленя матеріялу бачимо в студії Єфименко, Упыри (Из исторіи нар. вѣрованій), Кіев. Стар. 1883, VI, с. 371—9, в збірцї Іванова „Народные разсказы о вѣдьмахъ и упыряхъ“ (Сборн. Хар. И. Ф. Общ. III, с. 156 і д.) і в статї Франка в Кіев. Стар. (1890, IV, с. 101—120): „Сожженіе упырей въ с. Нагуевичахъ въ р. 1831“. Архівний матеріял зібрано в працї Антоновича в Трудах Чубинського, а крім того у Єфименко, Вагилевича, Ш. Я. „Убійство упыря въ Кіевщинѣ во время чумы 1770 г.“ (Кіев. Стар. 1890, N. 2, с. 338—341) і д. и.

Етноґрафічні збірки містять дійсно богато матеріялу. Крім Іванова треба тут вичислити збірки Драгоманова, Нар. преданія и разсказы, 62—66, Чубинського, Труды, II, 411—416 і д., Новосельского, „Lud ukraiński“ т. II, Коперніцкого-Рокоссовскої „Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu, Zbiór wiad. do ant. kr.“ XI, А. Подберезкого „Materyały do demonologii ludu ukraińskiego“ (Zbiór IV, 1880, 3—82), Грінченка, Изъ устъ народа, 1901, V, N. 165—174 і Этнограф. Матеріалы, I, 1895, с. 52—56, II, 92—107, Яворського, Südrussische Vampyre (Zeit. d. Ver. f. Volksk., 1898, VIII, 331—336) і його ж статя в Живій Старинї, 1897, I, 107—110, а передовсім збірку Гнатюка „Знадоби до українсько-руської демонольоґії“ (Етн. Збір. XVI).

Найдавнїйшу звістку про упирів находимо уже в поясненях до пророків[1]; Серапіон дорікав (в XIII ст.) своїм сучасникам, що не хотіли ховати повісильників і потопельників і викопували їх з могил[2]), приписуючи їм спроваджуванє посухи і неурожаїв. В збірнику Паісієвім з XIV ст. читаємо, що „переже того клали требу упиремъ и берегинямъ“; в рукописи Соф. Новгород. бібліотеки згадують ся упирі побіч иньших демонів і „богів“[3]). Максим Грек згадує про се в XVI ст. і старає ся переконати вірних, що мерців не вільно непокоїти. Про викопуванє і паленє „преисподниковъ“ або так званих „вуркулаковъ“ і про жінки „гилуди“, що висисають кров дітий та убивають їх, читаємо і у Іоасафа Ефесского[4]). Осібний розділ про

[1]) Miklosich, Lexikon.
[2]) Котляревскій, О погребальныхъ обычаяхъ, 34—5.
[3]) Máchal, op. cit., 183.
[4]) Алмазовъ, Каноническіе отвѣты Іоас. Ефесскаго. Одесса 1903, стор. 42, 53.

упирів знаходимо і в требнику, виданім в Київі 1620 р. Памвою Бериндою.

Одначе проповіди не усунули загально розпростореної віри в упирів, що запустила була сильне корінє. Численні архівні звістки з XVIII ст. доказують нам, що ще тодї була вона дуже розповсюджена, а що найважнїйше активна. Як і тепер головно і тодї обвинювано деяких людий, що вони спроваджують посуху або заразу. Полковника А. Танського (1727) і ґенерального обозного В. Борковського (ок. 1686) уважали сучасні люди упирями: останнього пробили навіть осиковим колом, а цїлу подїю розмалювали на стїнї троїцького собора[1]). Люди з Гуменця стрінувши в ночи шляхтича Матковского, як шукав загублених коний, признали його за упиря і спалили його, обвинувачуючи його в занесеню епідемії (1738 р.)[2]). Таксамо зроблено і з захожим з Турції О. Маронїтом[3]). В Гуманській Війтівцї в Київщинї кинули люди підозрінє на свого власного сьвященика, оббили його майже на смерть, закопали в яму, пробили осиковим колом і засипали живцем землею[4]). В 1750 роцї перепроваджувала харківська консисторія цїлий процес з селянином з села Люботина, валуйського повіту, про якого говорило ся, що він „упырь родимый“. Люди сходили ся до нього і просили його о всїлякі ради, думаючи, що він уміє віщувати. Процес показав одначе, що він був звичайним ошуканцем, що хотїв лише прокормитись в голодний рік[5]).

Против віри в упирів звернене одно місце в посланію православного, буковинського епископа Даниїла, з р. 1790, в якім згадуєть ся, що люди приписують їм наношенє зарази: Є такі люди — каже він — що думають, „яко тѣлеса нѣкоторихъ людей мертвыхъ имѣють силу умертвлять скоты..., которымъ тѣлесамъ и имя выдумали, сі есть нарекли ихъ „видмы“ или „опирѣ“[6]).

Подібно, як у нас, маємо давнїйші звістки і про иньші славянські народи. У Чехів згадує про упирів хронїка Гаєка.

---

[1]) Єфименко, 376 і лїтература наведена у Грінченка, Изъ устъ народа, с. 428—9.

[2]) Чубинскій, Труды, I, 425—432.

[3]) ibid., 339. [4]) Ш. Я., op. cit. 338—341.

[5]) Ам. Лебедевъ, О борьбѣ духовныхъ властей въ бывшей епархіи бѣлогородской съ суевѣріями, Кіев. Стар., 1890, XXVIII, 6—7.

[6]) Миронъ, Сожженіе упырей въ с. Нагуевичахъ, Кіев. Стар., 1890, XXIX, с. 106—107.

Знаємо також з лїтописи, що в 1344 р. умерла упириця, яку треба було пробити колом, бо губила людий. Упиром був також сьвященик Мислята, про якого згадуєть ся під роком 1336[1]).

Про упирів на Угорщинї, Моравах і т. д. приносить численні відомости Dom Aug. Calmet в „Traitê sur les apparitions des esprits et sur les vampires ou les revenants de Hongrie, Moraviae e. t. c.“ (Paris 1751)[2]). Lucius згадує в своїм творі „De regno Dalmatiae et Croatiae“ (1403 р.), що одну жінку непокоїв упир так завзято, що бурмістр міста позволив „infigere cugnum in pectus eius“[3]). Про вампіризм у полудневих Славян з початком XIX ст. говорить богато Prosper Merimée[4]) в роздїлї „Sur le Vampirisme“.

Віра в упирів доховала ся живо і в XIX ст., а навіть з кінцем минувшого столїтя можна ще було занотувати випадки насильного убийства, спричиненого вірою в істноване упирів.

Український упир досить скомплїкована істота. Звичайно розуміють під упирем мерця, що вертає в ночи на землю і ссе кров зі сплячих людий, особливо з дїтий[5]). Одначе упир може бути і живий і пробувати незамітно між людьми і тодї він не меньше шкідливий, бо тяжко його розпізнати[6]). Дуже часто приписують йому силу вороженя і відгадуваня будучности, а відповідно до того дїлять навіть упирів на старших і молодших, сильнїйших і слабших[7]). Вкінци називають тим самим іменем і дїтий, обложених анґлїйською хоробою, які звичайно мають назву одміни, обмінчати. Сї упирі не чинять великої шкоди населеню і займають ся вороженем[8]). Вороженє і чарованє се взагалї дві основні прикмети, звязані з іменем упиря: в старо-руських слівниках об'яснювано навіть імя упиря словом чарівник.

Упир може перекидати ся в зьвірят, передовсїм в вовка,

---

[1]) Máchal, 186, Wahylewič, op. cit. 256—258.

[2]) Звістку про сю рідку книжку, що переховуєть ся в віденській надворній біблїотецї, завдячую дру Т. Матічу.

[3]) Zbornik za narodni život juz. Slav. I, 224.

[4]) P. Merimée, La Double Méprise. La Guzla. Paris 1885, ст. 222—236. І виданє вийшло 1829 р. Користаю тут також з вказівок дра Матіча „Про судову розправу з року 1882 в Arch. f. slav. Phil., VI, 618—620.

[5]) Сумцовъ, Культурныя переживанія, N. 122, с. 64, Máchal, op. cit., 183, Аѳанасьевъ, III, 557, 585, Потебня, 282 і д., Jaworskij, 331.

[6]) Єфименко, 371, Миронъ, 101—3, Сумцовъ, 63.

[7]) Миронъ, 102—104. [8]) Nowosielski, II, 106, 161.

в кота і собаку. Про се вже згадує Іоан Екзарх болгарський: „Тѣло свое хранить мертво, и летаетъ орломъ, ястребомъ, и ворономъ, и дятлемъ, рыщутъ лютымъ звѣремъ и вепремъ дикимъ, волкомъ, летаютъ змѣемъ, рыщутъ рысію и медвѣдемъ"[1]). В Нагуєвичах розказують, що попадя упириця перемінила ся в „худобину", а власне в безрогу, щоби пімстити ся на нелюбім найминті і укусити його. На Підгірю вірять, що упирі „дводушники" і можуть полишити в ночи своє тіло і робити людям пакости[2]).

Упирі ідентіфікують ся декуди вчасти і з зміями, літавцями, інкубами, то значить мають в ночи приходити до своїх жінок і жити з ними, як за житя. Можуть навіть мати діти: у Болгар і у Москалїв[3]), у Сербів, і у Галицьких Русинів пізнати їх по тім, що або не мають взагалї костий або лише носової хрястки. Вагилевич розказує, що до одної жінки ходив її чоловік упир і мав з нею кількоро дітий. Вдова сохла і жовтїла аж знахарка порадила їй здурити упиря, осьвічуючи хату ніби на весілє[4]). Подібно думають і полудневі Славяни: Коли жінка розумна, може здержати помершого чоловіка і наказати йому робити, що сама схоче; про се говорить ся і в пословици „pametna zèna može yaprečiti, da wampir k njoj ne dolazi i da soijeta ne tare"[5]).

У Драгоманова розказуєть ся про клопоти мужа, до якого ходила його жінка, упириця. Тут помогло посьвячене хати: „Посьвятили мою хату, і, крив Бог, стало тихо: наче мілліон віська хто поставив коло мене, наче вармія окружила мене"[6]). І у Поляків кружить велике число подібних оповідань[7]).

До тепер ми знали упиря тільки з лихої сторони. Спорадично розказують про нього і добре: він мав приміром з любови до людий відкрити їм тайну оживляти померших[8]). Упирі віддають також більші услуги вороженем і чарованем[9]).

[1]) Потебня, op. cit., 282—3.

[2]) Миронъ, 102. Більше паралель у Аѳанасьева, III, 302, 357, Вагилевича, 239 і р., Jaworskij, 331—2. Прошу ще порівнати: Ciszewski, Lud roln.-górn. z okolic Sławkowa. Zbiór wiad. XI, 11 і д.

[3]) Потебня, 286—7, Аѳанасьевъ, III, 559, Wahylewyč, 237, 246, Liebrecht, Zur Volkskunde, 1879, 58.

[4]) Цїлком таке саме оповідане у Яворського, 334—5.

[5]) Krauss, op. cit. 676.

[6]) Драгомановъ, Мар. пред. и разсказы, IV, 3, с. 63.

[7]) Ciszerski, op. cit., c. 12, 13.

[8]) Сумцовъ, К. П., 64. [9]) Nowosielski, II, 106.

Звідки береть ся упир?

Афанасєв прийшов до результату, що се злобні мерці, що були за житя чарівниками, вовкулаками або взагалї людьми, вилученими церквою як приміром самовбійцї, єретики і прокляті[1]). Нарід робить їх дїтьми дїдька, вовкулака або відьми[2]) або думає, що се дїдьки, які увійшли лише в тїло відьом, чарівників або иньших людий[3]). В деяких сторонах думають, що якась нечиста сила має вплив на зародок, так, що дитина родить ся вже з прикметами упиря[4]); упирем може навіть стати кождий чоловік, коли його обвіє степовий вітер[5]), під яким треба розуміти дїдька. Бувають також „родимі" упирі[6]); коли жінка погляне на сьвященика підчас великого входу, то її дитина буде упирем[7]). Загально вірять у нас, що потопельники і повісильники стають упирями: тому ховають їх на розстайних дорогах і обкидають камінями і прутем[8]).

Живого упиря пізнати трудно: кажуть, що звичайно виглядає він дуже добре, бо мусить носити на собі неживого товариша. Розпізнають також по тім, що дуже злісний[9]).

Найлїпше одначе розпізнати його по красцї лиця: буває він завсїди дуже червоний і то за житя і по смерти. Звідси походить і пословиця „червоний як упир" знана мабуть чи не у всїх славянських народів (прим. у Русинів, Поляків, Сербів). Щоби переконати ся, чи дїйсно померший то упир, розкопують гріб, що звичайно має або шпару або взагалї долинку і отвирають трумну. Упир не гниє і лежить червоний на лици, звернений передом до гори; часом має навіть отворені очи та окровавлені руки, ноги і губи[10]). Пізнають також по тім, що має

---

1) Аѳанасьевъ, op. cit., III, 557.

2) Чубинскій, Труды, I, 1, 205.

3) Nowosielski, II, 161. 4) Сумцовъ, К. П., 63.

5) Єфименко, 373. Подібний шкідливий вплив має також вітер на вагітні жінки; від него попадають вони в хоробу і скидають дитину, що перемінюєть ся в чорта (Милорадовичъ, Народные обряды и пѣсни Лубенскаго у., Полтавс. г., Сборн. Хар. Ист. Фил. Общ. X, 1897, с. 14, Чубинскій, Труды, IV, 1. Чорт заплоднює дуже часто в видї вітру: з тим стрічаємо ся в середновічних лїтературах. Пр. пор. ще Wahylevyč, 238.

6) Миронъ, 101. 7) Jaworskij, 331.

8) Kopernicki, Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu. Zbiór wiad. XI, c. 196, Сумцовъ, К. П., 63.

9) Єфименко, 371.

10) Миронъ, 101, 104, Єфименко, 372, Аѳанасьевъ, 557—561, Wahylewyč, 238, Kopernicki, 196, Máchal, 184, Чубин-

шість пальців на руках і ногах[1]) і спить все головою до дверий, а ногами до образів[2]).

Нарід вірить ще до нинї, принайменьше там, де ще просьвіта не пустила глубшого коріня, що упирі приносять велику шкоду людям: передовсїм доскулюють вони людям тим, що висисають їх кров підчас сну[3]), нищать здоровле, дусять їх, а навіть забирають ся нераз до їх мяса. Взагалї український упир небезпечний: він нападає на спокійних людий, щоб ними поживити ся, розганяє вечерницї і уміє остро мстити ся, коли йому хто зробить яку небудь пакість[4]), приміром здійме намітку; упир крутить ся часто по бездорожах і зводить людий з доброї пути. Крім того пакостить він цїлому загалови, насилаючи заразу, помір, хороби, неврожай, посуху і иньші нещастя, причім не забуває і на меньші пакости[5]).

Тому старають ся люди за всяку цїну удержати мерця в трумнї і зробити його нешкідливим. Вже сам релїґійний обряд звернений передовсїм на те, щоби обезпечити людий від повороту померших: на те відправляєть ся похорон, запечатуєть ся гріб і справляють ся поминки. До того ще й самі люди знають богато способів, що на їх гадку задержують мерця в гробі. Так приміром ставлять його ногами до дверий[6]), щоби не вернув ся, а добре вийшов, кажуть йому пращати ся з хатою, ударяючи трумну о поріг, отвирають вікна і двері, щоби мав куди вийти, а потім зачинюють їх і ставлять для нього воду, щоби не був лютий і мав що напити ся, коли б вернув до хати. Трумну забивають міцно цьвяхами і кажуть видзвонювати на дзвінници, знаючи, що дзвони відганяють духів. Поляки з над Раби думають навіть, що аж тодї стає мерлець дїйсно мерцем, коли зачнуть дзвонити: про се — кажуть — можна переконати

скій, I, 1, 206, Ястребовъ, Матеріалы для этногр. Новоросс. края, 134, Франко, Нар. віруваня на Підгірю, Етн. Зб. V, 182, N. 14, Jaworskij, 334.

[1]) Сумцовъ, К. П., 63. [2]) Миронъ, 102.

[3]) Се основна прикмета упиря, що знана усюди; гл. висше Драгоманов, 62, N. 1, Гнатюк, 162, N. 272, Миронъ, 105, Ястребовъ, 134, Jaworskij, 333.

[4]) Podbereski, op. cit., N. 2, 3, 4, 5, Чубинскій, I, 91, II, 422, Драгомановъ, 62, N. 2, Гринченко, Изъ устъ народа. Черниговъ 1901, с. 134—5, N. 171 (Не бери ничого въ мертвяка), де наведені і иньші паралелї, с. 429, Jaworskij, 332.

[5]) Драгоманов, op. cit., 64: випускає конї.

[6]) J. Negelein, 34, гл. Jellinek, Zur Vampyrsage, 323—4.

ся, бо трумна тоді о много тяжша[1]). Крім того уживаєть ся богато иньших способів, про які тут не місце розводитись[2]).

Одначе, як видно, і сї способи не помагають: мерцї таки ходять по сьвітї і не дають людям супокійно жити. Розумієть ся, що з поміж них найстрашнїйші упирі. Щоб зробити їх нешкідливими, кличуть наперед сьвященика, аби закляв небіщика: часом се помагає і тодї упир утїкає, перемінивши ся в серну[3]). Коли ж не помагає, беруть ся на далеко лїпший спосіб, який мусить помогти.

Розкопують могилу і пробивають мерця осиковим колом, причім обертають його грудьми до долу[4]). У полудневих Славян уживають до того глогового терна або кленового дерева, у Німців взагалї деревляного або тернового[5]). У нас і у Поляків беруть також липове і кленове дерево. У Гнатюка так приміром кінчить ся N. 278: „Ксьонц казав го поховати (упиря) і забили восиковий кілочок в голову і вже був спокій“[6]). На иньшім місци читаємо знов таке: „Тогди ксьонц кажи: Дайти осикового кола, забю я єму в голову. Більши він ходити ни буди, бо то є справедливий упир. Він би був за сїм лїт люди потинав. Як му забили, більше вже ни ходив і нїхто го ни видїв“[7]). Осичина має взагалї велику силу: коли в гробі є шпари і мерлець ними виходить, то вистарчить заложити їх нею[8]).

Рідше говорять, що треба утяти голову: згадуєть ся про се в збірцї Гнатюка, у Яворського і в Батьківщинї за р. 1893[9]).

---

1) L. Świętek, Lud nadrabski, c. 134.

2) Так кладуть приміром на Українї на вікно кусень желїза або роблять хрест на воротах. Чубинскій, I, 205. Про способи відганяти мерцїв прошу порівнати статю Єллїнка, op. cit. 323—4.

3) Kopernicki, 196, Podbereski, 15.

4) Приміром Миронъ, 106, Kopernicki, 196, Чубинскій, I, 1, 205, 206, Podbereski, 15, 18, 19.

5) Máchal, 185—6, Аѳанасьевъ, 559, Krauss, 673. У Македонцїв поливають ще оливою (Negelein, op. cit. 19—27, Asboth, Maced. folkl. 218, 9).

6) Гнатюк, op. cit., N. 278, стр. 168.

7) ibid. стр. 164, N. 273, також 163, N. 272.

8) Аѳанасьевъ, III, 575.

9) Гнатюк, c. 165, N. 275, Батьківщина, N. 9, пор. Гринченко, Литература украинскаго фолклора, 1901, c. 144, N. 872, Миронъ, 106, Jaworkij, 332. Відрізуванє голови упирям знають всїлякі народи (C. Meyer, Aberglaube d. Mittelalters, 1884, 45, Weinhold, Altnordisches Leben, 1856, c. 497): робили се і Римляни в часї зарази (Thucydides, 2, 52, Jellinek, op. cit.); у Болгар занотований подібний

Сей спосіб особливо розпросторений у Білорусинів. „Утеди людзї пасходзїлїсє, гўолаў адцялї, між нўог паложилї, дай закапалї“ — каже ся в однім оповіданю у Федеровского[1]). Знають його також Поляки, Лужичани і Нїмцї[2]). До відтиная служить усюди рискаль або лопата: голову кладуть звичайно поміж ноги.

Деколи відрубують лише ноги[3]), або підтинають жили у ніг, у Гнатюка і Яворського сїчуть на дрібні кусники[4]).

В давнїйших часах уживало ся для винищеня упирів огня: палено їх, подібно як чарівницї, на стосї і розкидувано порох. Розуміє ся, що роблено се головно з живими упирями; причім затикало ся їм рот дегтем[5]). У Чехів, Кашубів і Сербів брали до того каміня і землї[6]). Сього способу уживало ся дуже часто, а передовсім тодї, коли якогось чоловіка підозрівали, що він спровадив пошість на людий або на худобу, посуху або неврожай: се найшкідливша сторона роботи упирів[7]).

Вже висше навели ми на се кілька примірів з давнїйших часів; тепер подаю кілька нових з часів найновійших.

Упирі шкодять надзвичайно наношенем епідемій, як чума, холєра і т. д. В Галичинї приписували їм холєру в р. 1831 і 1876 і палили їх немилосердно на цілім Підгірю. Вагилевич і Франко подають про се докладнїйші звістки і наводять деякі

випадок іще з року 1890 (Strausz, Bulgaren, с. 454), про Румунів гл. Ethnol. Mitt. a. Ung. V, 69 (Єллїнек). На істноване подібного звичаю в передісторичних часах вказують гроби, в яких стрічають ся скелети з головою, уміщеною між ногами (Jellinek, op. cit., 19—27 = Weinhold, Totenbestattung, 1859, 50, 96, Mogk, Grundriss f. germ. Phil., 2 Aufl., 3, 254). Прошу ще порівнати цїкаву розвідку А. Гельвінґ, Von dem polnischen Upiertz oder sich selbst fressenden Todten u. d. daraus entstandenen Furcht vor Pest- u. Viehsterben (1722 р.).

[1]) Federowski, Lud białoruski, T. II, C. I, с. 199, N. 172 і далї с. 206, N. 185. [2]) Máchal, 185, 186.

[3]) Gazeta Narodowa, 1885, N. 220, Гринченко, 144.

[4]) Гнатюк, с. 163, N. 272, Червоная Русь, 1890, N. 28 = Миронъ, 105, Jaworskij, 332—3.

[5]) Єфименко, 377. Деготь має у ріжних народів велику силу і відганяє злих духів. Поліжницї держать його тому під ліжком і то аж доки не очистять ся, а дитина не охрестить ся (J. Jaworskij, Aus dem Bukowiner Alltagsleben, Urquell, 1898, 97; Segel, Wierzenia i lecznictwo ludowe Żydów, Lud, III, 1897, с. 57; Ястребовъ, Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ. У Сербів помазують дегтем на охрест входи до хати перед опирем. Krauss, 674. [6]) Máchal, 186.

[7]) Аѳанасьевъ, III, 571 і д., Гнатюк, 164—5, N. 275, Чубинскій, I, 206, Nowosielski, II, 56, Єфименко, 373.

місцевости[1]), головно в стрийськім, самбірськім і станїславівськім повітї (Нагуєвичі, Семигинів, Росільна). Екзекуція відбувала ся за селом, де громаджено великий терновий костер.

Подібний випадок але з иньшими подробицями розказував менї о. П. Мінко, парох Гребенова коло Сколього.

Як вибухла хольєра[2]) і появила ся в Славську[3]), то люди мерли як мухи. Коли нїчо не помагало, післали громадяни по знахаря до Єленковатого і сей обіцяв порадити. „Усему винен упир", переконував він. Скликав людий на цвинтар, розкрив гріб, виймив недавно похованого небіжчика і пробив його осиковим колом, обернувши його лицем до землї. Потім наточив з нього крови і дав її усім до горівки, приговорюючи: „Пив він вашу кров, напийте ся ви його крови". Розуміє ся, що на холєру не помогло се нїчогосїнко, а знахаря арештували. Ворожбит боронив ся перед судом дуже сильно і казав панам, що вони на тім не розуміють ся, бо вони „темні": як би не він, то цїле село вигинуло-б.

Що кров з упиря помагає, про се сьвідчить і иньше оповіданє, наведене у Гнатюка[4]). З кореспонденції в Червоній Руси[5]) довідуємо ся, що в Завадцї, турчанського повіту, пили воду з гробу упиря або підкурювали хорого на холєру його волосєм.

Не меньше мстили ся люди на „упирях" за занесенє посухи або за спроваджене граду і ненастанного дощу. В р. 1867 підчас посухи, розкрили селяни Тихого хутора, таращанського пов., гріб недавно помершого раскольника, виймили його і рівночасно, як один бив його по черепі, приговорював другий „давай дощу"; иньші лили на нього воду з решета. Потім закопали його знов до гробу[6]). Gazeta lwowska, з р. 1885 (N. 220) донесла, що в однім місци викинули з гробу трупа самовбійцї,

---

[1]) Миронъ, op. cit., 107—120, Wahylewyč, 252; пор. ще Аѳанасьевъ, III, 573—4. У Франка обговорена також близше статя І. Е. Коссака, уміщена в „Слові" з р. 1880, N. 106. N. 82 і 83 „Слова", де надруковані „Повѣрья малороссійскія", між иньшим і про вовкулаків і упирів, не мав я під рукою.

[2]) О. Мінко подавав рік 1856: одначе можна думати, що се належить до 1831 року.

[3]) Славсько, село в Стрийськім повітї, положене над Опором. Єленковате лежить глубше в горах над доплывом Опору.

[4]) Гнатюк, с. 165. Віра в силу крови, особливо для цїлий лїкарських, розширена майже по цїлім сьвітї.

[5]) Миронъ, 105. [6]) Аѳанасьевъ, III, 573—4.

думаючи, що він викликував градобитє. В Gazet-ї Narodow-ій з того самого року (N. 181) подана звістка, що в селї Маяках, Херсоньскої ґубернїї, підозрівали одного мерця, що він наносить дощ; тому відрубали йому ноги і пустили на Днїстер[1]). В Батьківщинї за 1893 р. (N. 9) була також нотатка, що селяни викопали мерця з гробу, відрізали йому голову і пробили колом за те, наче б то він спровадив посуху[2]).

Як бачимо доховала ся віра в упирів аж до наших часів і часописи ще й нинї приносять звістки про отворюванє гробів і зневажуванє померших[3]). Не підлягає найменьшому сумнївови, що і наші факти з поч. XIX ст. належать до тої-ж катеґорії.

На закінченє згадаю іще, що велику силу приписують макови. Коли ним посипати мерця, то певно більше не встане, а як посипати хату і обійстє, то уже більше не верне ся[4]).

II.

Перший з ряду документ згадує про розношенє зарази. Селяни вірили, що найлїпше перенести заразу на худобу в чужі села, щоби її позбути ся. Длятого розкидали кости зараженої худоби по таких місцях, де іще не було слабости.

Маємо тут примір широко розповсюдженої віри, що хоробу, заразу і взагалї всяке нещастє можна перенести на другі особи або сотворіня. Народня медицина всіляких народів знає що до того цїлий ряд ріжних способів, які в основі не богато ріжнять ся між собою. Хоробу можна перенести на дерево і на ростини[5]), закопати[6]) в землю або сховати в неприступне місце, пу-

---

1) Гринченко, Из уст, 144.

2) Прошу ще порівнати Wahylewyč, 252, Аѳанасьевъ цитує Пантеонъ, 1855, V, 48.

3) F. Kaindl, Volkskunde, 1902, c. 49.

4) Франко, Н. вір, 168, Чубинскій, I, 81, Federowski, L. b., 172. Z. f. Ethn., 21, 143, Negelein, op. cit. 26 (зерно).

5) Wuttke, Deutscher Volksaberglaube d. Gegenwart. I Aufl., ст. 305 і д., A. John, Sitte, Brauch u. Volksglaube im deutschen Westböhmen, 1905, 270—1, Stern, 332. Пор. також A. John, Oberlohma, 1901, 160.

6) Wuttke, 310—311, John, 270, Stern, 330.

стити з водою[1]), стерти[2]), зсушити[3]) або позволити їй зігнити[4]): можна її також усунути через міряне[5]). Так само легко, як на ростини, можна її перенести на зьвірята і на людий. Треба тільки, щоби хтось підіймив яку небудь річ з недужої особи. У Німців пишуть слабість на паперци і забиваєть ся в двері або в церковну мітлу, або потираєть ся недужого яйцем і цитриною, а лупину лишаєть ся на дорозї: хто підійме, забере слабість[6]). Коло Берлїна відрізують слабому нігтї або кусень одїжи або утинають трохи волося і кладуть се на перехрестю в надії, що хтось підійме[7]). У нас нїхто не відважить ся підіймити що небудь з дороги або з чужого подвіря, думаючи, що се підкинене і може зашкодити[8]).

Підкидати можна усюди, але найлїпше на перехрестя доріг і на границї між двома селами. Іще частїйше переносять слабість поза границю до чужого села, щоби не пошкодити своїм людям. На Балканськім півострові привязують нитку, яку носив хорий, по тайки до воза, що виїжджає з села і так позбувають ся фебри[9]). У Нїмців лїчать руптуру тим, що заносять волосє слабого на поле сусїднього села[10]). У Болгарів відганяють хоробу таким чином: до мішочка вкладаєть ся колач, упечений умисне з чистої, пшеничної муки, букет цьвітів, обвязаний червоною ниткою, до якої причіплені гроші, а часом також цукор, виноград, оріхи і яблока, а старший чоловік підкрадаєть ся в ночи до чужого села і завішуєть ся усе на дереві або на плотї[11]). Розумієть ся, що хто здійме, до того хати перейде зараза.

---

[1]) Wuttke, 315—317, John, 270—1, Stern, Medizin und Aberglaube.

[2]) Wuttke, 318. На тім опираєть ся звичай пересувати хорого через отвір в дереві або в камени. Gaidoz, Un vieux rite médicale, Paris 1892, стаття Тітельбаха в Intern. Arch. f. Ethn., 1900 (Записки, т. LXI, Наук. Хрон., 2).

[3]) Wuttke, 318—9. [4]) Wuttke, 318—9.

[5]) Wuttke, 319. [6]) Wuttke, 305.

[7]) Сумцовъ, Культурныя переживанія, N. 99, Z. f. Ethnologie, 1883, 78.

[8]) Антоновичъ, Колдовство, процессы и изслѣдованія, Спб, 1877, 13, Talko-Hr ncewicz, Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej, 445.

[9]) Stern, 332. [10]) Wuttke, 310—311.

[11]) A. Strausz, Zur Volksmedezin der Bulgaren, Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, II, c. 224, Stern, 330.

Ориґінальний спосіб переношеня слабости знають наші Бойки з Прислопа, долинського повіту. О. Левицький розказував про се (1905) досить докладно, бо подія вбила ся добре в його память. Одного разу дали йому знати, що на селї стало ся щось незвичайного. Коло кирниці застромив хтось пять чи шість не дуже великих смерічок, які були прикрашені стяжками. Крім того були усї деревця густо обтикані шпильками, встромленими кінчиками (вістрями) до гори на кождім перехрестю галузок і на кождім кінци. Шпильок тих було дуже богато, так, що їх можна було числити на сотки. Люди були перестрашені, бо думали, що се хтось заніс, щоби спровадити нещастє або заразу і просили його вийти з процесією. Ледви відмовив їх від того: одначе не заспокоїв їх вповнї, бо люди грозили, що віддадуть того чоловіка, буцїм то з Космача, до суду, аби другий раз не шкодив.

Шпильки грають тут, як бачимо, головну ролю. Подібний погляд знають також Болгари. Коли хотять кому пошкодити, обтикують цїле мило шпильками або голками і кидають його в воду або закопують в землю[1]).

Закопуванє предметів з недужого на шкоду другим практикують у нас дуже часто. Кажуть, що як чоловік сохне і нездужає без причини, то се наслїдок закопаних уроків. Найлїпше тодї викопати підкинені предмети і усунути їх з обістя. Оповіданя на ту тему чув я в Жукові, бережанського повіта і в Прислопі.

Щоби перенести заразу на звірята, уживають звичайно способів, про які згадує наш документ. В Ланцутї закопують під порогом стайнї ногу з теляти, кіньске копито, здохлого пса або кота, коли хотять пошкодити худобі сусїда[2]). Цїлком так само роблять і на Жмуди. Коли хто має ненависть до сусїда, закопує під його оборою худобячі легкі на шкоду худобі або кидає до ставу чи до ріки, де є його водопій, кість здохлого звіряти. Від занечищеної води дістає худоба всїляких недуг і гине[3]).

Нарештї наводжу самі документи:

---

[1]) Stern, 330.

[2]) Saloni, Lud łańcucki, Materyały antr.-arch. i etnogr., VI, 251.

[3]) J. Kibort, Wierzenia ludowe żmujdzkie, Wisła, 1905, IV, 366.

N. 130. Docieczono, iż po wielu mieyscach pospólstwo przesądnie, jakoby zaraza ustać miała na bydło w pewnych okolicach grasująca, gdyby w insze okolicy przeniesiona była, ztąd pochodzi, że (.... не читко написане слово) kości y inne bydlęcia zarażonego ostatki po pastwiskach — brzegach rzecznych y studziennych y po stayniach bydlęcych owych mieysc, w których zaraza jeszcze nie ustała podrzucane bywa, aby tym sposobem, zaraza na pierwszym mieyscu zgasła. Przeto z powodu guber. zarządzenia pod dniem 14 Listopada N. 46960 prze X. X. Dziekanom zarządza się, żeby wiernych staraniu swemu poruczonych o płochości tego przesądu przyprowadziwszy zaşady Religij nauczyli y do wyrozumienia każdego wyłożyć starali się, jak szkodliwa rzecz iest, ostatki zarażonego bydlęcia na inne mieysca takową zarazą nienabawiane, przenosić, gdy zwłaszcza oczewista iest, że tym sposobem zaraza szerzy się a nie ustaie y że ogólnie wszyscy właściciele oczywistemu niebezpieczeństwu utracenia bydła podpadną które do roboty gospodarskiey y do ocalenia sposobu życia arcypotrzebne. Dan w Lwowie 26 St. 1804.

N. 769. Wysokie Rządy krajowe pod dniem 3-cim Marca r. b. N. 8069 oświadczyły, iż w niektórych mieyscach między ludem różne przesądy y zabobonne zwyczaie całkiem wykorzenione nie są, gdyż z wielu cyrkularnych urzędów doniesień okazało się, że umarłych ciała z grobów wykopywane y różnym biciem dla zabobonnych przyczyn nieprzyzwoicie dręczone bywaią iż podobnie wielu wierzą ieszcze w czary, nocne strachy i t. p. i nie mogą od swoich błędów ieno przez dokładne na prawdach Religii zasadzaiące się nauki bydz odwiedzionemi — a że dusz starownicy do tegoż przy swoich kazaniach y innych duchownych naukach naylepszy y naystosownieyszy sposób maią. Przeto Wysokie Rządy krajowe zarządziły, aby całe duchowieństwo ludowi przy każdey wydarzaiącey się okazyi, owe panuiące błędy przed oczy wystawiali — a od nich przez duchowe nauki poiętne oświecenia Religij wstręt wpaiali. Ninieysze tedy za zachowania ogłasza się. Sig. Lwów 4 lipca 1804.

Miscellanea.

Камінь з загадковими знаками в с. Заздрости (Теребовельського пов.).

Завдяки помочи д-ра Брудзіньского з Микулинець мав я нагоду в місяци серпни 1906 р. побачити величезний камінь з цікавими знаками, що перед кільканацять роками побачив в землї один селянин, орючи в сїм місци. В степах варваринських, названих так від села Варваринців, на ниві „Шляхотчизна", на ґрунтах села Заздрости, теребовельського повіта, лежав сей камінь довгий час, лиш дещо відслонений, так що знаків на нїм не було зовсїм видно. Заінтересоване ним було велике як раз тому, що в найблизшій околиці нема зовсїм каміня, а він, як можна було надіяти ся, доходив великих розмірів. Тамошнїй староста п. Крушиньский велїв в зимі 1904 р. в місяци жовтни відкопати цїлий камінь і перевезти його на осібних до того споряджених санях до села. Вісїмнацять коний перевезли величезний тягар до села, причім трапилось, що по дорозї пукли санї й аж по стягненю їх зелїзними обручами перевезено камінь до села і полишено перед церквою. Величезний сей моноліт став ся відразу предметом подиву селян. Вони зараз доробили до нього казку про велитнів, що мали його принести з над ріки, віддаленої яких вісїм кільометрів, де можна дістати каміня. Завдяки тому він в великій пошанї і не треба бояти ся щоби його хто знищив.

В місци, де камінь був закопаний, було ще до недавна багнище і сїй то обставинї завдячуємо знаменитий його вигляд без найменшого навіть ушкодженя. Довгість виносить майже $5^1/_2$ м., ширина при однім кінци 1·21 м., при другім лиш 1 м. Грубість ріжна в ріжних місцях і взагалї виносить від 18—

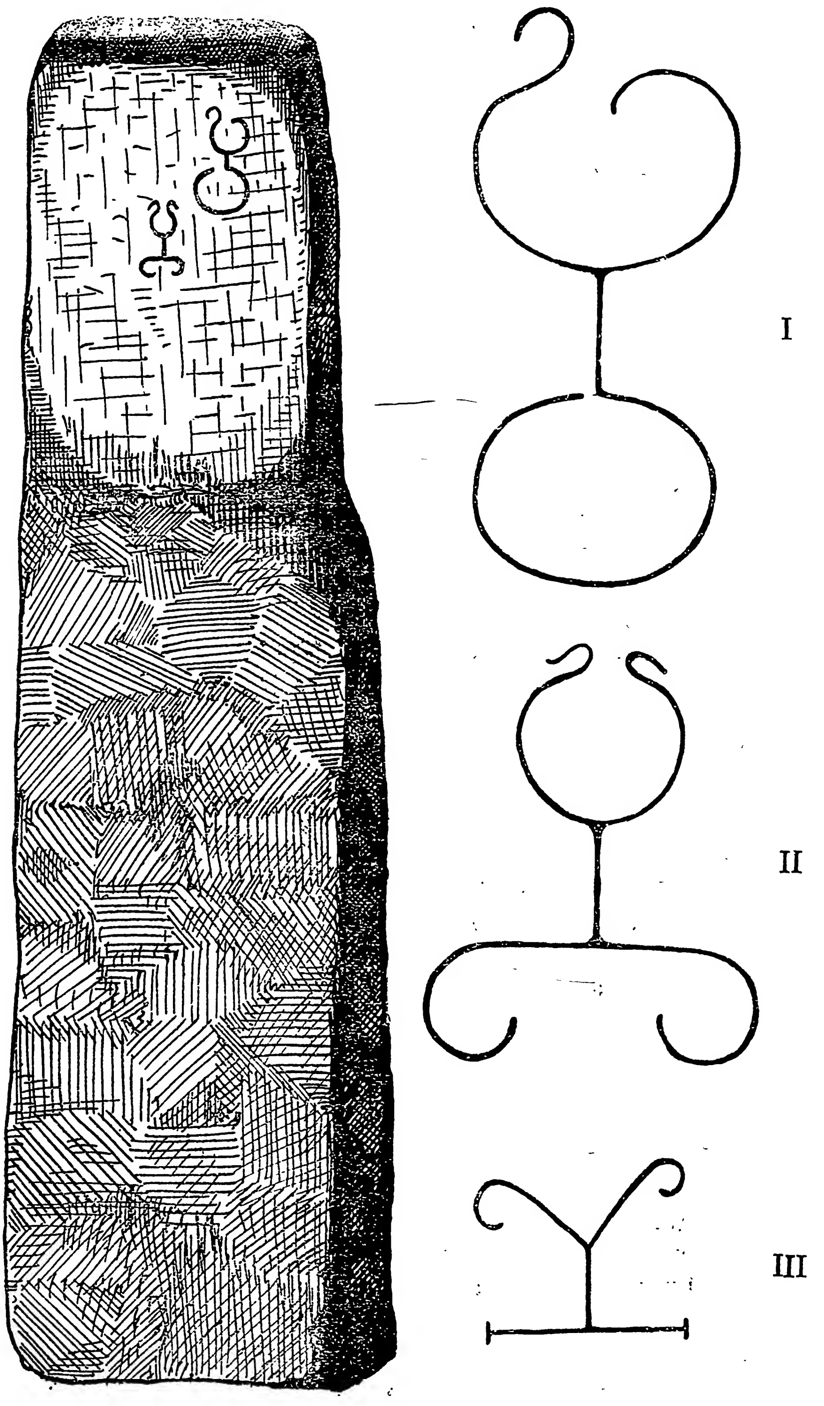
I
II
III

100 цм. Від половини довжини звужає ся він незначно в гору, а в найвузшім місци також найтонший, бо лиш 18 цм. Що се був власно його вершок, видно з того, що на 1·85 м. з гори вирівнаний з переду і з одного боку, коли противно більша долїшня часть, яка була в землї, як він ще стояв просто, зовсїм невигладжена і нерівна. З правого боку, де уміщений оден знак, камінь на 1·85 м. з гори вирівнаний і через се як би витятий.

На вигладжених стїнах з переду і правого боку бачимо виковані згадувані знаки, числом три, всї знаменито утримані, а вже найлїпше оден на бічній сторонї; в його лїнїях можна почислити майже всї вдареня долота різбяра. В перерізї виковані лїнїї півкруглї, $^1/_2$ цм. глибокі, а майже 1 цм. широкі; се вказує на старинність їх, бо давнїйше лиш сим тяжким способом різьбили знаки в камени. Знак перший і другий уміщені на передній, а знак третїй на правій бічній стїнї; перший, дещо на правий бік висунений, зі всїх найбільший, бо на 40 цм. високий, другий у низу першого, більш на лїво висунений, вже лиш $24^1/_4$ цм., а третїй, найменший, лиш $6^1/_2$ цм. високий. Як бачимо на рис. 1, уміщені вони всї щораз низше, і так другий уміщений у низу першого, висунений о цїлу ширину його на лїво, а третїй в продовженю у низу другого, і при тім вони щораз менші.

Перший (I) довготи 40 цм. пригадує два елїпсоваті, получені з собою просто, колїсцята, з котрих горішне, з більшим діяметром 19 цм., видко отверте, а оба його кінцї відкинені, одно назад, друге до середини. Долїшне колїсце, як би приплощене, має в діяметрі 16 цм. Часть його, означена на рисунку точками, на камени невиразна, так що колїсце можна вважати замкненим або отвертим. Проста лїнїї, що лучить сї дві частини, довга на 9 цм.

Другий (II) знак менший від першого, високий на $24^1/_4$ цм., зложений також із двох менше-більше круглястих лїній. Горішна частина творить колесо в горі перерване, з кінцями вигнутими назад і пригадує своїм видом підкову. Діяметр його 9 цм., а лїнїя, що лучить його з долїшною частиною, довга на 7 цм. Долїшна ся частина з діяметром 19 цм. подібна до перевернено̂ї букви **C**.

Третий (III) вкінци знак, найлїпше утриманий, найменший одначе, подібний зовсїм до перевернено̂ї на бік букви **K**, 14 цм. довгий.

На перший вид знаки сї вдарюють своєю круглястою фор-

мою або взагалї лїнією кривою, полученою в кождій фіґурі простою. Лиш третий знак має два кінцї гострі, а зрештою і йому не бракне кривих лїний. Вид їх показує на якесь значінє, бо різьбяр скорше підняв ся би кованя лїний простих, бо лекших у твердім камени.

Про цїль сього моноліта не можна поки що нїчого точного сказати; можливе, що се граничний стовп або гробовий камінь. До поясненя сього може одначе послужити сей факт, що при видобуваню його відкопали глиняну, розбиту посудину з дрібними кістками і зубами якогось дикого зьвіряти. Посудина ся, котру разом з кістками віддав менї староста п. Крушиньский, вироблена вже на гончарськім кружку і без нїякого орнаменту.

При сім варто замітити, що на півн.-захід від села в поли близько фільварку стоїть могила, названа народом „Галицька"; в нїй має бути похоронена якась княгиня Єлена, що полягла тут в битві з Татарами, як се оповідають тутешнї селяне. Ріжними часами знаходжені на сїй могилї старинности переховують ся у збірцї д-ра Ольпіньского в Теребовлї, що разом з п. Крушиньским громадять численні викопані в околицї предмети.

Б. Януш.

Замітка до піснї про Штефана воєводу.

Др. Франко розпочав свої „Студії над народнїми піснями" (Записки, т. 75) пригадкою давньої, поза тїсними кружками спеціялїстів незнаної, української піснї про „Штефана воєводу", записаної чеським ученим Яном Благославом ще в р. 1571. Благослав звав її „словенською" піснею і вписав її як зразок „словенської" мови для своєї чеської граматики. На жаль з твору його зовсїм не виходить, щоб він мав ясне понятє про словянські племінні відносини. Назву „словенський" уживає він раз у значінню загально-словянської, другий раз велить дорозуміївати ся під сим іменем то Словаків, то Словінцїв, то Хорвато-Сербів, а навіть Болгарів[1]; про Русинів знає тілько, що належать до Словян, але близше про їх землї або мову не говорить нїчого, правдоподібно й не знав нїчого сказати, а навіть руська піснї подана в нього як зразок „словенської". Про сю

[1]) До річи вамічу, що термін „словенський" уживаєть ся сьогодня однаково як Словаками так Словінцями.

„словенську“ мову, якою зложена пісня, читаємо на переді, „що сей діялект не легкий до зрозуміня і Чехам і Полякам... має свої trhy a spady, майстерні в глаголах, у вимові не зовсім подібні до тих Словаків, що живуть в угорській землї при моравській границї, та все таки не зовсім несхідні з ними“ (ст. 341). Се одинока річева замітка про язик пісні.

Потебня означив сей язик як український і хоч від того часу минуло вже 30 літ, ніхто не заперечив тому. Др. Франко, розуміеть ся, стоїть на тім самім становищи, хоч дає деякі корректури до пояснень Потебні. Він стараєть ся привязати язиковий характер пісні до галицького Покутя, хоч із другого боку вказує широку популярність пісні — від Італії по Донщину. Хоч др. Франко висловлюєть ся доволї рішучо в обох напрямах, я сьмів би зазначити трудности згодити ся на його погляди. Хоч і як інтересна паралеля нашої пісні з московською про долю дївчини на Донї, всеж таки далеко ще до того, що взором для сеї останньої мала-б бути наша пісня — можливі ще й инші висновки. Так само популярність пісні про Штефана у другий бік до Італії здаєть ся менї ще менше доказаною. Правда, у Благослава написано ясно (ст. 341), що ся пісня „od Benátek“, себто з Венеції, тілько на мою думку за Венецією зовсім не треба ходити над Адрійське море. Ся назва знана і в инших сторонах, дїйсно словянських (в Чехах, Моравії, Познаньщинї і — на Угорській Руси). Яку саме Венецію розумів Благослав, годї сказати, можливо, що він мав на думці італїянську, а можливо також що якусь иншу. В першім разї був би тілько доказ недокладних інформацій автора граматики (бо він сам пісні не записав, тілько її дістав від якогось Никодима). Бути може, що читачі Благослава вязали сю назву „Бенатки“ з італїянською Венецією тілько тому, що 4 сторінки перед тим автор дїйсно говорить про неї (ст. 337), хоч ще перед тим (ст. 285) пише про „містра Волдржіха Волеского на Бенатках“, напевно — чеських.

Отже з відки принесена пісня? На мою думку таки з **Угорської Руси**, докладнїйше — зі словацько-руської етноґрафічної границї. Сю догадку підопру отсими доказами: 1) на угорській Руси, в шаришській столиці, над Топлею (на захід від Бардієва) єсть село Венеція, яке Словаки зовуть мабуть[1]) також

[1]) Говорю „мабуть“, бо сю назву знаходимо на Етноґрафічній картї Словаків проф. Нідерле, натомісь дуже добрий знавець тих сторін, др. Цамбель, подає тілько першу назву, а другу зазначає тілько за проф. Нідерле.

Бенатками, хоч тут важно те, як Чех назвав його; 2) розбір мови пісні показує, що перед нами не чиста українська мова — як хоче Потебня і др. Франко — тільки західно-угорське руське наріче, добре пословачене, підмішане діялектом, який досі під назвою „шаришського, бачванського, словенського або східнословацького“ знаний етноґрафам і лінґвістам; 3) сам сюжет пісні вказує більше на Угорщину ніж на инший край.

Живі давними часами культурні а навіть політичні зносини Чех і північно-західної Угорщини могли дуже легко познайомити Чехів з угорсько-руською піснею, тим більше, що вона в части належить до дійсної „словенської“ себто словацької мови. Що до останнього доказу, вкажу тільки на Дунай (хоч се може бути тільки звісна поетична фраза) та на можливість приняти пісню не до молдавського або волоського господаря, але до семигородського князя, перед 1541 тільки „воєводи“, а й потім постійно так званого; військо його складало ся переважно з Волохів, то й дійсно можна було його звати волоським. Як раз у 1571 р. став „семигородським воєводою“ Стефан Баторі, пізнійший польський король. Він турецький вазал, тож турецькі і татарські роти в пісні зовсім на місци. Може бути, що піддоптаний парубок, яким був Баторі, мав дійсно якусь сензацийну любовну пригоду, досить що про нього могла бути зложена така пісня. Щоб пісня мала бути якоюсь політичною алеґорією — трудно думати. Тепер переходжу до найважнійшого — язикового доказу.

Вже сам Благослав подав, що мова пісні про Штефана воєводу подібна до словацької, хоч таки не тотожна; при докладнійшім розборі показуєть ся воно дійсно так. Перейдім пісню, форма за формою, полишаючи на боці ті, які однакові у східнословацькій і руській мовах.

Čemu — сл. чему; на Уг. Руси всюди „чом“.

tečeš — рус.

werši = версї — рус.

try — рус.

stojú — слов.

treta — рус.

wołoska — рус.

w tureckým (rotě) — характеристична форма східно-словацька (бачванська), де при жін. іменнику мужеський прикметник („два жени“).

rotě — слов.

šermujú — слов.

w tatarským (rotě) — слов.

strýlajú — окінчене слов.

wołoským (rotě) — може бути характеристичне для шаришського діялекта пропущене приіменника *в*, хоч може бути звичайний пропуск малочутного звука.

wyjwoda — може бути слов. vejvoda.

w Štefanowy (rotě) = в Штефанові — може бути спільна форма.

dywońka = дївонька — рус.

płačet — рус.

płačuci — слов.; хиба б тут допустити похибку зам. plačuči, тодї була-б руська форма.

mě — слов.

půjmi — може бути слов. pojmi або рус. пуйми.

albo — спільна.

líši — рус.

što — рус.

mi — спільна.

rečet — рус.

dyvonice — слово не звісне анї в однїй анї в другій мові.

bych — рус.

tě — слов.

nerowna(j) — слов., хоч не виключена й руська форма: неровная.

jes — слов.

milenka — слов., але можливо й: милёнька.

pusty — рус.

mne — рус.

kdo — слов.

budu — рус.

něchto — може бути спільна форма (nikto — нїхто).

krasna — рус.

wzał — слов.

dusěnko — рус.

Так само уживане *і* зам. *у*, як půjmił, liši і т. ин. характеристичні для західнїх угроруських діялектів.

З огляду на висше сказане треба-б змінити язикові пояснення, які подали Потебня і др. Франко. Зовсїм не треба при формах: стою, шермую, стріляю — додавати буцїмто пропущене *т*, бо се правильні словацькі форми і загально уживані на словацько-руськім пограничю. Так само не треба ломати голови над відгаданнєм форми: в татарскім роте. Форми ме побіч м'не також ясні. Něchto мусить бути таки те саме що

руське нїхто, бо зараз дальше слово (*tě*) без сумнїву хибно копіовано (з *ně*). Wzał буде таки взал, що найбільше взял, але не узял. З усіх зазначених нами словацьких форм можна-б уратувати для Покутя і Гуцульщини хиб такі як: чемў, те; всї инші буцїм покутські і гуцульські (по др. Франку) є правильними формами західнїх Угрорусинів.

Оба дослїдники сеї піснї, Потебня і др. Франко, стараючи ся дати реконструкцію автентичного тексту, роблять ще у безсумнївно-руських словах і формах доволї поправок і вставок. Причина тому ся, що в будові піснї відгадував Потебня 12-стопову будову, хоч окрім двох перших стрічок та останньої всї инші домагають ся тілько 11-стопової будови. Звідси пійшло що оба дослїдники в 16 инших рядках всували по одному складови більше. На мою гадку далеко краще зробити противно, себто викинути по одному складови із згаданих трьох рядків, хоч, остаточно, се не конче потрібне. Реконструкція д-ра Франка має ще окрім метричних вставок, ще три нові стрічки, що правда бистро подумані, але зовсїм довільні; за те помилкою пропущено тут один цїлий рядок. Як би тримати ся погляду, що пісня має скрізь рівну будову, то — на мою думку — відбудоване, без перемін у мові, повинно-б дати такий уклад:

∪ – ∪ | ∪ – ∪ || – ∪ ∪ | – ∪ або
– ∪ ∪ | – ∪ || ∪ – ∪ | ∪ – ∪

Не привязуючи великої ваги до моїх догадок (бо в дійсности могли тут побіч себе бути 11-стопові рядки попри 12-стопових), подаю мою реконструкцию у формі Благослава:

Dunaju, Dunaju, čom[1]) smuten tečeš?
. . . .
Na werši Dunaju try roty[2]) stojú:
Perwša[3]) turecká, [a druha tatarská]
Druha[3]) tatarská, [a] treta[3]) wołoská
W tureckým rotě šablami šermujú,
W tatarským rotě strylkami strýlajú,
Woloským rotě [sam] Štefan wyjwoda.
W Štefanowy rotě dywońka płačet,
[Dywońka płačet] płačuci powídat[4]):
„Štefane, Štefane, Štefan wyjwoda,

---

[1]) зам. čemu; [2]) проп. tu; [3]) проп. rota; [4]) зам. і płačuci powidała.

Albo mene[1]) půjmi, albo mě líši!
A što mi [on] rečet Štefan wyjwoda?
[Hej] krásná dywice[2]), půjmił bych [ja] tě,
[Půjmił bych] dywońko, nerownaj mi jes,
Líšił bych [ja] tebe, milenka mi jes".
Dywonka rekła[3]): „Pusty mne Štefane,
[Oj] skoču já w Dunaj, w Dunaj hłuboký,
Ach kdo mne dopłyneť, jeho ja budu".
Něchto ne[4]) dopłynuł krasnu dywońku,
Dopłynuł dywońku[5]) Stefan wojwoda.
I wzal dywońku za biłuju ručku:
„Dywońko, dušenko, mila[6]) mi budeš."

Що ся пісня в основі своїй руська — нема ніякого сумніву; що вона зложена на Угорській Руси — дуже імовірно; що її записано на словацько-руській теріторії, або принайменше диктант її походив звідси — на се дає ясний доказ мішаний характер язика.

Отсе кілька примірів тогож язика, яких можна-б підшукати значно більше:

1) „Прі тройні твоей" (Етп. Зб. IX, 126).

2) „Скоштовала овоцу райской" (ibidem, 159).

3) „Барс плачуці, свойо руки ламаюці (ibid. 124).

4) Од востока тріе царі
Ісус Хрісту несут дарі:
Ліван, смірно, злато даю,
Ісус Хрісту заспіваю: (ibid. 121).

5) Под дубиною, под зеленою
Сідїл голубка з голубіною
Сіділі во парі, цїловалі ся
З біліші крідламі обівалі ся.
Надішол стрілец, застрілїл голубка...
(Гнатюк, Руські оселї в Бачці, 49; пор. Верхратський, Знадоби, Зап. Н. Т. Ш. т. 44, ст. 190).

6) Коло Іванкі вода тече
Цо же тебе, мілі, жена рече (Гнатюк, ibid. 50).

---

[1]) зам. mě; [2]) зам. dywonice; [3]) зам. što mi rekła dywonka; [4]) зам. mě; [5]) зам. dywońko; [6]) зам. milenka.

7) „мой міла“ (Етн. Зб. IX, 46)[1]).

8) „І вин зо с том свойом женом“ (ibid. 56).

9) Ей чарни очка чом плачете? (ibid. 57).

10) Висока сосна горела,
Пид ньом мой міла седзела (ibidem, 77).

Всї наведені зразки записані або в крайнїх західнїх селах Угорської Руси в сусїдстві с. Венеції, або у бачванських Русинів, що колись жили у Земплинї. Піснї під 4) і 5) прекрасно ілюструють, як руська пісня нагинаєть ся на словацький лад між тамошнїми людьми. На чий рахунок покласти всї яркі словацизми — годї сказати на певно, часть їх на певно треба признати тому, від кого сю пісню записано.

А тепер надавши язикови піснї консеквентну руську форму, задержуючи тілько явні архаїзми і приймаючи вставку д-ра Франка, можна-б пісню про Штефана воєводу подати ось як:

Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш?
Ой як же менї не смутно течи,
Що дно ми точуть студені криницї,
А по серединї рибоньки мутять,
На версї Дунаю три роти стоють:
Перша турецька, а друга татарська,
Друга татарська, а трета волоська,
В турецькій ротї шаблями шермують,
В татарській ротї стрілками стріляють,
В волоській ротї сам Штефан войвода.
В Штефановій ротї дївонька плачеть,
Дївонька плачеть, плачучи повідать:
„Штефане, Штефане, Штефан войвода,
Або мене пôйми, або мя лиши!“
А што ми он речеть, Штефан войвода?
„Гей красна дївице, пôймил бих я тя,
Пôймил бих дївонько, не рôвна ми єс,
Лишил бих я тебе, миленька ми єс.“
Дївонька рекла: „Пусти мня Штефане!
Ой скочу я в Дунай, Дунай глубокий,

[1]) Таке уживаннє мужеської форми прикметника при жіночім іменнику має бути і в Марамароші.

А хто мня доплинеть, его я буду.“
Ніхто не доплинул красну дівоньку,
Доплинул дівоньку Штефан войвода
І ввял дівоньку за білую ручку:
. . . .[1])
„Дівонько, душенько, мила ми будеш.“

С. Томашівський.

Як писати заіменик ся при дієсловах?

Український народ від давна належав до ріжних державних орґанізмів, стремів до ріжних культурних центрів і підпадав під ріжні культурні впливи. Через те не витворило ся в нас одностайне духове жите, хоч деколи в поодиноких періодах перевага одної культури заглушувала всякі впливи инших культур. Сліди боротьби тих культур на нашім етноґрафічнім просторі полишили ся до нині, а найвиразнійші вони на нашій мові і літературі, починаючи від найстаршої, а кінчачи найновійшою.

Не вважаючи на те все, було всеж таки щось, що лучило нас в одну цілість і надавало нам вигляд одного народа. Тим лучником була все література, зразу (і то довгі столітя) з церковно-славянською, а опісля з живою народньою мовою.

Поки в літературі панувала неподільно церковно-славянська мова, поти й правопись менше-більше була одностайна, на скілько не підривали її живі говори, що втискали ся також здавна до церк.-славянської мови. Колиж у XIX ст. народня мова виперла з літератури остаточно раз на все церк.-славянську мову, форми правописи розбили ся і до нинї не вспіли зійти ся. Очивидно, малі правописні ріжниці є в кождій мові і в кождого народа і вони мусять бути також у нас; було би навіть дивно, як би їх не було на такім великім етноґрафічнім просторі, який займає наш народ. Коли одначе вони дійшли би до того, що творили би зовсім окремі, незалежні від себе правописи, то се було би непожаданим обявом, бо він із часом міг би дати також основу до літературного розділу. Проти такого обяву треба виступати рішучо, а стреміти до приблизної одностайности правописи. Для того можна навіть перевести діскусію, але не пристрастну і писану по ґазетярськи, як се приміром

[1]) Тут, може бути, також пропущено один рядок.

зробив сього року д. Іван Нечуй Левицький в „Україні“, але спокійну і оперту на наукових підставах, бо лиш тою дорогою можна дійти до порозуміня.

В отсій замітцї хочу розібрати питане, який найраціональнїйший спосіб писаня заіменика **ся** при дієсловах, а то не лише з огляду на те, що в російській Україні пишуть **ся** разом із дієсловом (сміється) тепер у всїх виданях, але що сей спосіб зачинає подекуди входити в уживанє також у нас, хоч загально пишуть іще **ся** окремо від дієслова (смієть ся).

Один наш учений фільольоґ висловив ся так про се питане: „Раздѣльное написаніе „крутыть ся“ не есть безвредная этимологія, а есть покушеніе на самый организмъ малорусскаго языка; оно есть уродованіе, калѣченіе и преступное исказеніе дорогого для насъ достоянія“. „У галичанъ отчлененное написаніе **ся** есть просто полонизмъ и притомъ введеный совсѣмъ недавно“. „Лишь такъ называемое „рутенство“ требовало раздѣльнаго написанія **ся**. Теперь, какъ извѣстно, побѣду въ Галичинѣ одержали въ этомъ пунктѣ рутенство и полонизмъ“. Я не думаю виясьнювати тут термін „Рутенець“, „рутенство“, бо се не належить до річи. Завважу тілько, що всї українські полїтичні партії в Галичинї і на Буковинї пишуть постійно в усїх своїх виданях **ся** окремо від дієслова. Задля того трудно одначе підтягати їх під термін „Рутенців“. Сього способу тримаєть ся також Наук. Тов. ім. Шевченка у всїх виданях, Видавнича Спілка, Просьвіта і т. д., які також трудно змістити в рамцях такого „почесного“ терміну. На скількож сей спосіб писаня є польським впливом, побачимо з дальшого.

Щоби освітлити справу всесторонно, мусимо наперед знати, що то є властиво те **ся**?

Форма **ся** се четвертий відмінок дефективного зворотного заіменика, який звучить у цїлости (в однинї і множинї однаково):

1. —
2. себе
3. собі, си, сї, сой, сі
4. себе, **ся**, сє, сї, са, се, ша, сіа, си
5. —
6. собою, собов, собом
7. собі

Як бачимо, то хоч сей заіменик дефективний, не має нї родів, нї чисел, — на форми, можна сказати, він навіть дуже

богатий, особливо в 3 та 4 відмінку. Чому одначе тілько та одна форма **ся** має мати такий прівілей, щоб її писано разом із дієсловом, а всї инші нї? Чому нїхто не пробує писати: скинувзсебе одїж; купивсобі коня; бивсобою об землю; мавусобі злого духа? Чи проти того промовляють инші арґументи, як проти **ся**? Чи при вимові слів: „Купив собі“ чути якусь окрему ріжницю, як при вимові: „Мив ся“? Чи остатня форма зливаєть ся більше з собою, як попередня? Нїчого подібного нема. Колиж так, то й нема нїякої розумної причини вводити неконсеквенцію в спосіб писаня ріжних форм одного заіменика і то анї з практичного, анї з наукового боку.

Не може тут також нїхто покликати ся на традицію, на спосіб писаня **ся** в церковно-славяньских памятках нашої лїтератури, раз, що церковно-славянська мова, хоч нам близька, але всеж таки чужа, а коли так, то з якої причини тримати ся нам чужих наплывів, як вони до того ще й непрактичні; друге, що всї теперішні правописи відступили так далеко від правописи церковно-славяньских памяток, що спосіб писаня **ся** не поможе тут богато нї в один, нї в другий бік; третє, що спосіб уживаня **ся** в церковно-славянських памятках не такий простий, як на перший погляд здавало би ся, і що він не конечно мусїв би промовляти за писанєм **ся** разом із дієсловом.

Наші церковно-славянські памятки починають ся XI-им столїтєм і тягнуть ся аж до кінця XVIII (а декуди й початку XIX) столїтя. Переважна і головна їх частина писана кирилицею, а лиш невелика процентово писана скорописю, тай то головно памятки світські, як грамоти, документи і т. и. Вони починають ся приблизно XV-тим столїтєм, але аж у XVIII-ім столїтю поборює остаточно скоропись кирилицю.

У всїх давнїйших памятках пишеть ся заіменик **ся** звичайно разом із дієсловами. Треба одначе зазначити, що у всїх тих памятках нинїшне віддїлюванє поодиноких слів від себе не знане. Відступи між поодинокими буквами кирилицї майже все однакові, але відступи між поодинокими словами або зовсїм неуживані, або що кілька слів; у кождім разї правила на відступи не було жадного і кождий писар писав так, як уважав за ліпше. Чим старший памятник, тим відступи — навіть між кількома словами — рідші. У скорописи зразу лучено також поодинокі слова, хоч правда рідко, але чим близше до нас, тим більше розлучувано їх, аж у кінци дійшли ми до нинїшної правописи. Так приміром у „Сборнику Святослава“ з 1073 р. майже нема

відступів між поодинокими словами; за те у „Сборнику Святослава“ з 1076, в галицькім євангелію з 1144 р., в лаврентієвськім списку літописи з 1377 і т. д. подибують ся відступи що кілька слів. І так було не лише в наших рукописах, але і в инших, славянських, грецьких, латиньских, ґерманських і т. д. Виводити звідси отже спосіб писаня **ся** разом із дієсловом не можна, бо тоді можнаб поставити питанє: 1) Чому й инші слова, лучені в памятках, не лучити нам тепер? 2) Чому так само не роблять инші народи (крім Росіян), котрі знають **ся**, хоч у їх памятках був такий самий спосіб писаня?

Та коли би впало на впертого, то міг би при добрім шуканю віднайти і в церковно-славянських памятках **ся** написане окремо від дієслова. Так приміром у договорі князя Дмитра (Любарта) з королем Казиміром із 1366 р. (вірш 1) читаємо: докончиваюиповинꙋю сѧ слꙋжьбою[1]); так само у грамоті про продаж монастиря Хонькою Васковою з 1378 (вірш 2) читаємо: истала сѧ торгꙋвлѧ[2]); у грамоті галицького старости Гнівоша з 1393 р. (вірш 6): поѥднали сѧ о села[3]); в луцькім євангелію XIV ст.: сꙋдить сѧ со мною прѣдъ б҃мъ[4]); в „Поученію Єфрема Сирина“ з 1492 р.: писаша сїа книгꙑ сиꙗ; аще приключить сѧ комꙋ[5]).

Хоч би хто одначе й більше прикладів вибрав, то висновків знов із того не можна ніяких зробити. Полишає ся тілько одно: приглянути ся, як пишуть слово **ся** инші народи в своїх нових літературах; щобиж богато не розводити ся, обмежу ся на славянські народи. Цитати вибираю тілько з народньої поезії, але і в писаній літературі уживають **ся** так само. Тут

---

[1]) Пор. Палеографическіе снимки съ русскихъ грамотъ преимущественно XIV вѣка. Изданіе С. Пет. Археол. Института подъ редакціею А. И. Соболевскаго и С. А. Пташицкаго. СПет., 1903.

[2]) Тамже. [3]) Тамже.

[4]) А. Соболевскій, Очерки изъ исторіи русскаго языка, ст. 40.

[5]) Тамже, ст. 50.

Хто хотів би в короткій дорозі познайомити ся з ріжними почерками і способами писаня давнійших памяток, той може користувати ся крім знимків Соболевского і Пташицкого, ще отсими: 1) И. И. Срезневскій, Древніе памятники русскаго письма и языка X—XIV вѣковъ. Снимки съ памятниковъ. СПет., 1898; 2) Палеографическій изборникъ. Матеріалы по исторіи южнорусскаго письма въ XV—XVIII вв., изд. Кіевской коммиссіей для разбора древныхъ актовъ. Вып. I. Кіевъ, 1899. Багато знимків є також у палеоґрафіях Соболевского, Срезневского та Карского.

констатую, що у всїх славянських народів, із виїмком Росіян, **ся** пишуть окремо по дієслові, як се стверджують приклади.

Зачну від Болгар, у яких читаємо:

Врат' сѣ, врати Іо'анъ Поповъ[1]); ако не веру'ашъ, изкачи сѣ горе[2]); прошета сѣ Дона, разшета сѣ она; вѫрни ми сѣ, Доно[3]); собрале ся Прасковчене, собрале ся, сдумале ся; ѣдоса ся Самодива[4]); зажени са Стефанъ харенъ юнакъ; искачи са на високи чардакъ[5]); разболялъ сѫ ѐ младъ Стоянъ[6]); обложилъ ся е младъ Стоянъ[7]); прочуло ся е люта змія[8]); уплаши ся дели Марко; я вѫрни ся, мало дете[9]).

У Сербів:

Надви се облак изнад дјевојак[10]); фалила се прелијепа Ана[11]); не клањај се, селе, роду[12]); опремајте се, Поморављани; моли вам се женикова мајка[13]); до по ноћи и прекрстити се; пе љути се, мој мили девере[14]); отвор'те се врата на вајату[15]); осврће се, војно ле! млад пауне[16]); дигните се, два ђевера, бријеме ви је[17]); одби се грана од јергована; врати се, Смиљо, мајка те зове; обрни се, млада Маре, мајка те зове[18]); одви се Маре од рода; приви се Петру делији[19]); бијела свило, не покваси се, лијепа Маре, не омрази се[20]).

У Хорватів:

Prodji me se, divice Marijo[21]); nahodi se ptica krstaš-orle[22]); prestraši se Marija; ne straši se, Marija[23]); podiže se divica Marija[24]); potope se ladvari[25]); od strahote slušat se ne more, od sramote gledat se ne more[26]); ne mole se Bogu jedinome[27]); a diže se bratu sa krioca[28]); ne dela se u nedjelju svetu[29]); prosjest će se sve Indije ravne[30]); molila se, pa se umolila[31]); vozila se, vozila[32]); ustani se, grešnik moj[33]); ne boj se ga, dušo draga[34]); šetala se Hrista Boga majka[35]).

---

[1]) Бѫлгарски Народни Пѣсни, собрани одъ братья Миладиновци, Димитрія и Константина. Въ Загребъ, 1861. Ст. 1. [2]) Т. ст. 6. [3]) Т. ст. 7. [4]) Т. ст. 10. [5]) Т. ст. 99. [6]) Т. ст. 138. [7]) Т. ст. 156. [8]) Т. ст. 166. [9]) Т. ст. 167.

[10]) Српске Народне Пјесне. Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. I. Биоград, 1891. Ст. 2. [11]) Т. ст. 4. [12]) Т. ст. 7. [13]) Т. ст. 16. [14]) Т. ст. 23. [15]) Т. ст. 24. [16]) Т. ст. 27. [17]) Т. ст. 33. [18]) Т. ст. 34. [19]) Т. ст. 35. [20]) Т. ст. 37.

[21]) Hrvatske Narodne Pjesme. Skupila i izdala Matica Hrvatska. I. Junačke pjesme. Zagreb, 1896. Ст. 3. [22]) Т. ст. 4. [23]) Т. ст. 5. [24]) Т. ст. 7. [25]) Т. ст. 8. [26]) Т. ст. 9. [27]) Т. ст. 10. [28]) Т. ст. 11. [29]) Т. ст. 16. [30]) Т. ст. 17. [31]) Т. ст. 18. [32]) Т. ст. 28. [33]) Т. ст. 29. [34]) Т. ст. 30. [35]) Т. ст. 35.

У Словінців:

Ne skušaj, tica, se z' menó[1]); ne bojte se, deržéna vi; po turšk' obléče se vsigà[2]); zasmèja se, zagovorí[3]); z' Alenčico zaročil se[4]); sim nadjala se nužno te[5]); kral Matjaž je ženoł se[6]); tam dobro sda vojskuje se[7]); oblekao se je v turski gvant; primi se men za desnu ruku, oprì se na levu nogu[8]); napije se sladkom rubiljicom[9]); primi me se za desnicu ruku[10]).

У Чехів:

Svićila se hvězda od jasna do jasna[11]); ne zmoč se gřyvy[12]); ptam se vás, mily panenky[13]); učily se ho[14]); opět skončily se vám žně[15]); stůj, chlapíku, a ne hýbej se[16]); šklebíš se jak opice[17]); bratře, postav se mi do parády[18]); ne zlob se, bratře[19]); pasou se sruci, jeleni[20]); rozhněvala se švecka na sveho manžeła[21]); učily se tancovati[22]).

У Словаків:

Nežeň sa, šuhajko[23]); soberme sa vedno[24]); vydať sa je[25]); sbiehaju sa na dzivy[26]); stoj da javor, neláme sa[27]); tešila by sa s moju mamičkou[28]); zverbuj sa, Miklóško, s čiernyma očámi[29]); najelli sa kolesnáču[30]); pýtala sa gazdiná paholka[31]); snívau sa mi tejtô noci taký sen[32]); začau sa ma spytuvati, čo mi je[33]); našou sa tam jeden, čo javorík zrúbau[34]).

У лужицьких Сербів:

Póra se rědny k Rědnyškojcam[35]); šejdujoš ty se wóte mnjo[36]); ga dobru noc njent mějšo še[37]); a wóstańšo še wjasołe[38]); a přašali su se přašali[39]); njepłac, źuwćko, a njestaraj se[40]); njent daj se ze

---

1) Dr. K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi. Ljubljana, 1895—1898. Zv. I. Ст. 4. 2) Тамже. 3) Тамже, ст. 5. 4) Тамже, ст. 6. 5) Тамже, ст. 8. 6) Тамже, ст. 14. 7) Тамже, ст. 15. 8) Тамже, ст. 20. 9) Тамже, ст. 21. 10) Тамже, ст. 22.

11) Ceský lid, 1904, ст. 78. 12) Тамже. 13) Тамже, ст. 157. 14) Тамже, ст. 158. 15) Тамже, ст. 183. 16) Тамже, ст. 225. 17) Тамже. 18) Тамже. 19) Тамже, ст. 226. 20) Тамже, ст. 259. 21) Тамже, ст. 297. 22) Тамже, ст. 310.

23) Slov. Pohľady, 1900, ст. 345. 24) Тамже, ст. 496. 25) Тамже, 1899, ст. 752. 26) Тамже. 27) Тамже, ст. 305. 28) Тамже, ст. 306. 29) Тамже, 1898 р., ст. 241. 30) Тамже, ст. 426. 31) Тамже, ст. 428. 32) Тамже, ст. 498. 33) Тамже, ст. 498. 34) Тамже, 1897 р., ст. 746.

35) Časopis Maćicy Serbskeje, 1907, I, ст. 56. 36) Тамже, ст. 57. 37) Тамже, ст. 58. 38) Тамже. 39) Тамже, ст. 59. 40) Тамже. 41) Тамже.

mnu na pokoj[1]; sednjomej se gromadu[2]; gibaju se moje žyły[3]; njent sprocne śeło lań ty se[4]; zamctej se, woj mucnej wocy[5]; ga stej se přawje zamknutej[6].

У Поляків:

Zmienił jej się świat[7]; kochałam się w tobie[8]; oj cieszcie się póki chcecie[9]; stała nam się nowina[10]; stała się nam nowina[11]; opaszę się w złoty pas[12]; pytają się o brata[13]; rozbieraj się Kasiu z tych pięknych korali; wracaj się Kasiuniu do matki do dworu[14]; a kto na nią spojrzy, zaleje się łzami[15]; i zawiesił jej się fartuszek na kole; ej spuścił się do siostry po jedwabnym sznurze; i rozpostarł się warkocz po prawem ramieniu[16]; wróć się Kasiu, wróć się do swej matki domu[17]; i zakochali się i tak bardzo w sobie[18]; wracaj się pan, są u pani goście[19]; przypatrzcie się wszystkie panny, jakiem go lubiła[20].

Коли маємо отже вже конечно брати анальоґію, то берім від більшости народів, а не від меншости.

Але ми маємо ще й инші мотиви, що промовляють за тим, аби **ся** писати окремо від дієслова.

Як відомо, між дієслово і приналежне до нього **ся** можна в нашій (і не лише в нашій) мові вкладати инші частиці, яких зливати з дієсловом і **ся** не можна, бо вони не творять ніякої орґанічної цілости. Ось кілька прикладів:

Захтїло **му** сї пичених голубцїв[21]. Захтїло **му** сї печеного леду[22]. Зварив **єм** сї на печерицю[23]. Звір **же** ся тут на нього[24]. Здорожив **єм** сї на нї нащо[25]. Зробило **му** сї таке, що не доведи Господи видїти[26]. Дочекаєш **ти** сї ще тьижкої кари[27]. Вклав **сми** си в клеветню[28].

Сей спосіб втручати між дієслово й **ся** инші частиці, знаний також иншим славянським народам, що можна добачити вже й з наведених повисше прикладів. Він також наш питомий

---

[1]) Тамже, ст. 60. [2]) Тамже, ст. 62. [3]) Тамже, ст. 65. [4]) Тамже. [5]) Тамже. [6]) Тамже.

[7]) Pieśni ludu polskiego. Zebrał i wydał Oskar Kolberg. Serya I. Warszawa, 1857. Ст. 3. [8]) Тамже, ст. 11. [9]) Т. ст. 12. [10]) Т. ст. 13. [11]) Т. ст. 17. [12]) Т. ст. 17. [13]) Т. ст. 20. [14]) Т. ст. 28. [15]) Т. ст. 29. [16]) Т. ст. 34. [17]) Т. ст. 43. [18]) Т. ст. 75. [19]) Т. ст. 85. [20]) Т. ст. 133.

[21]) Др. І. Франко, Галицько-руські народнї приповідки. Т. II, вип. I, ст. 161. [22]) Тамже. [23]) Тамже, ст. 166. [24]) Тамже, ст. 168. [25]) Тамже, ст. 177. [26]) Тамже, ст. 210. [27]) Тамже, ст. 243. [28]) Тамже, ст. 268.

і давний, тому не можна його вважати чужим напливом. На доказ подаю кілька цитатів із наших старших літературних памяток.

І так: У „Тринайцятьох словах Григ. Богослова“ з XI ст. читаємо:

Ждѫ бо сѧ дьневи[1]). Бѣдѣ бо̄ сѧ и самъ немоштню облежимъ. Нє стꙑдиши ли сѧ[2]). Питаємъ же сѧ како[3]). Нє стꙑждѫ бо сѧ се г҃лати[4]). Боѭ жє сѧ тѧготꙑ. Покоушѫ жє сѧ оубо[5]). Отъвративъшемъ же сѧ имъ[6]). Чюѭ жє сѧ оубо[7]). Мьнѣашє бо сѧ обѣма[8]).

У „Житю Бориса і Гліба“ з XII ст.:

Молю вꙑ сꙗ[9]). Пишеть бо сꙗ[10]).

В „Слові о полку Ігоря“ з XII ст.:

Начати жє сꙗ тъй пѣсни по былинамъ сего времени[11]).

В галицько-волинській літописи з XIII ст.:

Оставившима же ся двѣима сынома[12]). Смѣяху бо ся ему[13]). Затворившю же ся Ярополку[14]). Уверьнувше же ся Данилъ[15]). Загордѣ бо ся бѣ[16]). Бившимъ же ся имъ о врата[17]). Изнемоглъ бо ся бѣ ходивъ на войну[18]). Изломившу же ся копью и обнажи мечь свой[19]). Затворила бо ся бѣяста во градѣ[20]). Не помниши ли ся[21]). Клятвою клени ми ся[22]).

В лаврентієвськім списку літописи з XIV ст.:

Иміте ми ся по дань[23]). Крестившимъ же ся людемъ[24]). Молимъ ти ся, раби твои[25]).

В „Ключу царства небеснаго“ Г. Смотрицького з 1567 р.:

Зешло бы ся еще болше[26]).

---

[1]) А. Будиловичъ, XIII словъ Григорія Богослова. СП. 1875. Ст. 3. [2]) Т. ст. 13. [3]) Т. ст. 14. [4]) Т. ст. 16. [5]) Т. ст. 27. [6]) Т. ст. 29. [7]) Т. ст. 30. [8]) Т. ст. 31.

[9]) Сборникъ XII вѣка Моск. Успенск. Собора. Вып. I. (Чтенія, Москва, 1899, кн. II). Ст. 21. [10]) Т. ст. 35).

[11]) Слово о пълку Игоревѣ, видане О. Огоновського. Ст. 2.

[12]) Лѣтопись по ипатскому списку. С. Петербургъ, 1871. (Галицько-волинська літопись). Ст. 480. [13]) Тамже, ст. 484. [14]) Тамже, ст. 488. [15]) Тамже, ст. 491. [16]) Тамже, ст. 492. [17]) Тамже, ст. 493. [18]) Тамже, ст. 500. [19]) Тамже, ст. 512. [20]) Тамже, ст. 517. [21]) Тамже, ст. 526. [22]) Тамже, ст. 537.

[23]) Лѣтопись по лавр. списку. Ст. 30. [24]) Тамже, ст. 115. [25]) Т. ст. 246.

[26]) Архивъ Ю. зап. Россіи. Ч. I. Т. VII, ст. 238.

В „Позорищу мысленномъ“ Ів. Вишенського:

Въ прилучившихъ же ся[1]. Присмотри жъ ся ту, боголюбче[2]. Посмѣй же ся самъ себѣ, баснописче[3].

В „Похвалї Балабану“:

Мнят ти ся неравумна быти[4].

Чи таких форм належить уживати в літературній мові — бо в белетристиці і фолькльорі вони мають повне право горожанства — се инше питанє; але що вони промовляють проти писаня **ся** разом із дієсловом, се не підлягає сумнївови.

Сюди належить також утворюванє будучого часу при помочи форми **му** (від: іму) зам. **буду**, отже: хвалити му ся, хвалити меш ся, хвалити меть ся, хвалити мемо ся, хвалити мете ся, хвалити муть ся. Се помічне слово можна класти в деяких околицях також перед дієслово, прим. му казати, мемо жити, мете хвалити і т. д.[5], що вказує на його незалежність від дієслова, з яким воно не творить також орґанічної цілости, отже й не може разом із ним зливати ся.

Помічне слово **му** знане також нашій старшій літературі, пр. дїсп8тов́атиметъ, спиратимет'см[6]. Вправдї тут лучать помічне слово з дієсловом, але я вже пояснив у горі, що так роблено і з иншими словами, яких нинї не лучить нїхто.

До сеї ґрупи належить у кінци зачислити також творенє можливого способу (конюнктіву) від дієслів, який повстає через доданє до простого способу (індікатіву) дієслова частиці **би**, прим. я читав — я читав би. Частиця **би** так само одначе жива і рухлива, як помічне слово **му**, або як заіменик **ся**, тому приходить воно часто і перед дієсловом, прим. я би читав. Коли при можливім способі приходить іще й заіменик **ся**, тодї дістаємо форми: Заснїтив би-с сї тут на пни[7]; здав би сї, не снив би сї[8]; здало би сї не єдно, та нема відки[9]; їло би ся смачно, а робити страшно[10]. В літературній мові належить уживати тілько таких форм, як: їло би ся — де на першім місци

---

[1]) Тамже, ст. 37. [2]) Тамже, ст. 40. [3]) Тамже, ст. 42.

[4]) А. Соболевскій. Похвала Исаіѣ Балабану 1611 г. Кіевъ, 1894. Ст. 10.

[5]) Dr. E. Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, ст. 147. [6]) Тамже.

[7]) Др. І. Франко, Гал. руські нар. приповідки, II, 1, ст. 158.

[8]) Тамже, ст. 172. [9]) Тамже ст. 173. [10]) Тамже, ст. 225.

стоїть дієслово, на другім частиця **би**, на третїм заіменик **ся**, а не: їло ся би, або: воно би ся їло, воно ся би їло — хоч із белетристики або фолькльору не можна їх вигнати.

Та найважнїйший арґумент, який промовляє за віддїльним писанем **ся** від дієслова, се — на мою думку — можливість пересуваня **ся** перед дієслово. Сей спосіб уживаня **ся** розширений на широкім просторі і в численних говорах нашої мови. Вправдї, я стою за тим, аби в лїтературній мові не уживати **ся** перед дієсловом, але знов же, як можна заказати його уживати белетристови, особливо коли він переводить народнїй діяльої?

Спосіб, уживати **ся** перед дієсловом, знаний знов усїм Славянам (окрім Росіян), на що подаю докази.

У Болгарів читаємо:

Сѣ разлюти Самовила; сѣ налюти Іо'анъ Поповъ[1]); сѣ измами свекѫрва ѣ; тук' сѣ впущи Самовила; и сѣ пофали Іо'ану; що ти сѣ тебѣ чинеше[2]); сѣ промена, сѣ паружи; въ тебе ке сѣ упулеетъ; какъ сѣ возитъ на велигденъ[3]); свѣтъ сѣ Петаръ изобрѫща[4]); та чуло ли сѫ разбрало, какво сѫ ѥ чудо сторило; земя сѫ на две препукна[5]); та са стори премлада умряла; па са вѫрна Стефанъ харенъ юнакъ[6]); вѫрвели що ся вѫрвели; да ся богу помоля; дур' да ся назад повѫрнишъ[7]); кога сѫ назадъ врѫнахме; менѣ сѫ, мале, паднаха; той ми сѫ, мале помоли[8]).

У Сербів:

Петро проси, Ана се поноси; ти ме узми, нећеш се кајати[9]); и тако се смиловала Ана[10]); не л' се синоћ нама заклињаше; никоме се и не јавља, но се роду лицем клања[11]); шта се сјаји кроз гору зелену[12]); не куje га, чим се коњи кују; он га куjе, коњ се ногом баца; дан да једеш, а два да се играш[13]); облак се вије по ведром небу[14]); али јој се жао од'јелити[15]); а у зору у ките се вио[16]); брзо се стече[17]); што се оно у планини сјаше; што си ми се оневеселио[18]); кад се с Маром сватови враћаху[19]); тад' се ђевер од сна разабрао[20]).

---

[1]) Бѫлгарски Народни Пѣсни, собрани одъ братья Миладиновци, Димитрія и Константина. Въ Загребъ, 1861. Ст. 1. [2]) Т. ст. 2. [3]) Т. ст. 5. [4]) Т. ст. 56. [5]) Т. ст. 60. [6]) Т. ст. 100. [7]) Т. ст. 137. [8]) Т. ст. 138.

[9]) Српске Народне Пјесме. Скупио их и на свијет издао Вук. Стеф. Караџић. I. Београд, 1891. Ст. 3. [10]) Т. ст. 4. [11]) Т. ст. 6. [12]) Т. ст. 14. [13]) Т. ст. 15. [14]) Т. ст. 17. [15]) Т. ст. 18. [16]) Т. ст. 23. [17]) Т. ст. 31. [18]) Т. ст. 38. [19]) Т. ст. 40. [20]) Т. ст. 41.

У Хорватів:

Devet se je puta zaletio[1]; šetom se je šetala[2]; ako nam se dopade[3]; svako joj se drvo uklanjalo[4]; pred njom se je razlilo, za njom se je zalilo[5]; ali grmi, al se zemlja trese; izrodilo pa se posililo[6]; pa se brže natrag povratila; ona plače, što se more jače; i meni se, braćo, poklanjati[7]; čemu ću se, braćo, veseljeti; mi ćemo se, sestro, sastanuti; ne bili se sreći okrenuli[8]; još se gore oni posiliše; a u groblju, gdje se kopa narod; ja se jesam nešto domislio; najviše bi njih se pomorilo[9]; jer se sila rodilo naroda; sve se sile većma nego prije; a mi smo se tome domislili; Bog se odmah na njih smilovao[10].

У Словінців:

Matjáž kral sè je òženil[11]; de pesk in ogin se kadí; se turški baša zvèselí[12]; naj se zastójen tuď obnós; zavmán pa vsi se slínio; zdaj brade naj s' obríšejo; prot kónjču se zasúčeva; se derži ti na lévo stran; pa Turki se spoglédajo[13]; se vdere vanjo, razgatá[14]; ki sta se ž njim paročała; premočno se je vstrašiła, spremiło se je spłakała; še hыitrejši se obrisała[15]; v turšči hvant se naredí[16]; ta parą pot se z Lenko oberní; kí smo se midva poróčali[17]; se prot suncu zavèrtí[18].

У Чехів:

Co se s tebum staňe[19]; mě ty se vez[20]; já se s tebou smutně loučím[21]; pudeme se podivati[22]; na poli se daři všeho druhu zboži[23]; den se nám ukráci[24]; moh' by se jen provalovat[25]; těch já jsem se ulek nejvíc[26]; přeci jsem se na ně vykasal[27]; nebo já chci se tento masopust ženiti[28]; radost ať se zelení[29]; jak se dívám na tebe[30].

У Словаків:

Keď sa ten rozvije[31]; kedy sa rozviješ[32]; veď sa suchý topol' nerozvije nikdá[33]; čo sa poženili[34]; už sa mu raduje[35]; že by sa ja za jej syna nedržala[36]; a predsa sa dávno za muža dostala[37]; a predsa

---

[1]) Hrvatske Narodne Pjesme. Skupila i izdala Matica Hrvatska. I. Junačke pjesme. Zagreb, 1896. Ст. 4. [2]) Т. ст. 5. [3]) Т. ст. 6. [4]) Т. ст. 7. [5]) Т. ст. 8. [6]) Т. ст. 9. [7]) Т. ст. 10. [8]) Т. ст. 11. [9]) Т. ст. 12. [10]) Т. с. 13.

[11]) Dr. Kar. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi. Ljubljana, 1895—1898. Zv. I. Ст. 3. [12]) Т. ст. 4. [13]) Т. ст. 5. [14]) Т. ст. 6. [15]) Т. ст. 13. [16]) Т. ст. 15. [17]) Т. ст. 19. [18]) Т. ст. 20.

[19]) Český lid, 1904. Ст. 78. [20]) Тамже. [21]) Т. ст. 157. [22]) Т. ст. 158. [23]) Т. ст. 183. [24]) Тамже. [25]) Тамже. [26]) Т. ст. 225. [27]) Тамже. [28]) Тамже. [29]) Тамже. [30]) Тамже.

[31]) Slov. Pohl'ady, 1900, ст. 345. [32]) Тамже. [33]) Тамже. [34]) Тамже. [35]) Тамже, ст. 434. [36]) Тамже. [37]) Тамже, ст. 495.

sa vydať[1]; chlebíček sa vrácí[2]; ale má sloboda jakživ sa nevrácí[3]; s dziéčenci sa dráži[4]; kopytom sa žehna[5].

У лужицьких Сербів:

A swěcycka se jo zgóriła[6]; a z drugimi je se přegroniła[7]; wónje se wiju pó swěśe[8]; z dejšćami wónje se rozejdu[9]; a z wětřami wónje se rozduju[10]; to my še teke cynimy[11]; za blido wóni se zesedachu[12]; njedał se pjerjej jej z města gnuś[13]; luby se póra do dwora[14]; kumpan se deri za gumna[15]; gab' se nam njebył narożił[16]; gaž se ta duša z togo śeła šejdujo[17].

У Поляків:

Tam się ucieszę[18]; ty się zmyjesz wodą, a ja ślozami[19]; z insząś się ożenił[20]; w tem się cieszycie[21]; co się będzie zieleniała, choć o trzy mile[22]; niech się po ten pas schylę; nie będziesz się schylała[23]; sama nie wiem gdzie się dział[24]; już się ruta rozwija, pani syna powija[25]; dziewczyna się zlękła, aż potem obciekła; Kasiu się nie bój, to ja Janek twój; dziewczyna się ucieszyła i Mazurom otworzyła[26]; bratek się dowiedział, rybakom powiedział[27]; ej pójdź się córuś połóż do nowej komory[28]; Kasia się rozbiera nierozbierający[29]; Kasia zapłakała, Jasio się zadumał[30]; co się tamoj stało, co się dwoje młodych w sobie zakochało[31]; nim się jeszcze rodzina zjechała[32]; a moja Helisiu, cośći się mnie zlękła[33].

Що спосіб уживати **ся** перед дієсловом не чужий у нас наплив, на се вказують наші літературні памятки, з яких я вибираю виїмки почавши XI, а скінчивши XVIII століттєм.

У „Тринайцятьох словах Григорія Богослова“ з XI ст. читаємо:

Гольма сѧ еллини о мѫдрости чюдишѧ[34]. Имъ же сѧ кланѩѭтъ[35]. Но сѧ непьштѫетъ[36]. И вамъ сѧ гожде молю[37]. Да

---

[1]) Тамже. [2]) Тамже, 1899, ст. 752. [3]) Тамже. [4]) Тамже. [5]) Тамже.

[6]) Časopis Maćicy Serbskeje, 1907, I, ст. 57. [7]) Тамже. [8]) Тамже. [9]) Тамже. [10]) Тамже. [11]) Тамже, ст. 58. [12]) Тамже, ст. 59. [13]) Тамже, ст. 60. [14]) Тамже. [15]) Тамже. [16]) Тамже, ст. 62. [17]) Тамже.

[18]) Pieśni ludu polskiego. Zebrał i wydał Oskar Kolberg. Serya I. Warszawa, 1857. Ст. 3. [19]) Тамже, ст. 4. [20]) Тамже, ст. 11. [21]) Т. ст. 12. [22]) Т. ст. 13. [23]) Т. ст. 14. [24]) Т. ст. 20. [25]) Т. ст. 21. [26]) Т. ст. 27. [27]) Т. ст. 28. [28]) Т. ст. 33. [29]) Т. ст. 39. [30]) Т. ст. 43. [31]) Т. ст. 71. [32]) Т. ст. 85. [33]) Т. ст. 113.

[34]) XIII словъ Григорія Богослова въ древнеславянскомъ переводѣ по рукописи Имп. Публ. Библіотеки XI вѣка. Критико-палеографическій трудъ А. Будиловича. СП. 1875. Ст. 3. [35]) Т. ст. 4. [36]) Т. ст. 5. [37]) Т. ст. 8.

сѧ испльни[1]). Ничесомꙋ же сѧ тако радоуетъ. Самомоу сѧ нынѣ прѣди намъ положити. И самъ сѧ прѣпиралѫ[2]). Никъто же да сѧ не чѫдить[3]). Да сѧ наоучить[4]). Юмоуже сѧ виждѫ мъногы раджюштѧ. Ны сѧ мьнить[5]). Ничимьже сѧ не разлѫгѧть[6]). Камо сѧ съвраштѫ[7]). Не имамъ же како сѧ ставити[8]).

В „Житію Бориса і Гліба“ з XII ст.:

Ѩко же сѧ бѣ воротилъ[9]). Гй чьто сѧ оумножиша[10]). Начатъ молити ся и милъ ся имъ дѣяти[11]). И милъ вы ся дѣю[12]). Чьто ся хвалиши[13]). Бесове ся отъпоужають[14]). Колико ся имаши потроудити[15]). Поути сѧ ятъ[16]). Аще ся сего не покаюши[17]).

В „Слові о пълку Игоревѣ“ з XII ст.:

Тоу ся копиемъ приламати, тоу ся саблямъ потроучяти[18]). Тоу ся брата разлоучиста на брезѣ быстрой Каялы[19]). Тьмою ся поволокоста[20]). Прѣднюю славоу сами похытимъ, а заднею ся сами подѣлимъ. А чи диво ся, братие, староу помолодити? На ниче ся годины обратиша[21]). В однім випадку ужите ся перед і по дієслові рівночасно: Бежи ся половецкыи подвизаша ся[22]). Та се очевидно помилка.

В галицько-волинськім літописи з XIII ст.:

О начатьи Галича, откуду ся почалъ[23]). Галичь бо бѣ ся затворилъ[24]). Хотящу ся ему поклонити[25]). Но азъ хощу ся остати[26]). Не смѣяху бо ся отлучити его[27]). И всякый ся тебе усрамить[28]). Ѣдь, молви горожаномъ, а быша ся передалѣ[29]). Дая имъ розумъ хитростью, а быша ся билѣ[30]). Шварно же ся запрѣ ему[31]). А тѣма ся иму утѣшивати[32]).

---

[1]) Т. ст. 9. [2]) Т. ст. 15. [3]) Т. ст. 16. [4]) Т. ст. 21. [5]) Т. ст. 23. [6]) Т. ст. 25. [7]) Т. ст. 26. [8]) Т. ст. 30.

[9]) Сборникъ XII вѣка Москов. Успенск. Собора. Вып. I. (Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и древностей россійскихъ при москов. университетѣ. 1899 годъ. Кн. II). Ст. 15. [10]) Т. ст. 16. [11]) Т. ст. 17. [12]) Т. ст. 21. [13]) Т. ст. 22. [14]) Т. ст. 28. [15]) Т. ст. 28. [16]) Т. ст. 35. [17]) Т. ст. 36.

[18]) Слово о пълку Игоревѣ. Поетичний памятник руської письменности XII віку. Текст с перекладом и с поясненьями. Видав Ом. Огоновський. У Львові, 1876. Ст. 6. [19]) Т. ст. 8. [20]) Т. ст. 12. [21]) Т. ст. 14. [22]) Тамже.

[23]) Лѣтопись по ипатскому списку. СПетербургъ, 1871. (Галицько-волинська літопись). Ст. 484. [24]) Т. ст. 506. [25]) Т. ст. 536. [26]) Т. ст. 546. [27]) Тамже. [28]) Т. ст. 551. [29]) Т. ст. 563. [30]) Тамже. [31]) Т. ст. 571. [32]) Т. ст. 573.

В лаврентієвськім списку літописи з XIV ст.:

И како ся мыють[1]). И того ся добьють. Но сами ся мучать[2]). Да го ся зваху отъ Грекъ[3]). Мы ся доискахомъ оружьемь[4]). Скажемъ, что ся здѣя в лѣта си[5]). Еже ся ныне зоветъ Угорьское[6]). Да ся исполнить слово. Донде ся исправить[7]). Понеже мы ся имали. Иже ся ключитъ проказа[8]). Аще ся въвадить волкъ в овцѣ[9]). И на что ся предати. Ради ся быхомъ яли по дань[10]). А своея ся охабивъ[11]). Уже намъ нѣкамо ся дѣти[12]). Ащо се ся сбудетъ и самъ ся крещю[13]).

В грамотах із XV ст.:

И тыхъ ся отступаю (1400)[14]). Што бы ся тыкало (1402)[15]). Яко ся есмо предъ тымъ оу нашихъ листех записали (1403)[16]). Коли ся есмы голдували. Іако ся есмы тогда голдували (1407)[17]). Которыми ся есмы ему записали (1411)[18]). И што есмы ся ими записали[19]). Іакожь доводливо того ся намъ послы своими справлялъ (1433)[20]). Хотя ся бы и нашли (1435)[21]). Где ся снемаетъ (сплываетъ?) (1436)[22]). Доброволно ся завѣзуючи[23]).

В „Письмі супрасльського архим. Сергія Кімбара до київ. митроп. Макарія“ з XVI ст.:

Предъ ся взять[24]). Если бы ся прилучило[25]). Бо ся тотъ одно чтеть по утрени[26]). Тоже бы ся ему годило[27]).

В „Ключу царства небеснаго“, Г. Смотрицького з 1587 р.:

Што ся за таковую несталость предковъ всѣхъ придало[28]). Про то якъ ся выше ознаймило. А иж ся важило[29]). Долго ся розмышляете[30]). Тымъ ся тыхъ шкодливыхъ новинъ болше будетъ являти. Подобно ся на васъ за тое южъ и розгнѣвалъ. Што ся ему подобало. С правдою далеко ся минало[31]). Такъ ся написало, якъ ся разумѣло[32]). А тому ся забурнею не дивовали. Кгды ся слабые опираютъ[33]).

---

[1]) Лѣтопись по лаврентіевскому списку. СПетербургъ, 1872. Ст. 7. [2]) Т. ст. 8. [3]) Т. ст. 12. [4]) Т. ст. 16. [5]) Т. ст. 17. [6]) Т. ст. 23 і 24. [7]) Т. ст. 27. [8]) Т. ст. 33. [9]) Т. ст. 53. [10]) Т. ст. 57. [11]) Т. ст. 65. [12]) Т. ст. 69. [13]) Т. ст. 107.

[14]) Матеріалы для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ XIV–XVI вв. собранные В. А. Уляницкимъ. (Чтенія, Москва, 1887, кн. 3). Ст. 12. [15]) Тамже. [16]) Т. ст. 14. [17]) Т. ст. 16. [18]) Т. ст. 21. [19]) Т. ст. 22. [20]). Т ст. 37. [21]) Т. ст. 43. [22]) Т. ст. 48. [23]) Тамже, ст. 50.

[24]) Архивъ юго-зап. Россіи. Ч. I. Т. VII. Київ, 1887. Ст. 5. [25]) Т. ст. 8. [26]) Т. ст. 11. [27]) Т. ст. 14.

[28]) Т. ст. 234. [29]) Т. ст. 235. [30]) Т. ст. 236. [31]) Т. ст. 237. [32]) Т. ст. 238. [33]) Т. ст. 239.

В „Збірнику москов. синодальної бібліотеки“ (2-га пол. XVI ст.):

Што ся разумѣетъ высота небесная[1]; тутъ ся явне оказуетъ; то естъ ижемъ ся отродилъ отъ воды[2]).

В „Позорищу мысленномъ“ Івана Вишенського, з XVII ст.:

Жебы ся спасали[3]). Если ся не отлучитъ. Аколи ся сихъ не свободитъ[4]). Ижъ бы ся единъ спасъ. Да ся о покаянію грѣшного утѣшаютъ. Бѣси да ся веселятъ[5]). Съ своими ся знаходятъ[6]). Что ся церковъ восточная вооружила. И ангеломъ ся чинитъ[7]). Плоти и крови ся не свлечешъ. Отъ которого ся и тѣло свѣтитъ, видити ся не сподобишъ[8]). Такъ ся въ себѣ имѣетъ[9]).

В „Толковій Псалтири“, з 1609 р.:

В кож'домъ псал'мѣ ся дочитаеши; и ірѡдь црь и пила^т м'кли сѧ зобрати[10]).

В „Александріи“ з 1697 р.:

И так ся ско^нчило лидонское ца^рство[11]; иж ся о мнѣ печалуешъ[12]).

В угро-руськім рукописї Ст. Теслевцьового з XVIII ст.:

Дѣцѧ моцно сѧ настраши^т[13]). Але го все сѧ стане^т през волю бжѫю[14]). Тепер' сѧ на^м народи^л[15]). Бѫдетъ сѧ годоватидо в'ремене своего[16]). И на то^м сѧ єще ей не станет' досыть[17]). Вел'ми сѧ на ню разгнѣваетъ[18]). Тылко сѧ з ва^с каждый пилно прислѫхай[19]). Тые сѧ возмьтъ моц'но[20]). Не схочет сѧ покорыти[21]). Й так сѧ розделѧ^т на трое[22]). Моцно сѧ запре^т зо в'сѣми силами[23]). Я потом^к єще сѧ емѫ мало войска ѹвидит^т[24]).

Я вмисно добирав тут рукописи з ріжних теріторій, аби показати, що се загальна проява, а не льокальна, закуткова, яку можна вбути будь чим. Коли ж при так розповсюдненій прояві не пробував ніхто ніколи причіпати **ся** з переду дієслова, то що може промовляти за причіплюванем його з заду?

---

[1]) А. И. Соболевскій, Замѣтки, Кіевъ, 1894, ст. 12. [2]) Тамже, 14.

[3]) Архивъ ю. зап. Россіи. Ч. I. Т. VII, ст. 40. [4]) Т. ст. 42. [5]) Т. ст. 44. [6]) Т. ст. 45. [7]) Т. ст. 46. [8]) Т. ст. 47. [9]) Т. ст. 48.

[10]) А. И. Соболевскій, Замѣтки о малоизвѣстныхъ памятникахъ юго-западно-русскаго письма XVI—XVII вв. Ст. 10.

[11]) А. И. Соболевскій, Замѣтки. Ст. 23. [12]) Т. ст. 24.

[13]) Др. І. Франко, Памятки укр.-руської мови і літератури, т. IV. Рукопис Ст. Теслевцьового (з Угорщини). Ст. 292. [14]) Тамже. [15]) Т. ст. 293. [16]) Тажже. [17]) Тамже. [18]) Т. ст. 295. [19]) Тамже. [20]) Тамже. [21]) Тамже. [22]) Тамже. [23]) Тамже. [24]) Т. ст. 296.

Про самостійність заіменика **ся** свідчить найліпше спосіб уживаня його при прийменниках, знаний нині мабуть лише в гірських (карпатських) діялектах, прим. взяв на́ **ся** кожух (Мшанець); таку за **ся** жöнку возьму біленьку, як гуся[1]); коли на **ся** возьме кошуленьку білу[2]); пустиш за **ся** бесыдочьку[3]); смотте на ся самы[4]). В давній нашій літературі був він одначе доволі часто уживаний, про що можемо переконати ся от хочби з отсих цитатів:

З галицько-волинської літописи:

Данила же возмя дядька передъ ся[5]). Данилъ же возма на ся шеломъ[6]). Обоимъ ловящимъ на ся[7]). И зрящимъ обоимъ на ся[8]). Восхотѣ пояти свесть свою за ся[9]).

З лаврентієвського списка літописи:

И возмуть на ся прутье младое[10]). И воевати почаша сами на ся[11]). Покоривше я подъ ся[12]). Яко неистовъ на ся философескую хитрость имуще[13]). Сами на ся котору дѣюще[14]).

Не хочеми быти оу ради смолвы снѣтію чересъ ся[15]).

Деколи уживає ся навіть **ся** зам. ґенетіву себе, прим. рече спід ся[16]); лахы зо ся зошмарил[17]). Такий спосіб уживаня заіменика **ся**, хочби виключно лише в діялектах, не може ніколи промовляти за лученєм його з дієсловом.

Деякі письменники покликаючись на те, що в деяких говорах мягке кінцеве **т** дієслова зливаєть ся з поставленим по нім **ся** в **ця**, пишуть постійно: хвалитьця, хвалицьця і хвалицця. Що такий спосіб писаня зовсім непридатний для літературної мови, видно хочби з того, що та сама особа, яка сказала хвалицьця, не скаже хвалив**ця** (і так загалом не говорить ніхто), але хвалив **ся**. Деж у такім разї консеквенція і на що заводити в правопись баламуцтва, коли **ся**, ужите при діє-

---

[1]) Ів. Верхратський, Знадоби для пізнаня угорсько-руських говорів, I, ст. 71. [2]) Тамже. [3]) Тамже. [4]) Ів. Верхратський, Знадоби, II, ст. 80.

[5]) Лѣтопись по ипат. списку (Гал. волинська), ст. 481. [6]) Т. ст. 505. [7]) Т. ст. 525. [8]) Т. ст. 534. [9]) Т. ст. 568.

[10]) Лѣтопись по лаврентіевскому списку. СПетербургъ, 1872. Ст. 7. [11]) Т. ст. 18. [12]) Т. ст. 25. [13]) Т. ст. 40. [14]) Т. ст. 247.

[15]) Грамота з 1436, вид. Уляницького.

[16]) Ів. Верхратський, Знадоби, I, ст. 71.

[17]) Ів. Верхратський, Знадоби, II, ст. 80.

слові, буде всюди добре, а **ця** лише часом і не може заступити вповні **ся**?

При тім треба звернути увагу ось іще на що. В численних говорах уживають ся инші фонеми за **ся**, прим. **се, сі, си** і т. д. Коли би кождий письменник із тих околиць схотїв покликувати ся на свій говір і допускати подібну асіміляцію, тодї вийшла би ще більша, а зовсїм не потрібна замішанина. Вводити народнї говори до лїтературної мови добра річ і потрібна. Не всьо одначе уживане в говорах надаєть ся до лїтературної мови; про те повинен кождий памятати і не засмічувати її непотрібно. Коли в лїтературній мові не уживаємо діялєктичних се, сі, си, се, са і т. д. то й без діялєктичного **ця** можемо обійти ся. Зрештою є багато говорів, в яких кінцеве **ть** при дієсловах давно затратило ся; там говорять отже: сміє ся, розуміє ся, пече ся, задумає ся, нашиє ся, надує ся, намалює ся і т. д. Чи й до них пхати на силу **ця**, аби тілько сповнити чию химеру? В инших знов говорах **ть** не стратило ся, але ствердло на **т**, пр. вертит ся, курит ся, злостит ся. Перемінювати в таких випадках **ся** в **ця** було би хибою, бож **тся** не дає **ця**.

Що тикаєть ся скорочуваня **ся** в **сь**, наслїдком чого деякі письменники поясняють потребу писати **ся** разом із дїєсловом, бо як би виглядало: хвалимо **сь** (писане анальоґічно до: хвалимо ся), де **сь** стоїть окремо, то тут належить завважати: 1) Инші славянські народи знають скорочене **ся** і уживають його окремо й тодї, а не лучать із дїєсловом. 2) Коли ми напишемо навіть: хвалимо**сь** (разом), то через те не поповнюємо нїякої правописної неконсеквенції. Скорочене **ся** тратить свою вагу і тодї зовсїм справедливо треба злучити його з дієсловом так само, як лучимо разом: хвалабу (= хвала Богу), мабуть (= має бути) і т. д. При сїм належить зазначити, що в Австро-Угорщинї нї в однім народнім говорі **ся** не скорочуєть ся, а в яких говорах скорочуєть ся воно в російській Українї, про те не можемо нїчого певного сказати задля недостачі відповідних жерел. В давній нашій лїтературі **ся** також не скорочувало ся. Колиж возьмемо на увагу, що наша мова загалом любить повнозвучні, заокруглені форми, а уникає, на скілько можна неповних, із нагромадженими співзвуками, то з того дійдемо до висновку, що лїпше уживати **ся** в лїтературній мові в повній формі, нїж у скороченій, а бодай не скорочувати його так часто, як роблять деякі новійші письменники, з виїмком де-

яких і з гори означених випадків, прим. при part. praes. як: сміючись, розлучаючись і т. д.

Коли вже говорю про скорочуванє, то не від річи буде зазначити, що й скорочуванє inf. praes. з **ти** на **ть**, яке у деяких письменників по просту виродило ся в надужитє, не лежить у характері нашої мови. В народнїх діялектах Австро-Угорщини воно не приходить також ніде — з виїмком пословачених говорів, де говорять: робіц, ходзіц, скакац і т. д. — На скількож воно в рос. Україні є самостійним витвором, а не російським напливом, се треба би ще прослїдити. В кождім разї належить зазначити, що в старшій нашій лїтературі воно приходить рідко. В. Шимановський, який присьвятив розборови нашої лїтературної мови в XVI—XVII ст. спеціяльну розвідку[1]), находить такі скорочені форми лише в однім памятнику: Описанье и оборона събору руского берестейского вроку 1596 (Вільно, 1597). Сей твір одначе, се перевід „Synodu Brzeskiego" П. Скарґи, тож сї скороченя можна би брати за польський вплив тим більше, що він проявляєть ся ще і в инших формах. А чим старші памятники, тим рідше можна подибати такі скорочені форми.

Належить зазначити ще, що наш inf. praes. на **ти** (хвалити, робити), се спеціяльна прикмета нашої мови, яка відріжняє її від усїх славянських мов, в яких inf. кінчить ся або на співзвук (t, t', c, ć, dz, dź, ть) або хоч і на самозвук, то тим самозвуком є середнє **і** та мягке (полуднево-славянські мови і російська), а не таке, як наше **и**. Такої характеристичної прикмети не повинні ми безпотрібно затирати.

Думаю, що по всїм сказанім, справа з писанєм **ся** доволї вияснена та що від тепер ті, що пишуть його окремо, не будуть чути в свою сторону епітетів „польонїзм", „рутенство", а що навпаки, хто ще так не пише, почне писати **ся** окремо при дїєслові.

Володимир Гнатюк.

---

[1]) В. Шимановскій, Очерки по исторіи русскихъ нарѣчій. Черты южнорусскаго нарѣчія въ XVI—XVII вв. Варшава, 1893. Ст. 86.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1906.[1])

Приступаємо до огляду двадцять пятого, а разом з тим останнього річника „Кіевской Старини“: наслідком змінених обставин житя журнал з виходом останньої подвійної книжки (аж в марті 1907 р.) перестав істнувати. При повній сьвідомости того, що реферуємо власне останній і до того ювилейний річник, все таки не можемо в нашій рецензії взяти відповідного, так сказати, ювилейного тону. Вже при огляді попереднього річника з поданих там мотивів ми висказались проти дальшого істновання „Кіев. Старини“ в такім характері, як досі. Розглядаючи зміст отсього річника (8 книжок), ми ніяк не можемо оборонити ся від думки, що журнал буцім длятого тільки і виходив, аби дожити 25-літнього ювилею, і в тому хиба ціла його вартість. Причина, як бачимо чисто формальна, коли тимчасом житєвих підстав для істновання не було. Се врештою, сподіємо ся, буде дальше умотивовано, хочби детальнійшим розбором поміщеного тут матеріялу.

Журнал задержав давнійший поділ на два відділи: статї і звістки і бібліоґрафію, хоч і то не завсїди, бо в деяких книжках (X, XI—XII) сього останнього відділу зовсїм немає. Поділ по більшій части механічний, бо багато річий з погляду на свою наукову вартість з однаковим правом могли б бути поміщені в котрому небудь з тих відділів. З нашого огляду як і передтим, виключаємо статї й замітки по етноґрафії, дальше кілька невеличких статей і більшу працю д. Доманицького, які були вже розглянені окремо в ріжних книжках „Записок“[2]).

---

[1]) Докінчення, див. т. LXXVI.

[2]) Розглянені були: Ор. Левицкій, Сговоръ малѣтныхъ, страница изъ исторіи брачнаго права на Украинѣ XVI в. (кн I, с. 64—72), Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 69, с. 194. Н. И. Стороженко, Ки-

Ґрупа статей присвячених історії в погляду на скількість і на якість представляєть ся дуже скромно, так що супроти сього названне журнала історичним буде що найменше далеко неточним. Всї ті статї з виїмком хиба двох, обговорених передтим, належать тільки до XIX ст. Може бути, що сїй обставинї належить приписати доволї ділєтантське, неметодичне оброблення тих статей, бо що йно минулий вік все ще дехто уважає для строгої історії „minderwertig". Йдучи хронольоґічно маємо тут передовсїм статю д. І. Павловського: „Малороссійское козачье ополченіе въ 1812 году по архивнымъ даннымъ" (IX, с. 1—20; X, стор. 137—154). Тема сама собою дуже інтересна і річ написана справдї виключно майже на підставі не опублїкованого досї матеріялу з полтавських архівів, та все таки вже не нова. Се, властне кажучи, тільки поширенне розвідочки того таки автора, написаної ранїйше, п. з. „Участіе И. П. Котляревскаго въ формированіи козачьихъ полковъ въ 1812 г." [1]). Отся історія з формованнєм українських полків була одною з тих численних іллюзій, яких стільки доводило ся переживати українському народови в його змаганнях удержати за собою свій вироблений власною історією автономний лад. З сього властне користало российське правительство звертаючись за помочію до української людности в тяжкий для Росії 1812 рік, закликаючи ту людність творити козацькі полки для підмоги российським військам проти Французів. За се обіцювано — принайменше на Лївобічній Українї — не тільки звільненне від плачення т. зв. оброчныхъ статей, але що головне — знесення ненависної рекрутчини і привернення давньої козацької служби. Ново сформовані полки мали на все остати ся як завязок для будучого козацького устрою. Обіцянки опісля, само собою, не додержано, а тимчасом полки все таки сформовано: на правобережі 4, складені з міщан і ріжного рода селян (казенних, поміщичих і т. д. — на 150 душ 1 козак — разом 3600 люда), а на лївобережі 15 таких полків (9 з полтавської а 6 з чернигівської ґубернії — разом звиш 18000 людей), причім тут полки формували ся

рилло-Мееодіевскіе Заговорщики (кн. II, с. 135—152), ibid. т. 70, ст. 229—231. (Тут мусимо справити похибку, яка мабуть через недогляд закрала ся до рецензії дра Ів. Франка на сю статю. В рецензії між матеріялами, опублїкованими Стороженком показано також „лист Гулака до Навроцького і лист Навроцького до Гулака". Тимчасом се був лист Гулака до Опанаса Марковича і Марковича до Гулака). Г. Барацъ, Повѣсти и сказанія древне-русской письменности, имѣющія отношеніе къ евреямъ и еврейству, I. Два разсказа Кіево-Печерскаго Патерика (кн. III—IV, с. 298—311), ibid. т. 72, с. 190—193. В. Доманицький, Критичний розслїд над текстом „Кобзаря" (кн. IX—XII, також окремою брошурою), ibid. т. 79, с. 228—230.

[1]) Кіевская Старина, 1905, кн. VI, с. 309—320.

виключно в козаків (на 100 душ 4). Автор детально знайомить нас з формованнєм кождого такого полка, подаючи при тім на основі невідомих досї матеріялів інтересні статистичні дати про загальну скількість козацької людности в тім часї (454983 самих козаків) і скількість в поодиноких повітах (с. 6—7 і нотка). Не будемо вдавати ся з автором в деталї формовання кождого полка, його еквіповання і т. д., зазначимо тільки, що хоч само рекрутованнє пішло гладко, то положеннє полків так перед як підчас самого походу було дуже нещасливе наслїдком вопіючих надужить і визиску полкового начальства, складеного з вислужених армейських офіцирів і підофіцирів (IX, с. 16—21). Про воєнні справи тих полків не богато знаємо, з виїмком того, що частина їх творила пограничний сторожевий ланцюг на границї мінської, могилївської і київської ґубернїй, а решта була приділена до ріжних корпусів армії, причім якась частина, а власне 3-ий чернигівський полк, була за границею, в західній Европі (X, с. 139). Указом з 30/IX 1814 р. роспущено ті полки по домам, куди вони вернули далеко не в тім числї, в якім вийшли і се теж дякуючи опіцї начальства. Розуміє ся з пороблених перед тим обіцянок не було тепер і помину. Як сказано, тема розвідки незвичайно цікава, жаль тільки, що автор обмежив ся лишень на льокальних архівах і не подбав втягнути сюди иньшого матеріялу, крім офіціяльних донесень і переписки. Через те у нього деякі річи, а головно більш формальні вийшли навіть дуже докладно, як напр. обмундированнє полків то що, а в тїни востають ся або й зовсїм поминені ті сторони сеї справи, які для неї мають головне значіннє, як напр. настрій і захованнє людности перед і підчас походу, про що тут заледви згадано, а передовсїм, як прийняла людність нещасливий поворот полків і знищеннє своїх надїй на привереннє старого ладу. Брак відповідного уґруповання матеріялу і подаваннє документів in extenso надає сїй статї характер більш збірки матеріялів чим наукової розвідки. І тільки дякуючи цінности матеріялу ми задержали ся над статею більш нїж належало б.

Те саме менше більше прийдеть ся сказати і про статю Ор. Левицького „О положеніи крестьянъ Юго западнаго края во 2-й четверти XIX ст.“ (VIII—VIII, с. 231—274). Міркуючи по заголовку і вступі статя закроєна на ширші розміри, а тимчасом далеко менше дає нїж обіцяє. Се не стільки докладна студія про положеннє сєлянства на правобережній Українї, точнїйше говорячи трьох ґубернїй (київська, подільська і волинська), як радше причинки до історії заведення т. зв. інвентарної реформи. Автор справедливо обурюєть ся на безглузду полїтику російського правительства в сїм краю і вказує на витворену тим способом вопіючу „полїтичну аномалїю“: не вважаючи на те, що Росія добула собі ті „провінції“ від Польщі тільки при помочи української людности

яка неустанною боротьбою проти польського панования Польщу розвалила, невважаючи на те, Росія віддала побідника-нарід на цілковиту власність побідженого ворога того народа і заразом ворога російського панования. І все те діяло ся дякуючи „сьвятости“ прінціпу кріпацтва. Через те обставини складали ся так фатально, що як раз по вдавленню польських рухів проти российського панования (в тім випадку повстання в 1831 р.) українська закріпощена масса, яка головно помагала правительству до вдавлення сих рухів, в нагороду за се попадала ще в страшнійше положеннє, бо до „нормального“, так сказати, закріпощення долучала ся ще пімста в боку володіючого польського елементу за помаганнє селян правительству. На сей стан річий звернув увагу київський ґенерал-ґубернатор Бібіков (від 1838 р.), який при помочи адміністрації зібравши кілька інвентарів, як corpus delicti страшного економічного гнету польської шляхти над селянством і заручивши ся підмогою митрополита Філарета, добив ся у центрального правительства заведення інвентарної реформи в 1847 р. Що з усеї статї найцікавійше, то власне „Записка“ митр. Філарета і донесення в справі повинностий, які відбувають селяни панам — надіслані Бібікову від ґубернаторів, а особливо від радомисльського справника Рузи і ин. (VII—VIII, с. 259—268) і від проскурівського повітового стряпчого Савченка (с. 268—273). Стільки про зміст. На жаль статя носить доволї припадковий характер, як мабуть і припадково натрапив автор на сам матеріял, яким і вдоволив ся. Не бачимо і слїду охоти у автора зібрати дещо більше і ввести се в яку небудь статистичну систему звісток про положеннє селян по околицям чи полосам такої обширної території й укласти якісь загальнїйші висновки. А так розвідка все таки виходить пів-популярною статею. Та найважнїйше те, що автор бере сю справу як боротьбу між „русским“ і польським елементом і хоч подекуди вживає побіч назви „русский“ і „український“, то очевидно не робить найменшої ріжниці між одним і другим, що теж не додає вартости його науковій термінольоґії.

Як pendant до сеї справи наведу замітку І. Павловського п. з. „Вызовъ полтавскихъ помѣщиковъ для управленія конфискованными имѣніями въ волынской губерніи“ (VII—VIII, с. 79—80). Правительство придумуючи над ослабленнєм польського елементу на Волині закликало в 1840 роцї полтавських дворян (а певно і з иньших ґуберний) для управи конфіскованими у повстанців маєтками. При тім жадало ся, „чтобъ они (адміністратори) были одного вѣроисповѣданія съ крестьянами, которые поручаются имъ въ администрацію и чтобы отъ оной устранены были лица, которыя могли бы притѣснять крестьянъ за принадлежность къ православной церкви или ослаблять союзъ съ нею тѣхъ, которые съ нею возсоединились“. І тим способом хотїли розвязу-

вати таке складне питаннє! До замітки додана статистика тих маєтків, з скількістю селян в кождім.

Тому самому часови і в прінціпі тій самій справі — боротьбі російського правительства проти польського елементу, а властиво проти школи, яка дякуючи Чацкому йшла в напрямі польонізації краю — присвячена дальша з ряду статя тогож автора: „Изъ жизни учебныхъ заведеній Юго-западнаго края въ 1840-хъ годахъ“ (III—IV, с. 421—432; V—VI, с. 72—87). В часах реакції 1840—50 рр. правительство всюди звернулось проти школи, уважаючи її гнїздом всякого „вольнодумства“ і поробило в нїй відомі реформи, що довело до дуже сумних результатів. Правдивою катастрофою були ті реформи для „південно-західного“ краю, до чого причинили ся запутані відносини, які наступили по повстанню з 1831 р. і та безглузда полїтика правительства, якої воно держало ся і в земельній справі. І так правительство розгромивши насамперед школу (закритє в 1831—2 р. 245 середних і низших шкіл, такеж закритє в 1838 р. новозакладеної висшої школи в Київі), піддало останки старих і новозакладені школи „реформі“ з 1828 р., в основу якої лягли прінціпи православія, самодержавія і „русскої“ народности. Спеціяльною цїлию сеї школи покладено погашеннє в нїй духа польської традиції, защепленого тут Чацким, і злиттє двох національностий („русскої“ і польської) в одну. Для успіху сього завдання поставлено школу під догляд полїції і — з рації спеціяльної льоґіки правительственної полїтики — під догляд місцевої шляхти польської, котра розуміє ся не дуже то спочувала згаданим завданням школи. Можна собі тепер уявити положеннє школи, її учеників і вчителїв серед такої залежности від двох суперечних собі факторів. І в самій річи з обох боків посипались на школу доноси, в яких одна сторона обжаловувала школу за те, що знова хотїла б мати в школї друга. Автор подає кілька таких доносів і слїдств ними викликаних, хоч на жаль такі звістки маємо з двох тільки, чи з трьох ґімназій (ровенської, камінецької і немирівської). Матеріял тут теж чисто припадковий і належно не використаний. Наслїдком сього витворились такі невиносимі обставини, що все учительство просто божеволїло з жаху посилаючи нераз куріозні донесення властям (донесеннє директора немирівської ґімназії Кульжинського). А треба знати, що серед того нещасливого вчительського персоналу було чимале число Українців.

Як причинок до історії тодїшнього настрою в сїм краю може послужити замітка О. Л. „Непонятная тревога“ (V—VII, с. 11—12). З початком 1840 р. немалий переполох серед адмінїстрації викликало донесеннє ровенського земського справника ґен.-ґубернатору Бібікову, що підчас „контрактів“ в Дубнї, знатнїйша польська шляхта, яка по більшій части живе за границею, продає на ґвалт свої маєтки. Звістка показала ся

фальшивою. Вертаючи до статї д. Левицького скажемо, що через пенастанне вживанне автором терміну „русскій“ на означенне напр. народности осіб, які брали яку небудь участь в обговорюваних ним подіях, не все можемо знати приналежність національну даних людей, а тим самим не знаємо, на скільки українське громадянство (в особах своїх репрезентантів) було в тих подіях заанґажоване.

Підчас коли відвічний хозяїн українських земель український народ опинив ся на тій землі в ролї закріпощеного раба, то його землею могли користуватись на дуже догідних умовах, а головне нё будучи закріпощеними, всякі зайди, навіть неповноправні Жиди. Сьому питанню присвячена невеличка статейка І. Павловського: „Къ исторіи еврейскихъ земледѣльческихъ колоній въ половинѣ XIX ст.“ (XI—XII, с. 589—597). Правительство Николая I бажаючи притягнути жидівську людність до управи землї, видало в тій справі цїлий ряд розпоряджень, але найбільш подрібно було се питаннє розроблене в виробленій жидівським комітетом і затвердженій царем 19/VIII 1852 р. інструкції. Отся власне статейка і переповідає зміст тої інструкції. В західних ґуберніях дозволений був перехід в хлїбороби навіть тим Жидам, які стояли на черзї військової служби, котрої по переході вже не відбували, але під умовою, що перейдуть цїлими родинами. На лївобережі могли переходити тільки по скінченню рекрутського набора. На сїмю давано 20—40 дес. землї, котрої одначе не можна було анї продати анї віддавати в аренду. Крім того на одну родину видавано 175 р. безпроцентової пожички, платної в 10 лїтах. Такі переселенцї мали право жити по всїм ґуберніям. Автор крім сього включив в свою статейку ще екскурсик про т. зв. „коробочний сбор“, який тільки через те й поміщений, що для сього знайшов ся матеріял, хоч безпосередно з порушеним в статї питаннєм не вяжеть ся. Ми все таки воліли б мати замісь статї цїлу інструкцію, хоч би й без коментаріїв. Коли вже мова про Жидів, то не від річи буде тут зацитувати поданий тим же невтомним перешукувачем полтавських архівів цікавий документ для характеристики тодїшнїх Жидів. Се „Жалоба еврейскаго раввина въ думу о несоблюденіи евреями обрядовъ“ (V—VI, стор. 20). Така куріозна жалоба була подана рабіном Іцком Оршанским 10/III 1836 р. в полтавську городську думу, а дума на одному з засїдань... наказала Жидам сповняти точно свої обряди. Далї йде замітка Вл. Короленка „Признаки украинской колонизаціи на Уралѣ“ (VII—VIII, с. 476—482), де автор опираючи ся на тім, що в 1736 р. на заклик російського правительства заселяти горішний Яік відгукнуло ся двох козаків „черкасской породы“ Іван Ізюмський і Андрій Черкасов, дальше добачаючи у теперішних поселенців тої области признаки української мови, — кладе гіпотезу, що не тільки Ізюм-

ський і Черкасов, але також їх товариші мусїли бути Українцями.

Заміткою сею й кінчить ся ґрупа статей по історії. Всї ті статї — сама дрібнота, з методичного боку публїкації доволї примітивно зліплених фраґментів ріжного матеріялу, менше або більше цікавого — а над усїм тим на жаль — убогість ідей і брак висшої творчої думки.

Не багато краще — з погляду на внутрішну вартість, з виїмком одної-двох статей, хоч що до загальної скількости їх більше — представляєть ся ґрупа лїтературно-історичних статей. Приємно серед тої ґрупи відбиває інтересна розвідка дра Ів. Франка: „Откровеніе св. Степана, студія над одним маловідомим апокріфом“ (VII—VIII, с. 377—405). Розпадаєть ся вона на дві частинї, з котрих перша служить інформацийною статейкою над розвоєм студий над апокріфічною лїтературою загалом, а в українській науцї спеціяльно. Друга частина присвячена властивій темі зазначеній в заголовку, де автор опублїкувавши славянський текст сього апокріфічного откровенія доказує, що се власне перша частина знаного в лїтературі т. зв. Лукіянового листа, з якого в латинськім і грецькім текстї доховали ся тільки дальші частини. В статї „Землякъ и предтеча Гоголя“ (III—IV, с. 285—298), яким має бути письменник з кінця XVIII і початку XIX в. Василь Трофимович Наріжний, д. Данилов не тільки, що не дає нїчого нового, щоб не було вже знане, але навіть на підставі знаного не доказує того, чого хотїв. Поробивши доволї великі, як на маленьку статейку, виписки з творів згаданого письменника і саме не з тих, які дотикають України, автор переходить до висновку, що „всѣмъ извѣстенъ фактъ вліянія Нарѣжнаго на Гоголя“ (с. 298). Длячого ж власне було сю статю писати, коли автор не міг до того знаного факту додати нїчого нового, а навпаки те вже досї відоме затемнив? В. Мировець старанно звів до купи усе, що досї було надруковане про „співця власного горя“ в статї „Життя і твори Віктора Забіли“ (V—VI, с. 88—116). Біоґрафія нещасливого поета написана, як сказано, дуже докладно, хоч без якого небудь ширшого погляду і мало додає нового до досї відомих вже фактів. Новий матеріял, на який автор часто покликуєть ся становлять прислані йому ad hoc спомини Ганни Барвінок про Забілу, хоч на нашу думку при користанню сим матеріялом треба бути обережним маючи на увазї, що спомини сї писані геть то вже пізно, і сю обставину, що Кулїш в останнїх лїтах вороже ставив ся до Забіли. При статї передруковано усї твори поета (с. 117—177). Дві дальші статї, які приходить ся нам занотувати, а власне Ол. Пчілки „Николай Ильичъ Стороженко“ (II, с. 231—256) і С. Свириденка „Памяти И. Я. Рудченка“ (II, с. 312—320) написані з приводу смерти тих двох людий — так з погляду на характер згаданих людий як і на становище супроти них авторів посмертних

згадок можемо разом обговорити. Д. Пчілка займаєть ся оглядом наукової спадщини Стороженка, причім непропорціонально богато місця присвячує так Стороженковим як і своїм власним студіям над Шекспіром, а д. Свиреденко дає розгляд поетичної, своєю дорогою — слабенької таки, спадщини колишнього українського етноґрафа і белетриста почасти, а потім високого урядовця Рудченка. Хто були сї люди? Оба з роду Українцї, оба поробили потім великі карієри, оден як учений, другий як урядовець — але що зробили вони для нас? Рудченко бодай дещо написав по українськи і видав пару етноґрафічних збірок, але потім про Україну геть чисто забув, але що зробив Стороженко? — мав плятонїчні українські симпатії і тільки всього. Тепер би запитати, що вони повинні були зробити — та автори некрольоґів не тільки сього не роблять а навпаки, не тільки що розрішають їх від обовязку супроти свого рідного, складаючи все на ті ославлені „обставини“, але палять їм фіміями і анектують їх по смерти для України. Кажучи правду прикро читати такі панеґірики нї за що нї про що. Пора вже обмежити до minimum-а вагу тих „обставин“, які все таки може рівноважити почуте обовязку, і тодї не прийдеть ся анектувати собі діячів аж по їх смерти. Такий же некрольоґ присвятив В. Науменко „Памяти В. Л. Беренштама“ (II, с. 357—375). Хоч Беренштам належить до типу вищезгаданих, тільки тут вже иньше діло. Беренштам був більш громадський діяч, через що труднїйше сконтролювати, що він міг, а що повинен був дати спеціяльно для України. При тім же до нього, як до чоловіка родом чужого, не можна мати претенсій; коли хочби тільки почував себе Українцем і бодай що небудь для нас зробив, так спасибі і за те.

Більшої уваги заслугує безперечно глибоко придумана і закроєна на ширший розмір велика критична статя Л. Старицької Черняхівської п. з. „М. М. Коцюбинскій, опытъ критическаго очерка“ (IX, с. 83—123, X, с. 269—330). Авторка на вступі дає таку, сказати б, дефінїцію Коцюбинського: талант і чоловік. Через те вже і її статя відповідно до того розпадаєть ся на дві частини, з котрих перша присвячена талантови письменника, а друга тому в його творах, що вона означила словом: чоловік. При оцїнцї таланту авторка держить ся виключно старого прінціпу, що раз який небудь твір не видержить естетичного розбору, через те саме він вже не варт історичної критики, він не діло таланту. Значить авторка оцїнює даного письменника, так сказати, „внѣ времени и пространства“. Та сам прінціп се ще нїчого, тільки спосіб переведення його в практицї рішучо авторцї не вдав ся і фатально відбив са на тій — ще раз кажемо — глибоко задуманій студії. Діло в тім, що авторка перш за все розбила талант на психіку, як душу, і артистичні способи, якби тїло, отже головно мову. Тепер же кожду з тих частий

не то що розсіяла, а просто хемічно розложила на множество елементів, котрих ми навіть не беремо ся вичисляти. Виходить таке, що по за тими складовими частями згинув сам талант. Потім взявши на поміч всякі науки і штуки, від анатомії нервової системи почавши, а скінчивши на малярстві чи музиці — своєю чергою розложених на ріжні складові частини — попереджає кождий елемент таланту довгими науковими екскурсами, висновує наукові дефініції, в рамки яких вкладає даний елемент таланту, пробуючи тим способом його вартість. На нашу думку спосіб се більш ніж хибний, і все одно ні до чого довести не може, бо не всякий з тим згодить ся, що дана прикмета таланту підходить під означену авторкою дефініцію. Се можемо сказати тим смілійше, що сама авторка в одному місці своєї розвідки говорить: „душа живая не можетъ удовле твориться математическимъ разсчетомъ", що в парафразі виходить: живий талант не дасть ся замкнути, а тим самим пояснити математичними, чи якими иньшими формулами. Таке ставленнє справи відбило ся в другій частині студії при клясифікації оповідань Коцюбинського на більше і менше вартні, причім авторка держала ся своїх дефініцій і на нашу думку декуди видала хибний осуд. Зрештою друга частина студії стоїть на висоті задачі, а ціла статя як перша серіозна проба оцінки одного з наших найвизначнійших письменників варта близшої уваги й признания.

Нотуючи „Отчетъ о присужденіи премін Н. И. Костомарова за лучшій малорусскій словарь" (V—VI, с. 191—230) передрукований з академічного видання, ми розумієть ся не можемо вдавати ся в розгляд сеї основної рецензії на словарь „Кіев. Старини". Завначимо доволї прикрий докір редакції словаря, що в словари видно брак матеріялу з деяких частий нашої території, особливо з Галичини, і сьвідоме іґнорованнє вартости галицьких словарних видань, на що редактор словаря д. Грінченко в своїй відповіди на згадану рецензію („Необходимое поясненіе" VII—VIII, стор. 74—78) заслонив ся браком часу на використанне сих матеріялів.

Статя Ор. Левицького: „Новый храмъ въ старомъ украинскомъ стилѣ" (XI—XII, с. 598—610) компілятивна річ про український церковний стиль кінчає властиво відділ наукових статей. З споминів маємо тут П. Сокальського „Изъ воспоминаній о харьковскомъ университетѣ конца 40-хъ годовъ" (V—VI, с. 63—71) — невеличка згадка про побут царя Николая в харківськім університеті в 1850 р. і характеристика, доволї не користна, деяких тодішніх професорів, між тим і брата польського поета Міцкевича. Та вже ніяк не можемо собі пояснити, по що подано величезні „Воспоминанія и автобіографія одесскаго протоіерея Николая Ивановича Соколова" (I—XII). Ані сама особа автора, ані його „воспоминанія" не мають абсолютно ніякісенького значіння ані для української

історії анї науки. Автор з походження Великорос, родив ся і перебув в великоруських ґуберніях свій молодечий вік, з виїмком кількох літ в київській академії, хоч і про той побут в Київі не вміє нїчого цікавого сказати. З хвилею коли йому надано посаду в Херсонї, від коли справдї мігби записати дещо з українського житя — уривають ся його спомини. Примітка редактора тих споминів д. Л. М. держана в такому тонї, що пригадують ся нам давні добрі часи писання замість характеристик, од і панеґіриків.

З відділу: Документы, извѣстія и замѣтки занотуємо дещо цікавійше. І так маємо тут замітку Каманїна: Таинственный крестъ въ с. Молчанахъ (Ямп. у. Под. губ. III—IV, с. 74—77), дальше статейку В. Модзалевського: „Къ характеристикѣ отношеній между монахами мгарскаго монастыря и лубенскими козаками въ 1649—1661 гг.“ (III—IV, с. 61—68). Статейка написана на підставі тут таки поданих (з копій) 5 універсалів виданих ріжними гетьманами монахам мгарського монастиря на їх жалоби, що козаки нарушують монастирські маєтности. Статейка порушує цікаве питаннє, а власне, що монастирі були перші, які по прогнанню Поляків дбали закріпити за собою права володіння землею. Загалом монастирі потім як державцї мали серед підданих найгіршу славу — порівняти погану репутацію про монахів того таки монастиря, яка задержала ся і досї в переказах людности[1]). Своєю дорогою, подані тут універсали більш того, що фальсифікати, як напр. поданий під № 2. Щоб переконати ся вистарчить хочби прочитати і поглянути на дату. Крім сього маємо ще кілька заміток і документів поданих В. П—ком, що відносять ся головно до історії українського духовенства в 18 в.

В минулому роцї „Кіевская Старина“, як здавало ся—під напором нових житєвих обставин, пробувала давати публїцистичні статї на пекучі питання біжучої хвилї, чим почасти можна було поясняти убогість наукового матеріялу. Та в сьому роцї по за передрукованнєм 4 більших уривків з старої працї Драгоманова: „Историческая Польша и великорусская демократія“, котра все таки має тепер вже більше історичне значіннє, журнал в тім напрямі нїчого більше не дав. Правда, крім вище згаданого подана тут іще статя П. Одинця „Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ, опытъ программныхъ вопросовъ для изученія украинской національной идеи“ (VII—VIII, с. 338—376), але вона крім доброї волї автора основуєть ся на незрозумінню і непорозумінню від заголовка почавши. Чого тут тільки нема! І історія, і трактат про національність загалом, а українську специяльно з доданнєм дуже сумнів-

[1]) В. Милорадовичъ, Лѣсная Лубенщина (Кіевская Старина, 1900, IX, с. 290—293).

ної вартости дефініцій. Поміж точки проґрами національно-демократичної партії (?), в якої імени автор говорить, повсувано в найбільшім неладі квестіонарі про ріжні питання національні, соціяльні і т. д. і полєміку з иньшими партіями, де автор доходить нераз до куріозних висновків (напр. с. 356). При тій нагоді автор не забув застерегти ся проти „образованія исскуственнаго церковно-славянско-польско-галицкаго нарѣчія, для многихъ не выносимаго по своей дѣланности“ (с. 371), та вилаяти „безобразный языкъ“, „какимъ часто говорятъ и пишутъ наши патріоты“ (с. 364), до котрих ш. автор очевидно себе не зачисляє і свою статю з обережности пише по російськи. Над тим хаосом панує повний брак знання у автора про се, про що взяв ся писати, а власне про українську справу. Напр. про Галичину і Буковину знає тільки сказати, що тут є теж національно-демократична партія і „руське товарыство историчне въ Черкiвцяхъ и имени Шевченка въ Львови“ (с. 370), причім, як видно з укладення наведеної фрази „товарыство имени Шевченка“ ледви чи може дорівняти черновецькому. Шкода, що автор перед написанєм своєї статї не прочитав хочби декільки статей проф. М. Грушевського про українські справи, а тоді може б так легкодушно не написав своєї, яка хиба тільки може відстрашити від студій над українськими справами.

З рецензій згадаємо Л. Жигайла на альманах „Багаття“ (II), С. М. на II вип. описи рукописів бібліотеки „Имп. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ (III—IV), В. Д—го на український деклятатор „Розвага“. З белєтристики маємо преміовану на конкурсі „Кіев. Стар.“ повість М. Чернявського „Весняна повідь“, написану на тлї останнїх подій в Росії, М. Кропивницького драматичний твір (чи „твора“ як написано) на 4 дії п. з. „Розгардіяш“ і 5 дрібнїйших нарисів Яновської, Пахаревського, Григоренка, Будяка і Ротаря.

Тим ми й кінчаємо наш трохи за довгий огляд. Се стало ся просто через те, що в річнику сливе нема нічого такого, що з огляду на внутрішну наукову вартість можна б висунути на перший плян і тим самим зазначити наукову вартість цїлого річника, поминаючи менше вартні річи. А так прийшло ся нотувати рішучо все тут поміщене.

Релятивно річ беручи, не упадок, а власне дальше істнованне „Кіевскої Старини“ з тими самими ідеями, напрямом і науковою стійністю треба уважати певного рода minus-ом. Останні річники шановного журнала кидають трохи не гарне сьвітло і на українську науку, яка саме останнїми часами де інде поробила великі кроки наперед, і підривають добру репутацію самої „Кіевскої Старини“, яка хоч не стояла вповні на висоті своєї задачі, то все таки мала свій сьвітлий період. Той сам факт обєктивно для історика українського відродження інте-

ресний як доказ того, що в міру розвою українства на всіх полях, в міру того, як появляли ся нові люди—двигачі нових ясних ідей, усе старе, що представляло старі погляди, які нераз через свою неясність і нерішучість затемнювали українську ідею — те старе рішучо хилить ся до упадку і ніякі зусилля не в стані його піддержати. *І. Д.*

Етноґрафія заступлена в сім річнику Кіевскої Старини слабо, зовсїм відмінно, як попереднього року. Крім двох невеличких статейок, надруковано ще кілька маленьких заміток; отсе й усї причинки до етноґрафічної лїтератури. Перейдемо їх по черзї.

Праздникъ пасхи въ селѣ Косаревѣ, дубенскаго уѣзда, волынской губерніи, Вячеслава Каминскаго (III—IV, с. 299—320). З титулу можна би надїяти ся, що д. Камінський подасть тут опис великодних свят із усякими подробицями. Та в статейцї нїчого такого нема. На вступі бідкаєть ся автор — по приміру багатьох иньших аматорів етноґрафів — на вимиране пісень, хоч вони вимирають уже цїле столїтє і все таки істнують. Далї дає тексти пісень, яких записав разом аж 20 в однім селї! На мою думку таке мале число пісень можна пояснити не тим, що вони вимирають, а просто тим, що автор не вмів за ними пошукати. Думав би хто далї, що се все гаївки, коли їх співають на великдень. Тимчасом показуєть ся, що гаївок є ледви 6, а решта звичайні любовні піснї, які з обрядовими не мають нїчого спільного. Автор завважує при тім, що більшість тих пісень співають не тілько на великдень, але включно аж до „Троицына дня", не зазначує одначе, котрі піснї належать до більшости, а котрі до меншости. На мою думку тодї співають тілько гаївки (отже меншість), а иньші то хиба оттак собі, з доброго дива, а не тому, що то великдень. Загалом треба сказати, що статейка не дуже збогатила нашу етноґрафію.

Символика птицъ и растеній въ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ, Владиміра Данилова (XI—XII, с. 611 - 628). Отся хоч не велика, але дуже інтересна статейка тому, що автор стараєть ся в ній звернути увагу дослїдників фолькльора на мало розроблений ще предмет, а при тім не лїтає по облаках мітольоґії, як то звичайно робили його попередники, але тримаєть ся сильно ґрунту реальности і на сїй підставі коментує наші похоронні голосїння (заводини), що визначають ся незвичайно богатою символїкою і паралелїзмом. Правда і в піснях подибуєть ся велике богацтво сих поетичних прикрас, але не в такім значнім числї, як у голосїнях. Про се можна переконати ся навіть із тих нечисленних цитатів, які наводить автор, колиж він видасть голосїня окремо, над чим тепер заходить ся, тодї кождому стане се зовсїм ясною річею.

Замітки в сім річнику є ось які:

О колядкахъ и щедривкахъ въ Черниговской губерніи, сообщ.

Иванъ Абрамовъ (I, 5—11). Д. Абрамов подає тут колядку, що зачинаєть ся словами: „Славен, славен, молодець N. N.“ і надрукована у Драгоманова (Истор. Пѣсни, 22), а записана Кулїшем, але тілько в відривку та доказує, що її нема що назвивати „Князь и сыновья его на удѣлахъ“, бо в текстї не згадуеть ся про удїльних князїв. Крім того подає він іще 6 иньших колядок, між ними відривок: „Ой сїв Христос тай вечеряти“.

Заговоръ отъ бешыхы записанъ въ д. Ново-Александровкѣ, Бахмутскаго уѣзда Екатер. губ. (I, с. 12—13). Тут подано не дуже коректний текст заговору, невідомо, ким записаний.

Еще о колядкахъ и щедривкахъ въ Черниговщинѣ, сообщ. С. Рклицкій (II, с. 22—23). Автор противить ся думцї І. Абрамова, немов би в колядцї, згадуваній повисше, не було натяку на князя і його синів на удїлах. Він запевняє, що натяк є, та що вичислювані в нїй назви міст не уложені припадково, але зовсїм сьвідомо. При тім наводить також текст одної колядки.

Къ народной демонологіи, сообщ. В. Каминскій (V—VI, с. 9—11). Д. Камінський подає в сїй замітцї віруваня про ходженє небіщиків по смерти, про збитки, які вони роблять живим, та про способи, як їх позбути ся та приневолити, аби не ходили більше, до чого уживаєть ся мак, просо і вироби зі стали. Ся коротенька замітка д. Камінського далеко вартнїйша, як статя, згадувана висше.

Маленькі додатки до матеріалів, записаних в с. Отаках, В. Яблоновського (V—VI, с. 15—20). Тут подає д. Яблоновський 4 пісні — поскладані властиво з окремих коломийок — та 8 приповідок.

Сонъ Пресвятой Богородицы (по списку начала 18 вѣка), сообщ. А. Шрамченко (IX, с. 10—12). Тут надруковано сам текст, без усяких приміток і пояснень.

Як Сатана збірав закони по землї (изъ народныхъ устъ), под. І. Бенковський (IX, с. 15—17). Хоч д. Бенковський зазначує на початку, що се оповіданє „з народ. уст“, то в ньому нема нїчого народнього і за таке не можна його нїяк уважати.

В сїм річнику надруковано також кілька рецензій на етнографічні виданя, а між ними простору рецензію на збірник пісень д. Еварницького, про який і в нас була свого часу мова. *В. Г.*

Университетскія извѣстія (київські) в сїм роцї принесли по історії староруських часів тільки дві статї: Ясинского: „Село“ и „вервь“ Русской Правды (III, с. 1—23), обговорену в Записках в т. LXXVI і Кулаковского „Новые домыслы о происхожденіи имени Русь“ (VI, стор. 1—10), що одначе не можна назвати навіть самостійною роботою а радше рецензією одного екскурса в сїй справі в працї

Марквардта: Osteuropeische und ostasiatische Streifzüge. Проф. Кулаковский не доходить до жадних позитивних висновків в сім питанню. Для нас важнійша статя П. Козловського: Ѳ. М. Ртищевъ. Историко-біографическое изслѣдованіе" (I, II, VI, XI), котру відкладаємо до окремого розгляду. Т. Флоринский в невеличкій праці п. з. Славянофильство Т. Г. Шевченка (VIII, с. 1—28) і доповненню до неї (X. с. 1) взяв ся довести, що наш поет був славянофилом і то бодай чи не московської марки. Статя крім того, що показує слабе обзнайомленнє автора з писаннями Шевченка і ще гірше їх цитованнє, не має вартости[1]). Не богато нового приносить праця Чудакова: „Отраженіе мотивовъ народной словесности въ произведеніяхъ Н. В. Гоголя" (XII, с. 1—37), мабуть теж не скінчена в сім річнику, і теж не богато краще представляєть ся статя по фолькльору А. Сонні: „Горе и доля въ народной сказкѣ" (X, с. 1—64), куди автор втягнув вправді доволї богато етноґрафічного матеріялу українського, але далеко не вичерпав цілого його богацтва[2]). Цінним оглядом проф. Перетца: „Новые труды по источниковѣдѣнію древне-русской литературы и по палеографіи (IV, с. 47—102, XII, с. 105—124), де автор реферуючи ріжні описи рукописів пильно нотує між описаними українські, таким же оглядом пок. Голубовского історичних праць по староруській історії вичерпують ся інтересні для нас статї сього річника. Треба крім того ще згадати про продовженнє подаваних Довнаром-Запольским матеріялів для історії вотчинного землеволодіння в Росії (IV, с. 161—192), продовженнє проф. Антоновичем опису монет нумізматичного київ. музея, врештї офіціяльних справоздань про стан центрального архіву і університетської бібліотеки. Ніяк не можемо похвалити розбивання редакцією „Извѣстій" навіть не дуже то великих праць на кілька річників, що тільки слїдженнє за поодинокими працями значно утруднює.

Записки императорскаго харьковскаго университета тільки в рубриці „лѣтопись харьк. университета" дали для нас дещо більше інтересне. На перше місце належить поставити М. Носалевича „Матеріалы для исторіи студенчества харьковскаго университета за сто лѣтъ (1805—1905, кн. I—IV). Автор задав собі доволї значного труду скласти на основі архівного матеріялу статистичні таблиці студентів сього університету за кожний рік від 1805 до 1905 р. До сих таблиць додана орієнтаційна статейка, де автор поясняє методи, яких держав ся при укладанню матеріялу в ріжні ґрупи, і звертає увагу на велике значіннє того матеріялу для історичних дослїдів. Се

---

[1]) Про неї див. Записки т. LXXIV.

[2]) Про неї див. Записки т. LXXV.

було б зовсім справедливо, коли-б автор при укладанню своїх таблиць не пропустив був одної річи, якої брак зменшує вартість поданого матеріялу ледви чи не о половину. А власне при укладанню таблиць не подбав, щоб вияснити, яка скількість Українців була між студентами. Се можна було приблизно зазначити подаючи коли не поодинокі місця, то бодай територію, з якої набиралась найбільша скількість студентів. Прецінь харківський університет був в своїм часї одним з огнищ українського національного відродження, а тут про се анї слова, хоч при тім автор не забув згадати про „еврейскій студенческій вопросъ" (І, с. 10). Через те, що не видно звязку університету з територією на якій він находить ся, тратить не тільки історія краю, але й самого університету. Праця в сім річнику не кінчає ся. До історії університету належить ще Загурского: „Указатель сочиненій, представленныхъ окончившими курсъ юридическаго факультета имп. харьк. университета въ періодъ отъ 1822 г. по 1891, для полученія степени кандидата" (II. с. 33—66) і йогож на ширший розмір закроєна праця: Опытъ исторіи юридическаго факультета имп. харьк. университета", з якої поки що в сім річнику поміщена перша частина (III—IV, с. 1—16). З статей загальнїйшого змісту згадаю Лезіна: „Очеркъ изъ жизни и литературной дѣятельности князя В. Ѳ. Одоевскаго" (I—IV), яка розпочала ся друкувати ще в попередньому річнику, і Нетушила: „Очеркъ римскихъ государственныхъ древностей" (I—IV). Як причинок до історії початків визвольного руху в Росії з кінцем 1905 р. може послужити також протокол засїдання університетської Ради 19/X 1905 р. (І, с. 1—24). Загалом орґан харківського університету як і київські „Университетскія извѣстія" роблять доволї прикре вражіннє убогістю або таки повним браком праць, безпосередно присвячених українознавству. *І. Д.*

Труды Кіевской Духовной Академіи. Довша статя проф. Н. Петрова: „Кіевская Академія въ царствованіе императрицы Екатерины II" (1762—1796 гг.) (липень—падолист) написана на підставі матеріялів, зібраних для виданя: „Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи" (один том сього виданя вже вийшов). Автор зазначує, що за пановання цариці Катерини II київська академія, разом з цїлою Україною, підпадає централїзаційним змаганям російського правительства, тратить останки свого давнього виїмково-упривілєйованого становища і стає подібна до иньших російських наукових заведень. До такого знївельованя київської академії на взорець великоросийських наукових закладів підготовила її вся її попередня історія, починаючи від Петра І, але сей процес був прискорений за Катерини II завдяки особистій уподобі цариці, особливо-ж через особисті, неприємні для неї вражіня, які вона мала в початках свого панованя від представників України ва-

галї й особливо від представників київської академії, — як пр. протести ростовського митрополита Арсенія Мацієвича в справі відобраня монастирських маєтків, петиції козацької старшини через гетьмана Розумовського про привернене всїх прав і привілєїв України і т. д. В розвитку реформацийних змагань Катерини II що до української церкви, духовенства і київської академії автор зазначує три стадії: 1) проби российського правительства перевести реформи в житю української церкви й духовенства, завзята опозиція українського духовенства проти тих проб і змаганє оборонити свої права; 2) заходи правительства зломити українське духовенство, особливо монаше, і приготовити його до принятя тих реформ; 3) переведенє реформ. Сї три стадії сходять ся з управою трьох митрополитів київською єпархією за Катерини II, а саме: Арсенія Могилянського (умер 1770 р.), Гаврила Кременецького (ум. 1783 р.) і Самуїла Миславського (ум. 1797 р.). Відповідно до тих стадій автор ділить історію київської академії за панованя Катерини II на три епохи, по митрополитам, і розглядає її по тим епохам, як що до зверхнїх так і внутрішнїх справ, подаючи звістки про зверхнї переміни і про внутрішнїй лад академії, про виклади, удержанє учеників і т. д. Загалом статя докладна і написана на підставі документів.

„Объяснительные параграфы по исторіи западно-русской церкви", С. Т. Ґолубева (грудень). Предмет статї — виданя львівських друкарень в XVI—XVIII ст. В 1904 р. вийшла праця Криловського п. н. „Львовское Ставропигіальное братство", де в останнїм роздїлї подано реєстр церковно-славянських книг, надрукованих в братській друкарні від її заложеня до 1772 р. Професор київської Академії Тітов в рецензії тої праці, опираючи ся на архіві київської Лаври, зробив додатки до того реєстру, вказуючи 18 видань буцїм то пропущених Криловським. Отже проф. Ґолубєв полемізує з проф. Тітовим, доказуючи, що він не дає додатків, а тільки робить помилки. Проф. Тітов основує свої додатки на знайденім ним в архіві Лаври реєстрі старих друкованих книг, що уживали ся колись в церквах київської епархії. Але проф. Ґолубєв доказує, що той реєстр не заслугує довіря, бо його звістки часто хибні, а крім того коли в нїм і вказане місце виданя книг, то не подана докладно назва друкарні, а звісно, що у Львові в XVII в. крім братської друкарні були ще й иньші (разом 8). Таким способом автор розбиває всї міркованя проф. Тітова про ті додатки і доказує його незнанє на полї бібліоґрафії.

„О составѣ помѣстнаго собора Всероссійской церкви", Ѳ. Мищенка (січень). Вияснюючи склад собора на основі канонїчних постанов і практики византійської й російської церкви, автор між иньшим звертає увагу також на склад соборів, які були на Українї і зазначує їх особливости:

широку участь представників від сьвітських людий. З сього приводу автор каже, що в цілій церковній історії видно орґанічну участь клира і сьвітських людей в діяльности церковних соборів, і тільки відповідно до кождочасних обставин представництво сьвітських було державно-правительствение або громадянсько-народне. Останнє й було використане українським народом, особливо козацтвом і братствами. *Ю. С.*

Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости: Судьба православія и русской народности на западныхъ окраинахъ, свящ. М. Стельмашенка (ч. 7 і 8) — статя загального змісту, подає історичний огляд боротьби „Русскихъ" і Поляків в західній Руси і доходить до виводу, що Поляки повинні переконати ся, що їх вітчина — Мала і Велика Польща, а не сей просторий край, де почало ся державне житє і громадянський розвиток „русскаго" народу. В бібліоґрафії (ч. 14—15) подана рецензія на працю П. Житецького: „О переводахъ Евангелія на малороссійскій языкъ", Спб. 1906.

Волынскія Епархіальныя Вѣдомости: Митрополитъ Литовскій Іосифъ Сѣмашко — возсоединитель западно-русскихъ уніатовъ съ православною церковью, Ѳ. Делекторского (ч. 1—2): характеристика Йосифа в звязку з історією України, а особливо унії. О церковноприходскихъ братствахъ, свящ. А. Лотоцкаго (ч. 24) — з приводу теперішніх дискусій про устроюванє парохіяльного житя подана історична звістка, як розвивали свою діяльність в старині церковні братства і наведений зміст „братських артикулів" з 1700 р., знайдених в церкві села Блудова Острожського повіту. Мѣстные благочестивые обычаи и установленія у православныхъ на Волыни, свящ. В. Струминського (ч. 17) — докінченє статї, почато̂ї минулого року.

Православная Подолія, місячник, який виходить від 1906 р. разом з ґазетою „Подолія" замість „Подольскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостей, — в сім першім річнику Подільське Церковне Історично-Археольоґічне Товариство помістило тут в числї 2 „Программу для собиранія этнографическихъ свѣдѣній, касающихся Пасхи и ближайшаго къ ней времени" і „Программу для собиранія писанокъ и вышивокъ". Матеріалы для біографіи Архіепископа Анатолія Мартиновскаго, подав Л. С. М. (ч. 9). Разом з короткою біоґрафією сього громадського і літературного діяча (вмер він 1872 р.) подані його листи до Прибильського, його товариша й земляка, який жив у Кишиневі (листи належать до 1865 р.), а також лист (з 1878 р.) архимандрита Віталія Гречулевича до свояка архиепископа Анатолія Мартиновського в справі виданя творів його дядька. В кількох книжках сього виданя уміщені проповіди ріжних авторів українською мовою. Після оголошеня маніфесту

в 17 жовтня 1905 р. се перша проба в российській періодичній пресї друкувати проповіди українською мовою.

Занотуємо заразом, що **Подолія**, щоденна ґазета, яка виходить в Каменці Подільськім, принесла в 1906 р. між иньшим отсї статї: „Памяти українського патріота" (Романа Сембратовича) в ч. 7. — „Памяти Т. Г. Шевченко", С. Д. в ч. 46. — „Забытая могила поэта" (Петра Ив. Нѣщинскаго, † 1896 г.), свящ. М. Любинскаго в ч. 127. — Эпизоды изъ времени польскаго возстанія 1831 г. въ с. Маньковцахъ Литинскаго уѣзда (по разсказамъ старожиловъ)", В. П—каго в чч. 248 і 254.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости: Экскурсія въ область церковной старины, Г. Филянського (ч. 1) — поверховний нарис бачених автором старинних церков і їх внутрішнього уладженя в Миргородськім повітї. Церковно-историческое и статистическое описаніе церкви и прихода въ с. Середняковъ Гадячскаго уѣзда (чч. 7—10) — продовжене статї, початої 1905 р. В сїм роцї описані весїльні обряди в сїм селї. Нужды и пожеланія, заявленныя Переяславскимъ духовенствомъ въ Екатерининскую коммисію, Вл. П. (ч. 8): в сїй короткій статї оповідаєть ся, як в Катерининській комісії „о сочиненіи проекта Новаго Уложенія" було усунено духовенство і як Синод запропонував декотрим архиєреям предложити на письмі бажаня і потреби духовенства. В 1768 р. духовенство Переяславсько-Бориспольської єпархії прислало Синодови дві заяви: одну від чорного духовенства, а другу від білого. Остання була докладнійша і висловляла бажане, щоб були збережені в повній силї й цїлости старі українські права, звичаї і вольности, а виступала проти наміреного тодї заводженя нових порядків на Українї. Сї заяви надруковані в 43 томі „Сборника Императорскаго Русскаго Историческаго Общества". Переяславская семинарія въ первыхъ 47 лѣтъ своего существованія (1738—1783) — статя написана на підставі даних архіва синоду і київської та полтавської консисторії, але наслїдком скупости матеріялів маємо тут тільки відірвані звістки. Монастирскія земли на Украинѣ въ XVI вѣкѣ, А. Пясецкаго (ч. 13): статя подає на основі друкованих та архівних жерел перечислене земельних маєтків українських монастирів. Отношеніе духовенства Переяславской епархіи въ XVIII вѣкѣ къ обученію своихъ дѣтей въ семинаріи, В. П. (ч. 15) — тут подані з архіва Переяславської консисторії за 1772 р. звістки про те, як духовенство ховало своїх дїтий, не хотячи посилати їх до семінарії, і яких способів уживало духовне начальство, щоб відшукати сьвященичих синів, які повтїкали з семінарії. На сьвящеників, які ховали своїх синів, накладано грошеві кари в висотї $1\frac{1}{2}$ карб. за кождий місяць, відшуканих учеників били лозами в консисторії і т. д. Къ исторіи церковно-приход-

ской жизни Лѣвобережной Украины въ XVIII вѣкѣ, Вл. П. (ч. 16): Віки XVI—XVII були сьвідками інтензивного реліґійно-національного руху на Україні, церковно-парохіяльне житє було тоді в розцьвіті, братства і парохіяльні орґанізації розвивали свою діяльність, за те XVIII вік був уже часом упадку сього церковно-парохіяльного житя; автор, вказуючи на се, розглядає отсї прояви церковно-парохіяльного житя: участь парохіян в виборі сьвящеників, їх становище в справі осьвіти і парохіяльної школи та опіка над шпиталями. Для ілюстрації подано декілька фактів з друкованих та архівних матеріялів.

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія — тут тільки одна статя: Черниговско-Ильинская чудотворная икона Божіей Матери (ч. 8) — подані звістки про сю ікону, намальовану 1658 р. Григорієм Дубенським, прозваним в монашім житю Геннадієм, а також розказано про чуда, які були в тій церкві.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости — Письма бывшаго Херсонскаго Архіепископа Гаврінла Розанова къ протоіерею Серафиму Серафимову (ч. 10 і дальші), листи з часу 1848—1850 р., з дуже цінними увагами видавця, дають дуже цікавий матеріял для історії й характеристики тодішньої духовної верстви.

Таврическій Церковно-Общественний Вѣстникъ, видане, яке виходить від 1906 р. замість давнїйших „Таврическихъ Епархіальныхъ Вѣдомостей“, в першім річнику подає: Архіепископъ Анастасій (Братановскій) и его проповѣдническая дѣятельность, М. Шведова (ч. 35) — статя написана з приводу столїтя (в 1906 р.) смерти сього архиепископа, родом з міста Баришівки, Переяславського повіту в Полтавщинї. Братановський відомий як представник нового періода проповідництва, коли покинено схолястичні теорії і проповідь стала більше живою, задержуючи ся на морально-практичних питанях. Братановський був надворним проповідником у Петербурзї, опісля, 1797—1805 р., білоруським епископом, вкінцї перенесено його в Астрахань, де він і вмер 9 грудня 1806 р.

Курскія Епархіальныя Вѣдомости — в статї А. Танкова п. н. „Замѣчательная церковно-археологическая находка“ (ч. 46) поданий зміст документів, які дарував д. Трунов курському історично-археольоґічному музееви, а саме витяги з стовпців білгородського розрядного стола з двома плянами міста Білгорода та його кріпости з кінця XVII в. На сих плянах є види кріпости, митрополичого собору, другої церкви, брам і башт кріпости і т. д. Автор уважає сї види дуже цікавими й важними для місцевої археольоґії. Указы Преосвященнаго Іосафата Горленка, епископа Бѣлгородскаго и Обоянскаго — тут надруковано кілька

розпоряджень сього епископа, що вмер 1754 р. і вважаєть ся місцевою людністю сьвятим.

Холмская Церковная Жизнь, яка почала виходити в 1906 р. з заложенєм окремої холмської епархії, подала: Изъ исторіи Холмской епархіи, О. Кораллова (чч. 5, 6, 10, 11, 17 і 19) — подані звістки про заходи перших холмських уніятських епископів коло заведеня унії і наведені деякі документи про уряджувані епископом Атанасієм Пакостою (1619—1625) соборчики. Къ исторіи имѣній Холмской епископской каѳедри и архіерейскаго дома при ней, Ѳ. Кораллова (ч. 9)—наведена записка в актових книгах епископа Атанасія Пакости з 1619 р. з вичисленєм лапів, хуторів та иньших маєтків епископської катедри. Нѣсколько словъ о пріемствѣ Холмскихъ уніатскихъ епископовъ въ первой четверти XVIII в., Ѳ. Кораллова (ч. 1) — автор сеї статї, кустос музея холмського братства, робить кілька додатків і поправок до праці В. Площанського: „Прошлое Холмской Руси по архивнымъ документамъ XV—XVIII вв.“ Поправки зроблені на основі книги актів холмського духовного суду, яка зберігаєть ся в братськім музеї. Открытіе православной Холмской епархіи 8 сентября 1905 года въ связи съ краткимъ обзоромъ историческихъ судебъ Холмской Руси и Подляшья, Ѳ. К. (ч. 2 і дальші) — се історія Холмщини, старанно написана тимже кустосом холмського братського музея. Ся праця вийшла й окремою книжкою, з рисунками. Былое и настоящее Холмской Руси, Г. О. (ч. 1) — короткий нарис історії Холмщини. Базиліане и ихъ значеніе въ дѣлѣ латинизаціи уніи, Г. О. (ч. 9) — короткий, поверховний нарис, без подання жерел.

Гродненскія Епархіальныя Вѣдомости: Базиліанскій орденъ и его значеніе въ западно-русской уніатской церкви съ XVII и начала XVIII вѣка до Замойскаго провинціальнаго собора 1720 г., прот. Н. Диковського (чч. 24—25 і дальші) — се продовженнє статї, початої ще 1904 р. В сїй части говорить ся про орґанїзацію ордена в початках XVIII в. Згадаємо ще статї: „Краткая исторія Гродненскаго края“ (ч. 1–2) і „Древнѣйшее населеніе Гродненской губерніи“, Д. М. (ч. 18).

В орґанах чисто білоруських епархій занотуємо заразом:

Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости: Борколабовскій свято-Вознесенскій женскій монастырь, свящ. Ѳ. Жудро (ч. 7) — се докладна історія сього монастиря, заложеного 1641 р. Богданом та Оленою Стеткевичами, при діяльній участи ігумена кутеінського монастиря Йоіля Труцевича. Стеткевичі забезпечили сей монастир також фондом. Назва сього монастиря звісна з найденої тут борколабовської хронїки, виданої кілька разів: перший раз П. Кулїшем в „Матеріалахъ для исторіи возсоединенія Руси“, т. I, а опісля проф. Довнар-Запольським в київських Университетскихъ Извѣстіяхъ“ 1898 р. ч. 12. Могилевская духовная

семинарія во время Архіепископа Анастасія Братановскаго (1797—1805), Пл. Горючко (ч. 7 і дальші) — продовжене статї, початої 1905 р. В сїй части поданий огляд навчаня, проґрам і підручників. Базиліанскія школы, Анатолія Малевича (ч. 12 і дальші) — на підставі друкованих і рукописних (архіва Почаївської лаври) даних зроблений тут докладний огляд про розширені в XVIII в. василиянські школи в Західній Руси та про навчане молодіжи в них. Бібліоґрафічна записка про видане київської духовної академії під редакцією проф. свящ. Ѳ. Титова: „Памятники православія и русской народности въ западной Россіи въ XVII—XVIII вв.“, а саме про I том в 3 частях (акти до історії загряничних монастирів київської епархії XVII–XVIII вв.).

Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости: Изъ прошлаго епархіи. Витебская духовная семинарія (1806—1906 гг.), Д. Довгялло (ч. 4 і дальші)—тут подана історія семінарії, яка спершу (1806—1839) була греко-католицька, а від 1839 р. аж до наших днів православна. *Ю. С.*

З загальних російських часописей **Вѣстникъ Европы** умістив статю проф. Кочубинського про Шафарика та його російських кореспондентів; згадує також сей славіст про Українців — Бодянського і Куліша, хоч не застановляєть ся близше на вияснению українського славянофільства (V, VI). Корсаков надрукував свої спомини про істориків Костомарова і Соловєва (IX): тут цікаві деякі дрібні вказівки, але в сумі вони не зміняють і не доповнюють наших відомостий про петербурський період житя і діяльности Костомарова.

В часописї **Русская Мысль** згадаємо статю С. Русової „Къ 25-лѣтію украинскаго театра“ (XII). З рецензій зазначимо в прихильністю до українських бажань написану замітку про публїцистичні статї проф. Мих. Грушевського (IX).

Міръ Божій та **Русское Богатство** не дали цікавих для нас статей чи матеріялів.

В часописи **Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія** — згадаємо з відділу славістики проґрамову статю Ілїнського „Значеніе и мѣсто науки о церковно-слав. языкѣ“ (I). Кульбакін відповідає критикам своєї праці про історичну фонетику польської мови — Поржезінскому і Л. Василєву (XII). Істрін розглядає погляди на Палею — Шахматова і Істоміна і викликає тим статю Істоміна по томуж спірному питанню про Палею (II і XI). Між статями з історії нової російської лїтератури зазначимо статю Перетца (VI): се одна з серії статей присвячених аналїзу напрямків російської лїтератури з початку XVIII в.: автор стежить перехід тем західно-европейського романа та їх оброблення на новім ґрунтї. З статей історичних зазначимо статю Гепненёра про Константський собор; автор застановляєть ся на відносинах

між Польщею та орденом і на внутрішнім безладю в самім ордені (XII). Богословський умістив розвідку про прикази (московські) в. кн. Литовського і кн. Смоленського (VIII): сї прикази обіймали смоленські та литовські землї завойовані царем Олексїєм Мих. в першу польську війну: автор розглядає їх діяльність, зазначуючи подекуди помилки попередників. Занотуємо також юридичного змісту статю Нольде про плян кодіфікації статутового права за часи Сперанського (VIII—XII): цікаві вказівки про студіованнє та переклад Статута і в звязку з тим зазначені деякі подробиці з наукової діяльности історика Даниловича. З рецензій та заміток завважимо деякі — Батюшкова на твір Жуковича (I), Г. на книжку Стороженка про Стефана Баторія (X), А. С. на збірник актів виданий Київською Духовною Академією (V), Радченка на виданнє листів Головацького зроблене К. Студинським (VI) — остатнї замітки цікаві натяками на певні українські наукові відносини. В відділї педаґоґічнім треба зазначити замітку Чернишева про педаґоґічні статї Ушинського не передруковані в збірнику творів сього відомого педаґоґа-Українця (XII).

Кілька років назад міністерство просьвіти заходило ся коло перегляду та поширення шкільних програм історії російської лїтератури, і ся нова програма викликала критичні статї Архангельського та Істріна; окрім загальних уваг методольоґічного змісту і спеціяльних поправок до викладу історії російської лїтератури, треба зазначити критичні уваги наприклад про вираз „кіевскій періодъ“, про хронольоґічні межі сього періода, про вплив української лїтератури на північну, московську в XVII в., які цікаві також і для українського читача. Зазначу нарештї ту сторінку в статї Істріна, де сей вчений каже про „вполнѣ справедливое, по моему мнѣнію, требованіе введенія малорусскаго языка — т. е. исторіи и литературы — къ среднюю школу тамъ, гдѣ это соотвѣтствуетъ мѣстности“ (VI, 95).

Варшавскія Университетскія Извѣстія і далї друкують мікроскопічними дозами статю Филевича: „Изъ исторіи Карпатской Руси II (1848—1866)“ в кн. I—II. Се здаєть ся певна система, бо за сей рік знов в подвійній першій книжцї маємо оден аркуш далї. **Ученыя Записки Юрьевскаго Университета** дали теж мало для нас цікавого. Згадаємо статю Грунского „О происхожденіи имперфекта древне-церковнославянскихъ памятниковъ“ (II). Завважимо також як цікавий приклад чулости солїдного унїверситетського видання до проблем реального житя статї Миклашевського „Земельная реформа и организація труда“ (IV). **Ученыя Записки Казанскаго Университета** друкували великий курс історії „русскаго права“ Н. Загоскина; занотуємо в нїм сторінки присьвячені розгляду теорій про давний побут (N. IX) та відділ про право київського періода (N. X). *Ол. Г.*

З орґанів духовних академій **Богословскій Вѣстникъ** дав обговорену ширшо статю Покровского. **Христіанское Чтеніе** за сей рік дало дві статї проф. Жуковича, обговорені ширше в Бібліоґрафії, а по за тим іще зазначимо: О мѣрахъ къ сохраненію памятниковъ церковной старины, проф. Н. Покровского (цьвітень). Автор дає історичний перегляд тих заходів задля охорони церковної старини, які роблено в Росії ще від часів Петра I, які одначе й доси не дали майже ніяких результатів. Старовини скрізь не бережуть як слїд і вона нищить ся. Автор, не пропонуючи від себе ніяких окремих заходів, висловляє тільки бажане, щоб духовна власть, особливо епархіяльна, переняла ся сьвідомостю високої ваги памяток церковної старини і пекучої потреби оберігати її як найбільше. Із статей по великоросийській історії можна згадати: Освященный соборъ въ Москвѣ въ XVI—XVII вѣкахъ, І. Лихницкого (січень—май) — подані канонічні права й орґанїзація „освященнаго собора", як орґана начальної управи в російській церкві. Сѣверно-русское приходское духовенство въ концѣ XVII вѣка, В. Верюжского (липень—вересень). **Православное Обозрѣніе** не дало нїчого для нас інтересного.

Серед історичних часописей на перше місце виступила нова часопись — **Былое**. Спеціяльна ціль сього історичного видання — осьвітленнє визвольничого руху в Росії за XIX вік. Добре відомо, що українські інтеліґенти брали діяльну участь в російських революційних гуртках та партіях, через те в сих матеріялах з історії російських гуртків та партій ми можемо знайти цікаві вказівки для характеристики українського суспільного житя, але тепер — беручи справу вузче — ми зазначимо лише матеріяли для історії української інтеліґенції. Передовсім треба зауважити цікавий матеріял про Кирило-Метод. гурток: се устав та правила, вже відомі в скороченню і ранїйше — в закордонних виданнях, та 2 проклямації: до Українців — перша, до братів Поляків і Великорусів — друга (N. 2); дещо належне до сієї справи — в документах про арешт Шевченка — питання йому на допиті (N. 8). Шевченківські матеріяли з архивів урядових, до останнїх часів не приступних для загалу, се вперш видані — уривок з поеми „Єретик" (N. 6) і передмова до задуманого нового видання „Кобзаря" з весни 1847 р. (N. 8), далї документи про арешт Шевченка, між иньшим питання на допиті в цьвітні 1847 р. (N. 8): сі питання з одного боку з'ясовують психольоґію слїдчих, а з другого боку відповіди дають деякі вказівки про тодїшні київські відносини та знайомости поета. Зазначимо ще вперш вповні надрукований в Росії вірш Некрасова на смерть Шевченка (N. 31). Для характеристики українського суспільного житя богато лїт пізнїйше, автобіоґрафія Драгоманова (N. 6, український переклад в книжці Павлика

про Драгоманова, Львів, 1896). Для осьвітлення відносин Драгоманова до російських революціонерів — лист Желябова з 1880 р. (N. 3) та деякі місця в споминах О. С. Любатовича про знайомість з Драгомановим в Женеві (N. 5, 232—235).

Згадаємо ще статю Щеголева „Семен Олейничук“ (N. 4), переложену в Л.-Н. Вістнику 1906 р., се сумний житєпис Українця, подільського селянина; він думав спеціяльним памфлетом звернути увагу уряду та суспільства на важкий стан українського селяиства в кріпацтві, але був арештований в 1849 р. і загинув в вязниці.

Русская Старина містила ріжні спомини з 60-х років минулого століття і в сих споминах, де говорить ся про петербурське житє тих часів, ми знаходимо цікаві вказівки, наприклад про Костомарова на тлї тодїшнїх наукових та суспільних течій (напр. IX, 658; XI, 444). З статей згадаємо О. Лотоцького „На поворотѣ“ — начерк суспільного становища духовенства в Росії XVIII—XIX вв. (XII), обговорений в Записках т. LXXIX.

Русскій Архивъ подав деякі дрібні матеріали з українського житя з XVIII - XIX вв. Тітов надрукував анонімну замітку про побут Запорожців в Турції з приміткою, що знайдена ся замітка в паперах Бодянського з написом Куліша: а се, коли хочете знати, доставив отаман Гладкий, иже вивів козаків-запорожців із Турещини (VIII). Л. дав замітку, коротеньку і поверхову, про славянських поселенців в Новоросії в рр. 1804—1817 (в архива новоросс. генералъ губернатор. управл.). Для історії масонських лож на Україні дещо дають листи з урядових архивів за рр. 1819—1824 (XI). Для біографії Костомарова мають значінне згадки про покійного історика під час його перебування в Саратові в споминах арх. Никанора (VII) та кілька листів з листування Костомарова з Іваном Аксаковим з р. 1861 (XII, витяги з сих листів були вже надруковані Барсуковим в його праці про Погодіна). Занотую ще коротеньку згадку Ю. Бартенева про історичні повісти Костомарова з булого московського побуту: кинено сю замітку з приводу оцінки наукової діяльности И. М. Павлова: легко вгадати на чиїй стороні симпатії прихильного до минулих московських часів редактора історичної часописи (IV).

Историческій Вѣстникъ дав лише деякі дрібні замітки з сьогочасного житя українського. Згадаємо передовсім статю Уманова-Каплуновського про М. Л. Кропивницького (V). Дещо цікаве фактичне знайдемо ми в замітках про недавні події на Україні 1904—1905 рр., але треба памятати про спеціальне осьвітленне, відповідно загальному напрямку видання (II, IV, V, VI). Між рецензіями згадаємо про замітку

Яцимирського з приводу 2-го видання Очерка проф. М. Грушевського (VIII).

Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ умістили в однім з своїх томів атляс до капітальної праці Е. Е. Голубинского „Исторія русской церкви": се збірник малюнків з сфери церковної архітектури, церковної одїжи і т. и., з поясненнями; разом з тим наведено тут цікаві порівнання з практикою візантийського церковного житя (II). Рождественский надрукував архівні матеріяли про побут в Москві патріарха антіохійського Макарія: матеріяли сї дають цікаві вказівки про дипльоматичні зносини тодїшнього московського уряду з грецьким сходом (IV — 219). Соколов умістив свій капітальний катальоґ бібліотеки Товариства: в коротеньких замітках про поодиноки рукописи є дещо цікаве і для українознавця, але сї замітки подекуди занадто коротенкі і через те не можуть вдоволити читача; згадаю, що в сю бібліотеку увійшла і частина паперів Бодянського (I — 216). В додатках до „Чтеній" надруковано справоздання про присудженнє премій ймення Г. Ѳ. Карпова і в отсих справозданнях ми знаходимо ширшу рецензію проф. Голубова на працю Харламповича про школи (IV — 219). *Ол. Г.*

Зі статей поміщених в **Извѣстіях отдѣленія русскаго языка и словесности имп. Академіи Наукъ** чотири були вже давнійше обговорені: А. Кримського про старий київський говоръ (Зап. т. 78), М. Сумцова про літературні звичаї українських письменників XVII ст. (Зап. т. 76), І. Свенціцкого про зносини карпатської Руси з Росією в пер. пол. XIX ст. (Зап. т. 77) та О. Грушевського про М. Максимовича (Зап. т. 76). Окрім сих маємо ще деякі розвідки на українські теми: Ф. Корша критичні замітки по поводу статї проф. Меліоранского про турецькі елементи язика „Слова о полку Ігореві" (1 кн.); Ф. Покровского відривок Слова Іларіона „О законї і благодати" по рукописи XII—XIII ст. (з бібл. Академії Наук.) (3 кн.). З розвідок близьких українству згадаємо: А. Веселовского про Русь і Вальтинів саґи про Тідрека Берського (3 кн.); се перерібка його давнійшої студії про сю-ж саґу (ЖМНП. 1896). Розвідка Г. Кунцевича про Ябеду В. Капниста дає критичний огляд видань комедії (3 кн.). З поміж дрібних текстів і заміток А. Яцимирського інтересна „канта" камянець-подільських семинаристів з р. 1831 при відданню їх у рекрути (2 кн.). З загальнословянських фільольоґічних праць замітнійша С. Кульбакина про словянський наголос (4 кн.). *С. Т.*

Русскій Филологическій Вѣстникъ (т. LV і LVI) не дав ні одної статї по українській фільольоґії, тільки декілька уступів в однійдругій статї. І так знаходимо деякі місця, що належать до українського

язика у Б. М. Ляпунова — „Лингвистическихъ замѣткахъ“ (т. LV) на працю С. М. Кульбакина по історії польського язика (Сборникъ Отдѣл. рус. яз. и слов. Акад. Наукъ т. LXXIII за 1903 р.). Проф. А. И. Соболевскій присьвятив 3-ю „Замѣтку въ области русской діалектологіи“ (т. LVI) свому давнїшньому спорови з В. Гнатюком про Бачванських Русинів, модифікуючи свій давнїйший висказ (Этн. Обозр. 1898, № 4), буцїм то се Словаки і признає доказам Гнатюка в його полеміцї з проф. Пастрнеком на стільки стійности, що колишнї руські переселенцї (XVIII в.) в Керестурі і Коцуру задержали своє первісне імя „Русини“, хоч цїлком пословачили ся. Д. К. Зеленинъ у статї „О говорѣ оренбургскихъ козаковъ“ (LVI) згадує і про українські примішки в сїм говорі, чи там про долю мови харківських і черкаських (в Дону?) виходцїв в Оренбурський край. З иньших праць звертає нашу увагу кінець більшої розвідки А. С. Орлова — „Исторія объ Азовскомъ взятіи и осадномъ сидѣніи отъ турскаго царя Брагима“; автор користуєть ся масою українських паралель. А. И. Яцимирскій дав обіцяне продовжене своїх історично-палеоґрафічних заміток: „Молдавскія грамоты въ палеографическомъ и дипломатическомъ отношеніяхъ“ (LV). В сїй працї цїкаві для нас згадки про вплив литовсько-руського і почасти українсько-польського актового язика на молдавську канцелярію, богата фразеольоґія актів за деякі звичаї при означеню границь (затильники хлопцям на межі, присяга сьвідків на кусок межі в церкві). Що до правописи бачимо в молдавських грамотах заміни *ѣ* — *и*, *ы* — *и*, що значно звужує палеоґрафічний крітерій при означуваню рукописів українського походженя. З історично-лїтературних причинків інтересні для нас В. А. Францева — „Къ біографіи Миклошича“ (LV) і „Свѣтлана“ В. А. Жуковскаго і „Wieczór S. Andrzeja“ Ст. Витвицкаго“. В першім причинку подано латинський лист Ф. Міклошича до кн. Шірінского-Шахматова 1851 р., в якім автор „Lexicon-a linguae slovenicae veteris dialecti“ просить князя піднести один екземпляр словаря царю. Мінїстер звернув ся в Академію з запитанем, чи словар заслугує сеї відзнаки. Відповідь Академії обняла критику Востокова, який вказав на те, що хоч Міклошич користував ся досить обмеженим і припадковим матеріялом — то все таки варта того, щоби сповнити його бажане. Словар одначе не був предложений цареви. Другий причинок (LV) обходить і українську лїтературу, бо говорить ся в нїм про польську перерібку балляди Жуковского „Свѣтлана“ польським стихотворцем Вітвіцким, що в оборону ориґінальности свого твору посилав ся на українську народну пісню — з якої навіть мав взяти 5 стихів: „Żde mij w cyrkwi mołodeć, | Dajte persteń i wineć. | Mni winczat' sia sim wińcom, | Obroczat' sia persteńcom, | U prestoła z mołod'com“. Проф. Францев справед-

ливо сумніваєть ся, чи була така пісня, вказуючи на велике споріднене навіть сих „українських“ стихів з розміром „Свѣтланы“. Для історії апокріфа подає Г. А. Ильинскій — Acta Pilati з Орвельської тріоді XIII в. (LVI). У відділї бібліоґрафії стрічаємо кілька заміток і про виданя Наукового Т—ва і заяву редактора проф. Карского „что не слѣдуетъ стѣснять употребленіе малорусскаго нарѣчія, такъ каки оно имѣетъ несомнѣнные признаки жизненности и способно современемъ стать литературнымъ языкомъ, годнымъ и для нужды науки“ (LV, ст. 357). В тім самім томі знаходимо коротку посмертну згадку про Ф. Дячана, галицького уроженця, проф. грецької фільольоґії в варшавськім у—ті. В Галичині Дячан-Розношинський дав критику на граматику Осадци і сам зложив „Методичну Граматику“. Згадаємо нарешті, що в „Педагогическомъ Отдѣлѣ“ LVI тому появила ся цікава, одначе одностороння, статя В. И. Чернышева — „Законы и правила русскаго произношенія. Звуки, формы, удареніе“. *І. С.*

Живая Старина по однорічній перерві почала знов виходити з дещо зміненим виглядом: крім статий і сирих матеріялів, подаєть ся тепер досить широко бібліоґрафія і рецензії, а надто ведеть ся етноґрафічна хроніка. Вправдї критичний відділ не ведений систематично і не подає оглядів чи то самої російської, чи загально славянської, чи міжнародньої етноґрафічної літератури: з усього подаєть ся по трошки, але з часом може виробити ся систематичність у тім напрямі, коли редакція поставить більшу вагу на сей відділ та признасть його велике значінє для етноґрафічної науки. Як майже кождого року, так і сього побіч статий і матеріялів, присьвячених численним народам російської держави, подибуємо дещо також і з української етноґрафії. Окрім обговореної в попередній книжці „Записок“ дорожнїх записок І. Абрамов подав іще коротеньку статейку п. н. „Городецкій музей“ (вип. IV, ст. 249—254). Се коротенька інформація про український музей барона Ф. Р. Штайнґеля, заложений в селї Городку, Ровенського повіта, Волинської ґубернії. Хоч музей не дуже великий, то цінний тим, що обмежений на теріторію одної ґубернії, може швидше скомплетувати ся, як иньший. І дійсно, в музею вже багато предметів, які належать чи не до унікатів музеальних. Увесь музей поділений на такі відділи: 1) Природописний (ґеольоґія, мінеральоґія, палеонтольоґія, фльора і фавна). 2) Ґеоґрафічний (мапи, пляни, фотоґрафії народнїх типів і місцевостий і ин. 3) Антропольоґічний. 4) Археольоґічний (передісторична і історична археольоґія). 5) Етноґрафічний, присьвячений матеріяльній стороні народнього житя. Вкінцї: 6) Бібліотека, з окремими відділами для рукописів, старих друків і нових книжок. Музей упорядкував відомий український археольоґ М. Ф. Біляшевський. Матеріали д. Яковлева обговорені в попередній книжці.

Крім того маємо ще статейку: „Міросозерцаніе нашихъ простолюдиновъ-малороссовъ“ Ів. Савченка (вип. II, ст. 105—108), де подані деякі народні віруваня про небо, звізди, сонце, місяць, хмари, вітер, грім, блискавку, веселку, метеори, вовків і мурашки та оповідане про сотворене землї і перших людий. Матеріяли записані в селї Соловіївцї, Радомиського повіта, Київської ґубернії. З иньших статий належить зазначити отсї: 1) М. А. Большаковъ, Община у зырянъ (вип. I—IV, ст. 1—54, 167—188, 221—236 і 281—296). 2) А. Миллеръ, Прошлое и настоящее Сеистана (вип. III—IV, стор. 237—248 і 297—308). Крім того подано в сім річнику ширші некрольоґи Адольфа Бастіяна і Фрідріха Ратцеля та огляд наукової діяльности І. Бодуена-де-Куртене за 40 літ із нагоди ювилею. В відділї матеріялів уміщено багато заміток головно з російського фолькльору, які не мають ширшого інтересу, з виїмком „частушок“, яких надруковано нову збірку. Етноґрафічна хроніка має хвилевий інформацийний характер, тому про неї нема що тут говорити.

В. Г.

Этнографическое Обозрѣніе минулого року не принесло нічого, що дотикало би української етноґрафії хочби й посередно, коли поминемо коротеньку замітку М. Сперанського п. з. „Одинъ изъ старыхъ рукописныхъ сборниковъ снотолкованій и пѣсень“ (ч. 1—2, с. 98—101), в якій автор подає коротко опис збірничка (врештою нецікавого) та передруковує з нього дві відомі пісні: 1) Ой полола дївчина пастернак, та вколола поженьку на бодяк, яка тут починаєть ся так: Ой у Ніжинї на валу, да полола дївчина лободу. 2) Ой на горі да женцї жнуть.

Із статий загального змісту є одначе багато інтересних, як: Изъ воспоминаній этнографа, С. К. Кузнецова; Къ вопросу о „Золотой Бабѣ“, кн. Н. С. Трубецкого; Народныя вѣрованія въ церковной живописи, Дм. Ив. Успенскаго; велика статя з просторим квестіонарем: Къ вопросу о почитаніи огня. Введеніе въ программу для собиранія свѣдѣній о почитаніи огня у русскихъ крестьянъ и инородцевъ, съ приложеніемъ программы, В. Н. Харузиної і ин. Досить добре заступлені також відділи місцеляней і бібліоґрафії. *В. Г.*

З польських часописей загального характеру:

Biblioteka warszawska подає в історичнім відділї майже виключно розвідки з історії Польщі по розборах; згадаємо Стан. Смольки, Z życia ministra Lubeckiego, Ш. Ашкенази, Dwie rozmowy w Belwederze, його ж Waleryan Łukasiński, Ал. Рембовского, Alexander I i pierwszy sejm królestwa kongresowego, Януша Івашкевича Litwa w przededniu wielkiej wojny 1812 r. До історії України знаходимо статю Л. Кубалї Dwa poselstwa w r. 1654 (т. IV, стор. 532—558) — про польські посольства до Порти і Криму; розвідка ся повинна

бути обговорена окремо. Таксамо повинна бути провірена статя К. Бартошевича Z walki o autonomię galicyjską (т. II, с. 486) — є тут замітки до руської політики 1860 р. — Ґ. Смульский подав звістку про долю протестантської кольонії XVIII в. в Заліщиках і в сусідніх Филипцях — Ognisko polskich protestantów na Bukowinie. Богато заступлений суспільний відділ і в самій В. Бібліотеці і в додатку п. з. Praca, але все належить до Польського королівства; до Галичини тільки замітка А. Рембовского Sprawa reformy gminy wiejskiej w Galicyi.

З праць друкованих в краківськім місячнику Przegląd polski до нашої історії належать лиш дра Л. Боратиньского Kozacy i Watykan, з котрої було вже справозданнє в Записках (т. LXXIV). З иньшого згадаємо рецензію Ал. Брікнера на Чермака Dzieje Polski п. з. O Polsce pierwotnej, нарис дра В. Пілята Socyologia sztuki і продовженнє розвідки дра В. Козїцкого Św. Sebastyan, studyum porównawcze z dziejów sztuki włoskiej.

Przewodnik naukowy i literacki — подав статю Фр. Равіти Ґавроньского Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej — може буде обговорена окремо. Статя Б. Барвіньского, Zygmunt Kiejstutowicz, książę starodubski (біоґрафія до 1432) війшла в моноґрафію сього ж автора Жиґимонт Кейстутович, що була рецензована в Записках (т. LXXV). З иньших робіт варта осібного обговорення розвідка М. Ґойского, Wzajemne stosunki Polski, Litwy i Zakonu w latach 1399—1404. Решта статей не дотикає України. *І. Крч.*

Kwartalnik historyczny мав у сім роцї переважно бібліоґрафічно-критичний характер, більша частина відділу „розвідок" — се критичні студії і замітки. Найважнійша в них велика критична студія проф. О. Бальцера по поводу нового нарису історії устрою Польщі дра Кутжеби і полемічна відповідь останнього обговорені у нас окремо в бібліоґрафічнім відділї. Подібний характер має також статя проф. А. Брікнера про норманський початок Руси[1]), тільки ріжниця в тому, що студія проф. Бальцера визначаєть ся великою ерудициєю, обєктивностю і на скрізь науковою методою, натомісць критика проф. Брікнера на німецьке виданнє I т. „Історії України-Руси" проф. М. Грушевського не може хиба мати до сього претенсії. Не говорю того тому, щоб норманізмови не признавати взагалї ніякої наукової вартости, противно, я думаю, що він ще прийде до свойого, на якийсь час страченого, становища, — одначе певно не поставить його на ноги проф. Брікнер, анї його критична метода. Сей учений, в обсягу історії літератури вповні авторитетний, поставив собі від якогось часу спеціяльну мету: переходячи на не

[1]) Dogmat normański, ст. 664—679.

своє полє з одного боку нищити здавна признані правди (прим. кирило-методіївська справа), із другого ломати копіє в обороні загрожених „єретиками“ доґм. Сей розділ симпатій та антипатій розуміє ть ся має свою систему, яку годі назвати мотивами чисто науковими. Сей характер виступає недвозначно й у сїй критицї. Полишаючи на боцї ориґінальні passus-и і густі „дотепи“ автора й иньші подібні більше формальні боки його статї, зазначимо тілько коротко фактичні замітки до норманського питання.

Чому „Европа іґнорує“ російських антинорманїстів? — питає критик і відповідає зараз, що тому причиною їх ненауковість, „упередженнє і шовінїзм“. А зараз дальше кидає сїй „Европі“ в очи повну іґноранцію величезної російської наукової лїтератури і ставить у велику заслугу проф. Грушевському, що показав „Европі“ масу річей їй незнаних. Отже, спитаємо, що властиво есть причиною іґнорування Европою антинорманїстичних поглядів, їх ненауковість, шовінїзм і т. ин., чи може правдива іґноранція. До того — хтож то ся „Европа“? Розуміє ть ся Нїмцї, а вже проф. Брікнер хиба сам здорово розуміє (по анальоґії з собою), чому їх симпатії не по сторонї антинорманїстів...

Дальше питає критик: чому проф. Грушевський не подумав над сим фактом, що й у Росії нїякий фільольоґ-славіст не приступив до антинорманїстів? Розуміє ть ся, критикований автор і тепер не послухає ради проф. Брікнера, знаючи добре межі ріжних сфер самостійного досліду у фільольоґів з одного та істориків із другого боку. Звідки мають говорити перші про сформованнє Київської держави? Натомісць історик зовсїм здаєть ся на фільольоґа як приходить ся прим. означити національність Ігоревих послів у Царгородї. Щож отже фільольоґи мають робити в обозї норманїстів або антинорманїстів? Певно не богато знайдеть ся таких, що пійдуть слїдами проф. Брікнера.

Критик зазначає виразно, що норманїсти часто грішили і самі дискредитували свою теорію; він мусїв теж читати анальоґічні слова проф. Грушевського про... антинорманїстів (Geschichte, 668); отже чому раз-у-раз виїздить з Іловайским, як буцїм би не було иньшого, окрім проф. Грушевського, антинорманїста?

При оцїнцї віродостойности жерел показує критик дивну самовільну арбітральність. Раз у нього читаємо: „чи може тверезий дослїдник приймити на серіо казочку (bajeczkę) Нестора“? (мова про покликаннє Варягів); другий раз уже „Несторова повість поясняє знаменито фільольоґічні висновки“; третїй раз питає з досадою: „Та чого ж би Нестор видумував“? (мова про звісний похід Володимира 981 р.). Зразки сеї методи стрічають ся раз-у-раз.

З одного боку признає критик повну невдачу норманїстів у захо-

дах вивести від Норманів всї давні подробицї житя, віри й мови, вказуючи що в сїй останній ледви 3—4 слова дійсно норманські; з другого боку розмірам держави Германариха признає дійсність на основі численних ґотських елементів у словянських мовах. Чом отже Ґоти мали б бути щасливійші Норманів? І чи дійсно нема иньших причин язикових впливів як завойованнє? Хиба того не скаже критик.

Один інтересний арґумент віродостойности „Нестора“: „ніхто ніколи не протестував против його повісти, хоч знано її прецїнь вже в XI в.“ Сам же проф. Брікнер в окремій розвідцї назвав прим. історію з Попельом і Пястом чистою видумкою та чомусь не спитав себе, чом ніхто не протестував хочби від поч. XII ст. Таких правд propter protestationem omissam можнаб назбирати повно.

Певність не опускає критика ніколи, все висловлено дуже катеґорично. Прим. „щоби норманїзм не витолкував назви Русь, to bajka wierutna; се чужий термін, фінський для Шведів; від Фінів приймили сю назву Словяне... Що ми нічого не знаємо, звідки Фіни взяли назву Руотсі, то нехай сим журять ся не норманїсти, але фільольоґи“ і т. д. Цікавий я, що на сю певність сказав би такий дослїдник як Маркварт (Marquart), якого висновки що до назви Руси має якраз „Европа“ за останній вислов науки? Мабуть також почислив би między bajeczki dla grzecznych dzieci, тим разом польських (хоч він норманїст).

Що сказати на такий арґумент: „І несподївано сей наївний, совісний, правдивий монах видумує на апостольского Володимира, що то внук варяського заволоки! Як що Нестор мав іскорку національного почування, чи був би сповнив таку єресь?“ і т. ин. Отсе дізнаємо ся перший раз, що łapciascy mużykowie над Днїпром (так називає Полян критик) дивили ся на варяжських вояків як на заволоків, та що в XI ст. було на Руси сильне uczucie narodowe, певно перебране з Польщі, де воно позволило вивести польську династію від простого хлопа, в иньших краях від свинопаса то що...

Критик дивуєть ся, як можна „Несторови“ закидати штучну комбінацію про варяський початок Руси; а зараз потім признає, що у „Нестора“ подибуємо дійсні комбінації, прим. про прихід Словян з над Дуная; тілько для сеї комбінації має він зараз витолкуваннє: вона була „майже конечна з огляду на біблїйний переказ“. Чи дійсно біблїя велїла лїтописцеви уміщати первісних Словян над Дунаєм? — вільно спитати. Біблїя дала б йому таке саме, а може й більше право, вивести Словян з Кавказа, або звідки будь із сходу та полудня. А як для достовірности лїтописи доконче потрібний фільольоґічний авторитет, то й наддунайська словянська правітчина може мати таку поміч (хочби згадати про грецькі та латинські елементи в українській мові), а археольоґи та етно-

льоґи часом навіть думають про можливість поратунку для сеї літописної теорії.

У критика всї замітки йдуть із легкої руки; прим. Порфіроґенет „умів оба ряди назв (Дніпрових порогів) без похибки вичислити“. Без сумніву, сам проф. Брікнер не вірить тому; будь-що-будь се зразок невгамованости критика. За те він зручно підхопив дійсно найслабший пункт у цілій антинорманській теорії, себто імена перших князів: Олега, Ігоря та Ольги. Справдї, словянство їх більше ніж сумнївне; але з сього ще не мусить виходити, що вони норманські, їх можна виводити ще з иньших діялектів, а вкінці — вони ще не конче рішають про ґенезу київської держави.

Спиню ся ще на однім арґументї проф. Брікнера. „А отсе факт, якого проф. Грушевський, приймаючи своєрідну еволюцію, також не витолкує. Про Дніпрових Словян зовсїм глухо в історії до IX в.; сидять сї мужики у постолах, Поляне, Деревляне, Радимичі і т. ин. найспокійнїйше у сьвітї, хвалять богів і платять податки, хто тілько від них зажадає. Напрасно, без попередньої школи, яку нпр. козаччина перебула у Татарів, настає повна зміна „декорації“; „Русь“ розбиваєть ся по цілім Сходї і т. ин... Замітка, на око, бистра, одначе при близшій розвазї показуєть тілько банькою з мила. Передусім неправда, буцїм до IX ст. над Дніпром зовсїм глухо (сам критик рад би посунути назад норманські походи), словянські племена при Чорнім мори звісні у війнах ще в V і VI ст. І як можна говорити, що надднїпрянські племена до IX в. не мали достаточної военної школи? Скити, Ґоти, Гуни, Хазари і богато иньших мали б бути гіршими учителями ніж Татари? І коли ж саме Татари навчили українських мужиків военного ремесла, в XIII і XIV в., як над ними панували, чи може опісля, як стали їх приемними сусїдами? Хиба проф. Брікнерови не ясно, що кождий, хочби й найсмирнїйший з роду чоловік ставши ногою на чорноморськім степу в давнї часи, мусів переробити ся на военного розбишаку, або безслїдно згинути...

Оборона доґми іде в парі з деякою неконсеквенцією критика. В тім самім зошитї Kwartalnika, рецензуючи одну працю про словянські руни, висказав він здивованнє, чому доси не вдало ся знайти рунової памятки в Київщинї; жаль, що того здивовання не висказав він у статї про норманську доґму, а знав би, як то тяжко підпирати теорію не самою тілько фільольоґією.

Критик міг мати в руках дуже добрий арґумент за норманїзмом (на мою гадку найважнїйший в усїх против т. ск. еволюцийної теорії антинорманїстів), а се відомий соціольоґічний закон, який не знає державних початків без завойовання. На жаль проф. Брікнер полишає сю правдиву доґму зовсїм на боцї, бо тодї з непобореною конечностю мусів би спро-

вадити над Варту тихже самих Норманів і дати тему до нового „Потопу“. Та він мабуть за обережний, щоб норманську доґму розтягати і на своїх земляків і викликати бурю на свою голову за brak uczucia narodowego. Єсть отже доґми, в які одні мусять вірити, а другі — як схочуть...

Загалом, проф. Брікнер не дуже сильно підтримав норманську „доґму“, не дав їй анї одного нового арґумента, так що теорія „Повісти“ не полишаєть ся дійсно нічим иньшим як доґмою, в яку, хочеш — вір, не хочеш — не вір. Та мабуть проф. Брікнер розумів її инакше. Певно, пора взяти ся до основної ревізії питання про початок київської держави і приблизити ся хоч трохи близше до історичної правди, але в тім напрямі такі доґматики як критик не богато причинять ся до її висвітлення, подібно як і антинорманські сектанти. В кождім разї проф. Грушевський не належить анї до сих анї до тих. На мою гадку, наперед треба б розрубати в сїм питанню дві зовсїм окремі річи, яких получення спинює обєктивний дослід, а се зовсїм окремо трактувати ролю Норманів в давнїй Руси, а зовсїм окремо походження назви „Русь“. Проф. Брікнер зрозумів сю трудність із виясненнем сього імени поруч Норманів, але своїм звичаєм тріпнув рукавом і вискочила готова нова „доґма“, що початок наїздів Норманів треба посунути взад о цїле століте. А що ся „доґма“ не дуже то годить ся з загальною сумою звісток про норманські рухи, про се байдуже.

Залагодивши ся з норманською доґмою, поспішив критик до польської доґми. Сеж, звісно, не що иньше, тілько польськість червенських городів перед 981 р. Проф. Грушевський дав дуже відповідне поясненнє знаного місця у лїтописи, беручи його як відгомін пізнїйших війн за сї городи і тим способом привернув рівновагу між знаними історичними звістками про ті часи. Проф. Брікнер хоче одначе доконче ратувати польський stan pierwotny posiadania (sic!). Він не має відваги пійти слїдом за популярними польськими підручниками і признати червенські городи провінцією Мешка I, тілько видумує теорію, що „була се малопольська (sic!!!) самостійна дїльниця, не підбита нїким, анї Чехами анї Полянами, і не тяжко було Володимирови сю вільну територію займити собі“. А знаєте, який арґумент має на се критик? Отсе такий: „фільольоґа разить прим. назва Белза, города, що лежить недалеко червенських... в руських устах мусїла би бути що найменьше Болз“. Забув тілько дати маленьке поясненнє, що значить се слово „белз“? Певно не розлупає сього горішка при всїй своїй фільольоґічній учености. Чомусь також ясно не говорить, яку то територію розуміє він тут. Лїтопись згадує виразно тілько про Перемишль і Червень, а ортодокси в роді проф. Брікнера апектують сюди звичайно цїле Побуже і Поднїстрове. Яким правом — Господь знає. Не роздумує також критик над важним пи-

таннем, що стало ся з тою польською людностю. Вона очевидно мусіла бути вже католицькою в р. 981, Володимир мабуть на силу увів східній обряд, католицька церква певно протестувала, думала про реванш, а в результаті в політиці польських князів і королів виробила ся сильна традиція про первісну польськість Галичини і вони при анексіях покликують ся на се і т. ин. А як про все те панує гробова мовчанка і весь stan posiadania опирає ся виключно на пізно добаченій мало ясній згадці руського літописця, то й пощо боронити сього стану!

Для характеристики методи проф. Бріннера згадаю ще про закид проф. Грушевському за те, що збуває „як казку" згадку літописи про лядське походженне Радимичів і Вятичів, „хоч і я (себто критик) в лядський початок обох сих племен не вірю анї хвилини". Иньші замітки, меньше важні, або немотивовані, полишаю на боцї.

Загальна оцінка книжки проф. Грушевського при тім усім дуже прихильна. Читаємо тут: „Твір п. Г. єсть прекрасним сьвідоцтвом учености і всесторонности руського автора. Величезну літературу предмета, археольоґічну, історичну, фільольоґічну опанував зовсім, передовсім російську, дотепер закриту для Европи під семи печатьми; він просто викликує у нас здивованнє своїм очитаннєм, знайомостю найбільше спеціяльних, дрібних, нераз забутих російських і німецьких праць. З тим казочним начитаннєм йде в парі бистрість ума, самостійний осуд, вироблена метода — все в мірі зовсім незвичайній; европейської опінії автор не потрібує бояти ся анї трохи — вона може висказати ся про нього й його працю тілько прихильно... Відкладаючи отже як найбільше рішучо антинорманські забаганки шан. автора (пора дати спокій сим дитинствам!) признаємо в цілій повноті гарні прикмети його твору, який імпонує розмірами, ерудициєю, всесторонностю дослідів, з якого і ми можемо богато й добре поучити ся. Так само просторою, основною, бистрою працею про польську історію, на жаль, не можемо до тепер похвалити ся! Коби примір її вплинув і на наших істориків, щоб ми на сьому поли не остали позаду за Русєю".

Праця А. Копистяньского про Михайла Жигмонтовича була вже обговорена на иньшім місци (Записки, т. 75). А. Прохаска дає два пояснення до литовської історії[1]), а то про апостазію Мендоґа, піддержуючи против Лятковского факт повного зірвання з християнством, та про автентичність надань Мендоґа для Ордена, доказуючи їх правдивість против сумнївів ріжних істориків. Замітки С. Старжиньского про галицькі стани були вже обговорені в бібліоґрафії „Записок" (т. 75).

Проф. В. Брухнальский підіймив ще раз справу походження та

[1]) Dwa objaśnienia do dziejów Litwy, 58—73.

значіння назви **Пяст**[1]). Про сю фіґуру в польській історії були вже ріжні здогади, часто дуже бистроумні, одначе поза більше або меньше гарними методичними прикметами в результаті оставали ся на тім самім місци, якого девіза: ignoramus. І розвідка проф. Брухнальского, визначна ерудицією автора і деякими інтересними спостереженнями, зручна у своїй методичній конструкції, всеж таки по її прочитанню не можемо звільнити ся від думки: справа розяснена ще з одного боку, але хто се таки був „Пяст“, чи він дійсно якась історична індівідуальність — про се напевно сказати годі. Автор знайшов пункт виходу у розвідці Цїшевского про „аталикат“ і зводить відносини межи королем Попелем і хлїборобом Пястом до звісного в етнольоґії посвоячення, званого аталикатом (термін уведений в науку М. Ковалевським, з турської мови). Найвартнїйше одначе з усеї розвідки то вказаннє на близьку звязь леґенди про подорожних-гостей у хронїста Ґалля з французькою леґендою про св. Ґерманїка; ся близькість кидала б деяке сьвітло на походженнє автора хронїки.

С. Закшевский доказує, що **Оттон, маґдебурський пробощ** з літ 1207 — 1225, не був, як піддержує проф. Бальцер, з польського княжого роду, а з чеського т. зв. Теобальдовичів[2]). Фр. Буяк подав реферат про **історичну картоґрафію** з нагоди історичного атляса українських земель А. Яблоновского[3]). Наперед подана часть інформацийна про німецьку історичну картоґрафію, а дальше представляє ряд заміток і дезідератів до будущого історичного атляса Польщі.

З miscellane-ів одна статя була вже окремо згадана, а се Бр. Лозїньского про **домінїкальні часи й акти** (Записки, т. 75). З иньших згадати треба причинки А. Прохаски до **біоґрафії Самуїла Ґрондского**[4]). З судових записок сяніцького ґроду й земства виходить, що він походив з шляхти сяніцької землї і там жив до 1655 р. Вкінцї замітимо документ про **перехід** корпуса ґен. **Дверніцкого** у Галичину 1831 р.

У відділї рецензій та справоздань — не скажу, щоб дуже систематичнім — з українських праць бачимо тільки обговорених одну Б. Барвінського, одну Ів. Кревецького, а з российських однїсеньку статю Каманїна. Як у попереднїх роках так у сім вів Е. Барвінський подвійну бібліоґрафію, загальну й польську. *С. Т.*

---

[1]) Piast, 442—450 і 627—664.

[2]) Piast czy Pryemyślida, 451—482.

[3]) W sprawie kartografii historycznej, 483—497.

[4]) Nieco o Samuelu Grądzkim, autorze Historia belli cosaco-polonici, ст. 498—501.

Przegląd historyczny (варшавський) приніс дві розвідки до історії давньої Руси. Перша з посмертної спадщини Максиміліяна Ґумпльовича Borys Kolomanowicz, królewicz węgierski (т. II, с. 5—19) обговорена вже в Записках т. LXXVI. Друга розвідка Владислава Щеклїка Rzekoma bytność legatów Leona IX papieża na Rusi 1054 r. (т. III, с. 162--176) дає нову інтерпретацію одного документа в анналах Баронїя. Є там звістка, що папські посли, вислані до Константинополя в справі Керулярія, вертали до Риму через „civitas Russorum"; звідти післали акт екскомунїки в Царгород. Автор доказує, що документ говорить не про Русь, лиш правдоподібно про якусь місцевість коло Константинополя: мабуть Rhusion (нинї Кешан); з „civatas Rhusionum" зробила ся „civitas Russorum". Кс. Щеклїк, як чоловік правдивої науки, не витримав, щоби не дати Руси XI в. епітета „na poły barbarzyńska" (с. 164). До історії руської церкви зачала ся друкувати статя Румбольда з Полоцька Rafał Korsak, metropolita Rusi — не докінчена в сім річнику. Дуже сумаричний звід фактів до біоґрафії славного „gente Ruthenus-a" Станїслава Ожеховского дав Тадій Смоленьский Wczesna młodość Stanisława Orzechowskiego. Але нового, щоб нас інтересувало, тут нема нїчого. Мати Ожеховского була, як звісно, донька руського попа (т. II, с. 207); сам він вчив ся з початку в Перемишли, може й в руській школї: „parentes me ex se ortum doctoribus Graecis atque Latinis erudiendum tradiderunt", каже сам про себе (с. 210). Але чи під грецькими докторами можна розуміти руських вчителїв — се питаннє. В своїх подорожах по Европі Ожеховский вчив ся і по грецьки. Підчас побуту в Липську 1531 р. підписує ся Russus (чи Ruthenus, с. 354). — Владислава Смоленьского Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej говорять в однім роздїлї про кольонїзацію українських земель Мазурами (т. II, с. 343—351), але не багато і не повно. Замітимо ще корисний огляд дра С. Кутшеби Skład sejmu polskiego 1493—1793 (т. II, с. 43, 179, 309). *І. Крч.*

Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne (№ 65—68) містять у сїм році пять більших праць і кілька заміток; деякі працї почали ся 1905 р. і ще не мають кінця. Замітнїйші ось які: Materyały do inwentaryzacyi zabytków sztuki i kultury w Polsce, зібрані дром Ф. Коперою. Подібна праця була-б і у нас дуже бажана — щоб хто уложив інвентар памяток штуки і будівництва, що скоро загибають. Дуже сумлїнну працю В. Костшембского O denarach Słowian zwanych wendyjskimi, зачату ще в 1901 р., мусїла редакція перервати задля смерти автора; продовжувана від 1904 р. вона закінчила ся тепер. Найбільша і найцїкавійша праця — се В. Віттиґа, Znaki pieczętne (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII w., де автор, подібно як Вл. Довїньский для

Львова, вібрав для иньших міст печатні знаки з ріжних міщанських документів. На підставі досліедженого матеріялу заключає автор, що міщане хотячи ввійти в круг шляхти, майже завсїди зміняли наперед свої печатні знаки і пізнійше відкликуючись на буцїм то якісь цїсарські наданя, вкручувались у шляхотський стан. Для улекшеня сього переходу прибирали вони собі знаки подібні до шляхотських гербів, так що на перший погляд не відріжняли ся вони богато від шляхотських. Такі повільні метаморфози сих „ґмерків“ вважає автор умисними, щоб лекше втиснути ся в ряди шляхти. Ся остатна не робила міщанам великих перепон, щоб обезсилити сильне міщанство і найвиднійших з поміж нього придбати для себе. Документи, зібрані переважно з книг краківського міщанства, подає автор альфабетичним порядком по особам. З поміж львівських міщан подибуємо купця Альнпека Зибульда, пушкара Леонарда Герля, купця Ст. Шольца, львівського Вірменина Криштофа Вашитовича і міщанина Себальда Вурцеля; з перемиських Войцеха Добре Слово старшого і молодшого, Арона Майснера, міщан Ст. Ридловича, Яна Цеґелка і Ст. Бриковича, кушнїра Фр. Саву (на печатцї лев звернений на лїво) і вкінцї міщанина Захайко (печать — на ренесансовім щитї цьвіт лелїї); з самбірських міщан Март. Маречковича, Войц. Ткача і Тому Русина (на ренесансовім щитї стріла, вістрем у гору, з долу заломана в право, з хрестом по лївім боцї; вкінцї ще два міщани з Потилича, Юрек і Васько — перший приложив печатку з незвісним знаком, полученим з 3-раменним хрестом, другий положив герб Стшеме з буквами І. В. Крім сих праць є ще одна К. Болсуновского про глиняні писанки, знайдені 1903 р. Хвойкою і Мазаракі коло села Борки в Полтавщинї. На підставі иньших предметів, знайдених при них, кладуть їх на VI, а найдальше VII в. по Хр.; автор вважає їх прототипом нинїшнїх писанок, що взяли ся з поганського, старословянського культу природи, сьвяткованого за поворотом весни, заміненого пізнійше на християнські Великодні свята.

Б. Януш.

Pamiętnik literacki видаваний львівським товариством ім. Міцкевича минулого року задля кріви, яку перебуло товариство наслїдком спору ізза Третякової книжки про Словацкого і задля сецесії з товариства його найлїпших співробітників представляєть ся досить слабо. Для нашої лїтератури нема нїчого хоч би лише посередно цїкавого. Занвачу хиба рецензію проф. Брікнера на статейку д. В. Перетца про Коховського і його вірші з часів козацьких війн. Проф. Брікнер не признає тій статейцї вартости головно тому, що д. Перетц не увглянднив власне головних творів Коховського, анї прозових анї віршованих.

І. Ф.

Lud, pod redakcyą Józefa Kallenbacha. З 1906 р. перейшов

орґан львівського етноґрафічного товариства знов під нову редакцію, але сё не вплинуло засадничо на зміну дотеперішньої його проґами; через те я й не подаю загальної його характеристики, не бажаючи повторяти того, що зазначував уже давнїйше. Крім обговорених у попередній книжцї Записок статий Шнайдра, Сулїша і Севіньского, до нашої етноґрафії належить іще „рецензія" дра М. Янїка на I т. „Коломийок". Вона не займає в цїлости навіть одної сторінки друку (без зацитованих пісень) і на неї не варто було б звертати уваги, якби її автор не ставав на високі котурни та не рішав наукових питань без усяких доказів та якби не визначав ся крайною несумлїнністю, коли не чим гіршим. Бо як назвати те, коли автор каже, що назву міста Коломиї „wydawca objaśnia czterema hipotezami" а „ostatnia przypomina wywody nieboszczyka ks. Dębołąckiego i łacińskie lucus a non lucendo" (ст. 342), як я виразно говорю (ст. XLIII): одні виводять її... другі і т. д. а на кінци зазначую: „Се все гіпотези, які ледви можна коли перевести на докази". Думаю, що тут виразно зазначено, що я не годжу ся на жадну з них. Неправда також, мов би я свою збірку опирав „na dawniejszych poszukiwaniach (sic!) Wacława z Oleska, Ż. Paulego, Kolberga, Hołowackiego i na wielu zapiskach nowszych", бо кождий, хто вміє читати, може вичислити докладно процент передруків, який супроти нових матеріялів зовсїм незначний. Нїде не сказав я також, що що до краси коломийкам „nie dorównują pieśni innych plemion słowiańskich, a krakowiaki nie mogą iść z nimi w porównanie. Radzimy zaznajomić się ze zbiorami pieśni serbsko-chorwackich, słowiańskich (sic!). a choćby słowackich. Polskie „cudze chwalicie, swego nie znacie" dałoby się w odwrotnym stosunku odnieść do wydawcy kołomyjek". Я навів тільки цитат В. Залеского, де він порівнує коломийки з краковяками і признає першим що до краси висшість. Так само навів я цитат В. Залеского, в якім він виказує, що в краковяку збила ся вся сила польської народної поезії (тому иньші її роди бідні в порівнаню з українськими), через що число краковяків, по його думцї, далеко більше від числа коломийок. Знаючи доволї добре етноґрафічні збірки пісень і маючи в руках збірку коломийок, я набрав переконаня, що коломийки переважають числом анальоґічні пісні (коротенькі, а не всї загалом) иньших славяньских народів, а тим самим краковяки, які з того боку не можуть навіть рівнати ся з коломийками. Того переконаня я не позбув ся й нинї і прошу дра М. Янїка доказати менї противне з цифрами в руках, инакше менї зовсїм не заімпонує його знанє сербо-хорватських, словяньских (sic!) та словацьких збірок. Даремно також видаєть ся йому „niesłychaną przesadą pogawędka o setkach melodyi kołomyjkowych", бо про велике число сих мельодій

може переконати ся з отсих книжок: 1) Kolberg, Pokucie. 2) Др. Ів. Колесса: Галицько-народні пісні з мельодіями в селї Ходовичах. 3) В. Шухевич, Гуцульщина. 4) О. Роздольський — С. Людкевич: Галицько-руські народні мельодії. А треба знати, що в тих збірках не вичерпаний ще ввесь матеріял. Що всї ті мельодії ріжнять ся від себе лише дрібними відтїнками, се зовсїм зрозуміле; коли б ріжнили ся сильно, в такім разї не були би коломийками. Не хочу вкінци переконувати рецензента про „głębokość myśli“ в коломийках, коли про те не переконали його нї самі тексти, нї його земляк В. Залеский; не хочу також переконувати його, що „pokrewieństwo melodyi, jakie zachodzi między krakowiakiem, kołomyjką, słowackim czardaszem i czeską polką“, то таке, як споріднене між мною і ним, бож оба ми по Христї (чи по Адамі) брати, зверну лиш його увагу, як спеціялїста від словацького фолькльору, що чардаш чисто національний мадярський танець (на що вказує вже сама його назва), а не словацький, тому не може вказувати „całkiem niezawodnie szczepowo-plemienne pokrewieństwo“ між мельодіями коломийки, краковяка і т. д. Факт, що Словаки танцюють чардаша, не робить його словацьким так само, як і польським, хоч не один Поляк потрафить собі його тупнути. Загалом мушу зазначити, що коли ся „рецензія“ перший важнїйший твір етноґрафічний д. Янїка — бо иньших, де би він виступив більше самостійно не доводило ся менї читати — в такім разї він дуже нещасливий і не приносить нї трохи йому чести. Перекручуваня і фальшованя не поплачують в етноґрафії, тому лїпше завчасу перенести ся на иньше поле.

З иньших праць належить іще отсї зазначити: 1) Bronisław Gustawicz: O góralach podbabiogórskich. Wrażenia i spostrzeżenia ludoznawcze (вип. I, ст. 3—34). Ся статя більше белєтристична, як етноґрафічна, замітна тим, що в нїй робить автор ріжні закиди польським верховинцям і то такі, які звичайно польська преса робить тілько Русинам (без ріжниці), як: лїнивство, оспалість, непорадність, глупоту, темноту і т. д. Розуміеть ся, що автор не входить у причини тих прояв, а шкода, бо в них могло би показати ся, чи самі верховинцї завинили ту свою заосталість, чи хто иньший. 2) Stanisław Czaja: Zapusty (вип. I, ст. 35—56, II, ст. 122—137). Автор подає в сїй статї цікаві матеріяли, вибрані з записок С. Удзелї, які належать до запуст і мають переважно іронїчно-сатиричний характер. Вступ автора не опертий на дослїдах, але на здогадах, тому не можна йому признати вартости. 3) Fr. Bujak: Dwa świadectwa o zmuszaniu woźnych do zjadania pozwów (вип. I, ст. 82—84). Сї документи важні тому, що стверджують сотий раз повноту шляхотської анархії в давнїй Польщі, яка не перевела ся й до нинї, тілько стиснена силою чужих держав, меньше має

змоги вибухати на верх. Анальоґічний випадок трафив ся ще не давно — перед двома-трьома роками — у Львові, де директор одної державної школи номяв візване, принесене вовьним, впхав йому за карк, а опісля й його самого викинув за двері. Справа була оголошена в часописях, а потім затушована, як багато иньших іще гірших. 4) Mikołaj Rybowski: Dyabeł w wierzeniach ludu polskiego (вип. III, ст. 212—232). Подана тут досить цінна збірка матеріялів до демонольоґії, на жаль видана зовсім ненауковим способом, як переважна частина польських етноґрафічних збірок. Поодинокі оповіданя не лиш ніяк не упорядковані, але навіть не відділені від себе; один мотив оповідаєть ся за другим, якби се була одна цілість, хоч оповіданя досить ріжнородні. 5) Jan Pyrek: Piosnki żołnierskie (вип. II, ст. 233—249). Автор подає тут збірку вояцьких пісень і коротку їх характеристику. З огляду на слабе наукове оброблене пісень, а вояцьких особливо, статї сїй хоч невеличкій, треба признати вартість. Шкода тілько, що автор у фолькльорнім орґанї (а не популярнім, або дїточім) не приводить повних текстів пісень задля їх фрівольности. Якже властиво можна студіювати ті твори не маючи їх у повній формі? І не вжеж польська суспільність, виховувана на всяких „Bocianach“, Heroldach Polskich“, „Śmigusach“ і т. д., могла би обурювати ся на шерсткі, вільні, а деколи може й трохи брутальні пісні фолькльорного виданя? Чи аж так далеко мало би сягати удаване обурене? *В. Г.*

Archiv für slavische Philologie (XXVIII B.) дав значне число важних для славіста праць і заміток. Вкажемо тільки найважнійші з поодиноких ґруп. Для фільольоґів найцікавші статї самого редактора проф. Яґіча „Einige Streitfragen“ (I, пор. т. XXIII): с. 7 про клясіфікацію словянського дїєслова відповідно до пнів теперішнього часу первісних і вложених дїєслів; в с. 8 говорить автор про impf. -ѣахъ, -ѣхъ, а наконець в 9 про сигматичне fut. бышѧ — бышѫшти (*ἐσόμενός, μέλλων, γενόμενος*), яке відповідає литовському búsiu... búsite. В тім самім томі находить ся і рецензія Яґіча на В. М. Ляпунова — „Формы склоненія въ старословянскомъ языкѣ, I, Склоненіе именъ“ (Одесса 1905), в якій рецензент виказує автору неможливість розяснити всї явища старославянської відміни при помочи одних тільки гіпотез Фортунатова. До сеї історико-фільольоґічної ґрупи належать ще замітки проф. Вондрака і Ляпунова про київські листки і празькі глаголицькі фраґменти. — Проф. Штрекель дав деякі причинки до славянського порівняного словаря. Кирило-Мотодійському питаню посьвятив редактор II—III зош., в який війшли праці славістів Ламанского, Бріккера і Франка: Vita Cyrilli, Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage i Beiträge zur Quellenartik. А дальше рецензія М. Решетара на працю Вільперта — Le pitture

della basilica-primitiva di San Clemente, в якій вчений дослідник християнської штуки доказує, що гріб і відкриті коло него стінні фрески в долїшній части римської церкви св. Климента належать до апостола Славян Кирила. З тим самим Кир.-Метод. питанєм лучить ся ще реферат дра Кідріча про славянську службу у Поляків на підставі праць Щенсьняка і Соболевского. Рутеніста зацікавить хиба рецензія Левицького на польський переклад „Слова о полку Игоревѣ“ Б. Лепким; рецензент виказує перекладачеви похибки і вольности, звісні одначе вже і з иньших заміток, та рецензія акад. Веселовского на Брікнерову історію російської лїтератури. Проф. Брікнер дав в статї Polonica огляд новостей історично-лїтературних за останнї 4 роки. Для етноґрафа Archiv приніс таки не мало причинків, особливо рецензій, як проф. Яґіча на Лєцєєвского — Znaki runiczne, проф. Мурка на працю дра Чурчіна „Die serbokroatische Volkspoesie in der deutschen Literatur“ і Ю. Полївки „Russische Volksmärchen in deutschen Übersetzung“ Анни Маєр. З самостійних праць цікавші: М. Ґастера — Rumänische Beiträge zur slavischen Götterlehre — румунські переробки Кромера, Ґваніні, а може і дещо з Синопсіса; Міляна Шуттляя — Bádnak und Kolenda in den ungarischen Quellen з додатком Оскара Ашботи (зош. IV) та проф. Калужняцкого — Volksetymologischen Attribute des heiligen Kyrikos, з широкими паралелями із неславяньских, особливо візантійської лїтератури. Вкінци згадати належить статю В. Фляйшганса — Die älteste böhmische Sprichwörtersammlung на підставі двох празьких рукописів XIV і XV в. Conradi Tripartiti, та зачату працю Матіча — Prosper Mérimée's Mystifikation Kroatischen Volkslieder. *I. C.*

З поміж матеріялів принесених в сім роцї Törtènelmi Tár-ом нема нїчого, щоб належало безпосередно до нашої історії; загальнїйшу вартість мають тілько: причинки до вибору Франца II Раковці на семигородського князя, вібрані І. Кішом, і матеріяли до історії міжнароднїх взаємин в ягайлонських часах, подані Б. Іванї. Ся остання збірка має декілька документів до угорсько-польських та молдавських відносин. Ще менше принесли нам Századok, з розвідок загальнїйшого характера; згадаємо хиба працю І. Кіша про вибір кн. Ф. Раковці на семигородського князя. В бібліоґрафічнім відділї подано огляд 51—56 тт. наших „Записок“. Так само й Ethnographia не подає нїчого з житя Угорської Руси. *C. T*

Часописи обговорені в сїм томі:

Кіевская Старина.

Университетскія извѣстія (київські).

Записки императорскаго харьковскаго университета.

Труды Кіевской Духовной Академіи.

Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости.
Волынскія Епархіальныя Вѣдомости.
Православная Подолія.
Подолія.
Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости.
Черниговскія Епархіальныя Извѣстія.
Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости.
Таврическій Церковно-Общественный Вѣстникъ.
Курскія Епархіальныя Вѣдомости.
Холмская Церковная Жизнь.
Гродненскія Епархіальныя Вѣдомости.
Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости.
Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости.
Вѣстникъ Европы.
Русская Мысль.
Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.
Варшавскія Университетскія Извѣстія.
Ученыя Записки Юрьевскаго Университета.
Ученыя Записки Казанскаго Университета.
Богословскій Вѣстникъ.
Христіанское Чтеніе.
Былое.
Русская Старина.
Русскій Архивъ.
Историческій Вѣстникъ.
Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ.
Извѣстія отдѣленія рус. языка и слов. импер. Академіи Наукъ.
Русскій Филологическій Вѣстникъ.
Живая Старина.
Этнографическое Обозрѣніе.
Biblioteka Warszawska.
Przegląd polski.
Przewodnik naukowy i literacki.
Kwartalnik historyczny.
Przegląd historyczny.
Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.
Pamiętnik literacki.
Lud.
Archiv für slavische Philologie.
Tŏrténelmi Tar.
Szazadok.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

Prof. Dr. Wladimir Milkowicz — Osteuropa (Weltgeschichte herausgegeben von Hans F. Helmolt, V B., Leipzig u. Wien, 1905, ст. 415—596, вел. 8⁰).

Підручник всесьвітної історії по пляну Гельмольта мав бути просто епохальний, як що було вірити шумним заповідям про нього. В результаті: parturiebant montes et natus est ridiculus mus. Поминувши кілька інтересних партій, величезна більшість то дуже дешевий продукт. Здавалось зразу, що нова, уведена видавцем схема, прослїджувати всесьвітню історію по ґеоґрафічним теріторіям і культурним епохам, дасть справдї дещо нове й цінне; в дїйсности підручник приніс сїй схемі зовсім незаслужену компромітацію. Вина, розуміеть ся, не в основній гадцї, анї не так дуже у самого видавця, як радше в нещасливім доборі учасників працї, між якими есть люде, що не мають достаточної кваліфікації написати можливий підручник для низших кляс середних шкіл, не то поважний, хоч популярний, але з науковою маркою, як було первісно задумано з сим виданнем. Та й видавець не без вини. Як можна цїлу Східню Европу трактувати як одну ґеоґрафічну й культурну теріторію? Се значить, мати дуже слабе понятє про її історію. В результатї дістали ми політичні огляди двох східно-европейських держав, Росії та Польщі. Написав їх професор східно-европейської історії в черновецькім унїверситетї, якого імя трохи відоме бібліоґрафам, мало дослїдникам історії. І ся його праця вийшла non plus ultra. Ось зразки її наукової вартости.

„В Европі нема нїякої ґеоґрафічно й історично важнїйшої лїнії як ся, що біжить від гирла Дунаю вздовж карпатського вала, чеської пів-

нічної границї до Карконошів і Рудав[1]), дальше по Лабі, яка тут перебиває сей гірський кут, а вкінці від неї згинаючи ся до сходу доходить до Балтийського моря. Вона ділить Европу на дві ріжні частини, два ріжні сьвіти. Усі ті краї і держави, що лежать на захід від сеї лїнії, творили і творять по части ще сьогодня власну ґрупу, відокремлену цілість, яка ріжнить ся від східної половини" (417). Сю гадку розвиває автор близше: західні краї входили наперед у склад римської держави, опісля розвивали ся їх держави на римських основах, „прилучали ся добровільно або примусом до німецької держави", яка переймила римську полїтичну мисль, „і виступають супротив східної половини (Европи) як цілість з нахилом і завданнєм — посувати ся до сходу". До сього прилучаєть ся ще їх релїґійно-церковна і культурна відрубність. Иньше діло з краями на схід від сеї граничної лїнії. „До двох тисячок лїт були тутешні племена не знані середземно-морському культурному сьвітови... Східня Европа мусїла бути ще тілько відкрита" (417).

Ну щож, чи се не глибокоумний фільософічно-історичний погляд на европейську минувшину? Автор, думаємо, не візьме нам за зле, як що виведемо з його теорії декілька льоґічних висновків, прим. 1) Валахія, Еспанія, Бельґія і Норвеґія — се історично „відокремлена цілість"; 2) Римлянам не вдало ся „festen Fuss zu fassen" у Криму; 3) Чорногора розвивала ся на „римській основі"; 4) Греція (добровільно чи примусом?) прилучила ся до німецької держави; 5) в історію понапускав хтось видумок, що буцїм то колись Кельти, Ґермане і Словяне посували ся до заходу і полудня, що буцїм то Французи напирали на Німців, Поляки на Українців, або Москалї на Фінів і т. ин., бо в дійсности ціла західня Европа „як цілість мала нахил і завданнє" переходити відкриту автором демаркацийну лїнію; 6) дві тисячки лїт (від коли?) культурний сьвіт знав про Швецію, Данїю може й Ісляндію, околиці Кечкемета, а „за заслоною" були чорноморські степи і т. ин. Таких висновків, по всяким правилам Арістотелевих сілльоґізмів можна б витягнути в двоє і троє стілько — до схочу, і всї вони завдяки щасливо відкритому автором секретови перекидають до гори ногами все те, що ми привикли мати за непорушні фундаменти історичної науки.

Наш автор скромний чоловік, сам усїх ідолів не розбиває, позволяє читачам користувати широко своїм винаходом, він тілько на себе бере працю низшого степеня, але все таки робить велику прислугу науцї. І так зараз у другім уступі вияснив він як на долони, що яких 3000 лїт сьвіт робив скандальну похибку називаючи Чорне море по грецьки „понтос евксінос", а се має бути „понтос евксейнос" (418). Тутже зараз

[1]) Так в ориґіналї (bis zum Riesen- und Erzgebirge).

маємо нове важне відкрите, що „як Геродот хотів писати свої Історії, звернув ся до грецьких купців над Чорним морем“. Автор відкрив мабуть теж нову рукопись з невісним твором історичним Геродота, а саме історію східно-европейських народів („...dortigen Völkern, deren Geschichte er zu schreiben unternahm“). Чекаємо нетерпеливо першого видання... І знов, habent sua fata libelli! Щось 20 літ тому вийшла була у Львові маленька брошурка п. з. „Славянська держава перед 2000 літ“. Автор її (О. Партицький) доказував у ній з усею повагою професора учительської семінарії, що Геродотові Скити то Словяне взагалі, а Українці спеціяльно. Та щож, и свѣтъ его не позна. Теорію (остаточно не нову) висьміяно і забуто. Та аж тепер знайшов ся учений, що оборонив честь невинної історичної правди. Досліди Цайса, Міленгофа, Вс. Мілера, Томашка й цілого леґіона наших учених знайшли ся від разу в коши, а скитські Словяни воскресли на славу собі і проф. Мильковичу. Дивно тілько, чому не зробив сеї прислугу і Сарматам. Вам, читачі, певно дуже хочеть ся знати, якими то арґументами звоював професор з Черновець науковий сьвіт? Отсе вам вірно передане розумованнє: „Коли (Геродот) оповідає, що Скити рік-у-рік жертвували худобу, головно коні, що вони при смерти короля забивали 50 коней, то пригадуєть ся нам, що й у північних Словян та Литовців кінь був святий, і вони його держали у храмах, і що около 1000 р. син одного польського князя в однім південнім монастири дарував святому свій меч і білого коня. Про меч же оповідає Геродот, як він високо почитаний у Скитів, як на нього й иньшу збрую присягано та жертвовано. Так само у Поляків стояв меч у високій почести; на Руси заприсягали в X в. умову з Византією на свої мечі... Про похорони у Скитів оповідає Геродот, що вони на королївськім гробі насипали землю, як могли найвисше — се звичайні у всіх словянських землях mogile або gomile. „Скитський край бідний на дрова“, каже Геродот. „Коноплї ростуть у них і дико і посіяні, з них роблять одїннє“: се дїєть ся й нинї. „Вони не купають ся у водї“. „Вони не держать невільників“: і се було переважно у Словян“. Чи ж не добре підперто теорію про словянство Скитів?

До сього улюбленого винаходу славної демаркацийної лінії повертає автор ще раз в уступі про „ґеоґрафічні умови (Bedingtheit) розділу східної Европи від західної“. Маємо тут богато всяких нових річей. Між иньшим говорить про те, що відокремленість (Abgeschlossenheit) східної Европи зміцнила ся (десь у XIII в. чи може ще пізнїйше) розвоєм византійської держави, як культурно-релїґійного осередка (420); забув тілько автор поправити своє відкрите зроблене три сторінки перед тим і повести демаркацїйну лінію замість від гирла Дуная — від Адрійського моря. Ну, але що значить така дрібниця при таких далеких і широких перспективах,

в яких розпливаєть ся виклад проф. Мильковича. Раз Польща мало що не попсувала чудової теорії його, на щастє „та ґеоґрафічна границя показала ся сильнійшою від стремлїнь народів“ і тільки тій лінії Поляки мусять дякувати, що колись „Польща вирвала ся з обіймів Німеччини (ibid.). Правдива містерія історичного процеса! Не меньше глибокоумне вияснене причини натиску Заходу на Схід: „Захід чув у собі напиранє пересаджувати на Схід західну мисль“ або що „надмірність культури і сили пхала до сходу“ західні народи, „де очевидно кожда праця мала приносити користь“. Доси історики мали те переконаннє, що людей тягло на схід бажаннє вигідно жити невеликим коштом, аж наш учений виказав як на долони, що се як раз противно: людей свербіли руки в недостачі праці і тому лавою сунули на схід, в трудом таскаючи на плечах повні міхи „культури“.

Дотеперішні історики дошукали ся всяких ниток історичних процесів, а одна нитка таки була закрита від дотеперішнїх дослідників, аж відкрив її проф. Милькович. Вона така: історія народів залежить від того, як лежать на собі ґеольоґічні верстви, чи горизонтально, чи скісно, чи може прямовісно; у східній Европі „лежать усюди тільки горизонтально... Така сама й історія тих народів, що тут жили. Усе має на собі знак масовости, браку переміни (Abwechslung), знак упорности і непорушности ума, закостенїлости духового сьвіта“ (421). Щасливий учений не даром син східної Европи, я на його місци дав би рішучо опатентувати сей продукт der Beharrung und Unwandelbarkeit des Geistes, der Starrheit der geistigen Welt(anschauung). Або чи не гідне автора ось яке місце: „коли на Заході одна мисль ловила другу... жило ся на Сході (прим. в Чернівцях) довгі віки малими думками, не замітивши навіть, що й вони поволи гниють“ (ibidem).

Окремо автор говорить про „звязи і ріжниці межи Росією і Польщею“, переповідаючи на всї лади те, що перед тим. Тут ледви знайдеть ся одна гадка, яка не вдарила б читача своєю... скажім — ориґінальністю. І так довідуємо ся тут вперве, що початок руської держави був на Валдаю, що на полудне від нього тягнеть ся „непроглядний степ“, на північ „негостинний край“. За якісь гріхи тут посадив Бог Русь і вона „оточена двома ворожими культурі краями (Säumen), була довго віддїлена від західньої культури, незнана, сама собі була сьвітом“. По довгім часї, видко, Русь спокутувала свій гріх і Бог визволив її з заклятого місця, позволив її поплисти долї Днїпром і роспочати другу добу своєї історії — Днїпрову (423).

Перший раз довідуємо ся теж, що Днїпро був на Руси богом (423); що Поляки жили в басейнї Лаби (424); що торговельний рух на Вислї розвинув ся під кінець XVI ст. (після прилученя Ливонії); що

Москва розвивала ся в XVI і XVII ст. тілько на північ, а до полудня нї (425); в XIX ст. російська держава досягала до Карпатів (ibid.). До знаменитих фільософічних міркувань належить се, що головною умовою культурного розвитку — се традиція і камінь, в східній Европі каменя нема (!), цегли не уміють робити, деревляні вироби гниють, а разом із ними східно-европейська культура (425—6).

Дальше переходимо до „східно-европейських народів у старославянських (!) часах". Тут автор обмежив ся вичисленнєм кількадесяти імен племен, що мали жити у східній Европі (навіть із „Повісти вр. літ" нє всї) і говорить ось як: „Ми сьогодня не в силї подати оселї всїх тих племен, анї теж означити, чи всї вони були Славянами" (427). Як другий Сократ хотїв автор проголосити: помимо величезної лїтератури про початки славянства він не знає нїчого більше як те, що нїчого не знає. Pardon! Автор трохи певнїйший Сократа, бо говорить рішучо, що певна словянскість одних тілько Радимичів (ibid.). З другого боку проф. Милькович з повним пієтизмом ученого історика трактує популярне славяньске (!) оповіданнє (bildeten sich unter den Slaven Sagen) про трьох славних братів Леха, Чеха і Руса, оповіданнє, яке так несправедливо віпхнуто вже давно до польських читанок для першої кляси народнїх шкіл. Розуміє ся тут автор не ориґінальний, за те він перший (принайменьше в науцї не чувати було про иньшого) вивів блискучий доказ, що імя Лех, Лях то зовсїм те саме що Волох, Wlch, Blach і т. ин. (429). Отже й від фільольоґів заслужив собі автор неабиякого признання!

В уступі про житє старих Славян виймемо на науку читачам ось який зразок, який боїмо ся навіть перекладати: „Wer im allgemeinen vom slawischen Rechtsleben, von slavischen Gebräuchen damaliger Zeit spricht, täuscht sich nur selbst, gerade so, wie wer von einem gleichzeitigen gemeingermanischen Brauche redet. Es muss überall Verschiedenheiten gegeben haben. Ein Volk bildet seine Persönlichkeit aus, wenn es nicht bloss etwas abweichende Benennungen für dieselben Gegenstände, Begriffe u. s. w. hat, sondern wenn es die Dinge mit andern Augen anschaut und auch neue Begriffe, neue Einrichtungen geschaffen hat. Denn darin spiegelt sich die philosophische Anschauung des Volks, seine geistige Tätigkeit. Ein Beispiel mag das verdeutlichen. Als die Slawen mit den Germanen noch ein Volk bildeten, müssen sie einen dem deutschen Worte Bär ähnlichen Namen für dieses Tier gehabt haben; denn noch heute wird ein Bienenzüchter slawisch bartnik (Bärenwächter?) genannt. Als sie aber, sesshaft geworden, die Beobachtung machten, dass der Bär gern Honig frisst, nannten sie ihn nach dieser Eigenschaft Honigfresser (von med = Honig: medojid oder medwid, polnisch niedźwiedź; vgl. z. B. das deutsche

Wort Ameisenfresser). Man kann sich vorstellen, welchen Schaden damals die Bären wohl angerichtet haben müssen, wenn man sie so benannte; die Honig- und Met-Erzeugung ist nach den Quellen beträchtlich gewesen. Schon durch diese Benennung aber zeigte sich das slawische Volk als von den andern verschieden denkend (435). І так дальше в сім напрямі і сенсї...

На обох перших роздїлах вичерпуєть ся уся ориґінальна і глибокоумна ученість автора[1]), бо все те що оповідаеть ся в дальших (3. Початки Руси; 4. Русь у XI—XIV вв.; 5. Польща до 1385 р.; 6. Прибалтийські провінції до 1386 р.; 7. Польща до поч. XVI ст.; 8. Росія до Петра В.; 9. Польща до 1648 р.; 10. Козаки; 11. Кінець Польщі; 12. Росія від Петра В.) не виходить анї своїми розмірами анї своїм характером поза підручники для середнїх шкіл; хиба ріжниця в тому, що добрі шкільні книжки мають усе на метї популярний виклад останнїх результатів історичної науки, тимчасом у нашого вченого нема анї слїду близшого познайомлення на то з жерельною а прямо з новійшою моноґрафічною лїтературою, взагалї зі східно-европейською історіоґрафією новійших часів. Поверховність, підношенне маловажних річей, а поминанне епохальних моментів, інертний спосіб представлення попри змаганне до Geistreicherei, а все повне кардинальних блудів, що складають ся на яркий образ всесторонньої іґноранції. Переходити крок за кроком півтори сотки сторінок і показувати ad oculos „науковий“ характер роботи проф. Мильковича — буде занадто невдячна праця. На бажанне автора можемо се зробити. На сьому місци вязанка примірів:

При ґеоґрафічній характеристиці Східної Европи говорить автор про два височинні вали вздовш неї — річи які сьогодня належать до наукової археольоґії (420). Литовцї супроти Словян — се Völker anderer Rasse (429). Повість временних лїт — се „Russische Chronik“ des sogenannten Nestor (427). Олег завоював около 900 р. Хорватів над Вислою (439)! Похід Руси 914 р. на Каспійське море був за малолїтности Ігоря, „коли його жінка Ольга вела управу“ (440)! В р. 944 був побідоносний похід Ігоря на Византію (440). Комічно, як автор поважно оповідає про іскоростенських голубцїв і воробцїв (441). Володимир В. зробив обіт охрестити ся, як здобуде Корсунь і дотримав слова (443), за те нема згадки про прилученне Червенських городів, так само й за Ярослава М.! Ростиславичі Володар Теребовельський і Василько Перемиський (450)! Ще в XII ст. есть на Руси Печеніги (451). Болеслав Сьмілий убив Станислава з невідомих причин, але не з тої причини по-

[1]) Хиба ще подібне закінченне цілости про звязь між природою землї і абсолютизмом (591—3).

кинув Польщу (465). Галицька Русь за Казимира В. належала по половині до Польщі й Угорщини (489). Неймовірно, що в оповіданню про Казимира Ягайловича не згадано анї словом про нешавські статути 1454 р. (498). Усе те, що на сїм місци говорить автор про польський сойм, не має нїякого сенсу. „До 1721 р. нїякий російський князь не панував на березї балтийського моря“ (521). Війна за Ливонїю у XVI в. зоветь ся у автора „першою північною“ (522), хоч історія так зове тільки війну у половинї XVII в. По Янї Собескім „наступила подвійна елекція: одна партія вибрала Станислава Лещиньского, Пяста, підпираного Швецією і Францією, друга електора Фридриха Августа I“ (531). Трибунали в Польщі були в Люблинї, Пйотркові, Вильнї, Ґроднї і Луцьку (533). Повстанє Костки Наперского було в р. 1648 (546). Мазепа перейшов до Шведів 1707 р. (548). Сїч зруйнував 1775 р. Потемкин (548). В р. 1734 протектором Августа III була тільки Росія (554). Петро В. був дуже радий, як йому Порта обявила війну 1711 р. (561) і т. ин. Усе те тілько Stichproben, подібні приклади можна збільшити до вподоби.

Схема й уклад праці не то не має нїякої наукової підстави, вони грішать ще повним неупорядкованнем фактів, частим повторюваннем, хибним розміщеннем матеріяла і т. ин. Єсть такі приміри, що богато фактів з російської історії знайти можна тілько в польській, а в польської в російській; внутрішнї справи згадані при державній полїтицї, і на виворіт. Часто говорить ся про справи як буцїм то знані, тимчасом або зовсїм не було про се мови, або наступає аж пізнїйше. Зразків на сю прикмету авторової методи хоч міхами горни.

Автор стоїть на общерусскім становищи; у нього одна Russland, однї Russen на сьвітї, чи се князь Святослав, чи Николай II. Ну, се не дивувало б нїкого; є ще й такі люде на сьвітї... За те інтересно, що проф. Милькович в закінченню (594—6) кинув болотом на всю Росію чи пак на весь „russisches Volk“ за те, що він ворог культури (kulturfeindlich)... Ще якби то була згадка про указ 1876 р., а то про се анї чичирк.

Вкінцї ще одно. Проф. Милькович сокрушав недавно копіє за нїмецькою формою Kiew зам. Kijew. Видко, що симпатія ся зродила ся у нього аж по виданню сеї книжки, бо тут консеквентно пише Kijew. Так само воював він против тотожности Антів й українських племен, бо, мовляв, нема докаву на постійність наддніпрянських осель від VI ст., тимчасом у себе говорить про Kontinuität der Bevölkerung Osteuropas від часів скитських (419). Erklären Sie mir, Graf Oerindour, diese Zwiespalt der Natur! *С. Томашівський.*

Dr. Jan Leciejewski — Runy i runiczne pomniki słowiańskie, Львів, 1906, стор. 207.

Які нечисленні і як мало ще достовірні сї словянські руни, а прецінь автор знайшов у них предмет до написаня досить обемистої книжки. Велику її частину займае інформацийне введене в науку про руни взагалї, і вона властиво мае найбільшу вартість з цілої працї; решта на жаль не оперта на сильних підставах. Не богато писало ся в словяньских лїтературах про руни, а й се що єсть, в більшій части лиш проби провіреня наперед їх автентичности, заперечуваної зараз при появі якоїсь псевдословянської рунїчної памятки. І справдї загадочно появлялись сї рунїчні памятки; їм не легко можна було доказати ориґінальність, тим більше, що від часу до часу виринали иньші, ноторичні вже фальсифікати, які одначе у досить численних некритичних археольоґів початку XIX в. знаходили віру, буцїм то дїйсно словянські і правдиві. Досить буде переглянути лиш працю одного подібного вченого, Воляньского, що на кількох таблицях помістив найріжнороднїйші памятки з написами нїби рунїчними як Рурик, Олег (!) і т. и., а прильвіцькі фіґурки вважае автентичними і добачуе навіть в одній з них подібність до Христа. Не менш фантастичним, але великим аматором подібних старинностей був Ян Потоцкий. Він утїшений знайденем другої партії прильвіцьких божків, видав значним коштом їх альбом і очевидно мав їх за вовсїм правдиві. Др. Лєцеєвский вважае вовсїм справедливо сї „боги" і каменї з Нових Стшелєц за підроблені, але решту, як і каменї мікоринські, брактеат з села Вапна (в Повнанщинї), фіґурку лєдницьку і иньші за автентичні старословянські памятки і приписуе їх навіть ріжним словянським народам. Сих буцїм то рунїчних памятників знае автор разом десять, з чого чотири мають бути польські, два чеські, оден словацький, два російські і оден український. Перший між польськими описуе автор брактеат з села Вапна в Познанщинї. Є на нїм напись, котру нїмецькі вчені називають ґерманською і читають „SABAR", а др. Лєцеєвский польською і читае її як „ZABAW". Останню руну, по думцї автора, треба читати як w, а не як r, як се роблять нїмецькі рунальоґи. Коли однакож оперти ся на рисунку сего брактеата у дра Лєцеєвского (фотоґрафію дістав автор від управи музея в Берлинї, де переховуеть ся сей памятник), то нїяк не можна остатньої (від правої до лївої руки) руни читати за w, а лиш за руну r, подібну до нашого Я. Коли дїйсно значінє сеї руни так змінить ся, то випадало би инакше читати сю напись; при тім треба завважити, що перша руна є властиво S, а автор читае її Z тому, що вона мае мати в долї незвичайний (хоч і не досить замітний) хвостик.

Другим з ряду — краківський медаль, що мае представляти з одного боку мужчину в шапцї, з рунїчною написею побіч. Її читае автор „Wi-

tandz Krzestow", що має значити „витязь христовий". На відворотнім боцї є також людське лице в написею „D'wca Mćy čanłowek", себто „Дїва мати чоловік". Мужеське лице в шапцї вважає автор портретом князя (а власне Мечислава), а друге на противнім боцї жіночим, що одначе не конче мусить мати жіночий характер. Медаль сей мав би бути памяткою заведеня христіянства в Польщі. Гадка дуже принадна, але лїпше бути обережним і задалеких висновків не робити, бо памятка ся не дає ніякої певности що до своєї автентичности і на певно не є автентична. Дальша фіґурка леднпцька не лїпша краківського медаля що до автентичности, а не уступає місця звісним фальсифікатам т. зв. каменям мікоринським. Автор веде довгу апольоґію їх певности і силує ся усунути здавна нагромаджені всїлякі сумнїви і спірні осуди, але не годен всїх їх відперти. Одним з поважнїйших закидів, роблених автентичности сих каменів, вістає ся подібність людської фіґури на однім з них до прильвіцького фальсифіката звісного під назвою „Prowe". Задля сеї подібности читали напис на мікоринськім камени таксамо як на прильвіцькій фіґурцї, себто „Прове". Др. Лєцеєвский, відпираючи закид Естрайхера бере лиш саму назву (Прове) і уважає її неможливою, бо бога Прова зовсїм у Словян не було, а назву треба розуміти як Проне, себто Перун. Коли згодитись на се, то як пояснити, що така сама напись знайшла ся зовсїм незмінена на камени мікоринськім, побіч рисунку майже на волос подібного до тогож божка? Напись сю (на камени мікор.) читає др. Лєцеєвский „ŽIRETVAN", що відповідає нашому „жертва". Як згоднмо ся на таке відчитане, то таксамо треба читати сю напись на прильвіцькім божку, а в такім разї, що значила б вона там при другім рунїчнім слові, читанім „бельбог"? Коли сей прильвіцький божок також і по осуду дра Лєцеєвского фальсифікат, то і напись немає ніякої вартости, а прецїнь знайшлась вона на мікоринськім камени, а се хиба не промовляє за його автентичностю.

Другий мікор. камінь, викопаний дещо пізнїйше, має на собі рисунок коня з рунїчними написами. В рисунку сїм добачували деякі дослїдники подібність до коня на фіґурі, підозрілої автентичности Святовида зі Збруча і не брали також сього каменя за автентичний. Така схожість в рисунку може бути припадкова, але инакше представляє ся річ, коли алєґоричне значінє і спосіб зображеня коня пригадує иньшу вже звісну різьбу. На гробовій таблицї буцїм то короля Болєслава Сьмілого в монастирі Оссоє, єсть гарно вирізьблений самітний кінь; він якби чекав на свого пана, що побіч спочиває сном вічним[1]). Різьба на камени мікор., буцїм також надгробнім, пригадує і рисунком і думкою як раз висше

[1]) Рисунок і опис див. Tygodnik illustrowany, 1900, ч. 42.

згаданий образ на гробі польського короля—черця. Др. Лецеевский сьміло бере сї два камені як автентичні без уваги на всї підозрілі обставини.

Друге місце по польських (?) рунах занимають чеські камінні нагробники зі Скальська і драгельчицька урна, що від давна вже відкинені були як безвартні і неавтентичні, так що і не годить ся богато про них говорити. Крім того подае др. Лецеевский ще российські руни (?) також на глиняній урні і двох черепах з села Алеканова, Рязанської ґубернії, що скорше могли би бути названі орнаментом.

Специяльно цікаве для нас відкрите автором українських рун, також на глиняній урні, з села Чехів, Брідського повіта. Руни сї зачислює автор до т. зв. галузкових, дуже рідких на півночи і називае українськими, що не може бути вірним, бо урна ся походить з тих часів, коли земля наша заселена була иньшими народами.

Так намагав ся др. Лецеевский відчитати всї рунічні памятки, буцім то славянські й автентичні, але по нашій думцї праця ся за скора і не оперта на ніякім точнім і певнім матеріялї. Як доси, то нема найменшого доказу, що вказував би на знане рунічного письма у Словян і всякі висновки в сім напрямі е що найменше передвчасні.

Богдан Януш.

Е. Е. Голубинскій — По поводу перестроя В. И. Ламанскимъ исторіи дѣятельности Константина философа, первоучителя Славянскаго (Извѣстія отд. русскаго языка и словесности Имп. Академіи наукъ, 1907, тома XII-го, книжка 2-я, стор. 368—380).

В „Журналѣ Министерства народнаго просвѣщ.“ за 1903—4 роки друкував російський учений В. И. Ламанский свою працю п. з. „Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе и какъ историческій источникъ“. Ся праця свого часу зробила не мале, хоч і не зовсім корисне вражіне в кругах славістів[1]). Проф. Яґіч подав із неї просторі витяги в своїм Arch. für slavische Philologie і нераз висловлював про неї печатно свій суд. Широкі і сміли комбінації автора викликали опозицію, якої остатнім виразом являеть ся й названа висше статя Е. Голубінского. Властиво ся статя навязує не безпосередно до праці В. Ламанского друкованої в Журн. мін. нар. просв., а до автореферату, предложеного В. Ламанским відділови Академії про свою працю.

Е. Голубинский зупиняеть ся ось на яких пунктах житія Кон-

---

[1]) Про неї див. „Записки“ т. LVIII, бібл. ст. 6—7.

стантинового, яких історичну невірність підносить Ламанский: промовчуючи чудеса, поміщені в житію, досить буде згадати про приписаний Константинови філософу переклад якоїсь гебрейської граматики, якої ще й не було в IX віці, в 8-ох частях, про неточне подане його місії до Сарацинів ніби то на рік 851 замісь 855—6, про прочитане Константином напису на ніби то Соломоновій чаші, про якої істноване в Константинополї мовчать богаті середньовікові звістки про ріжні такі памятки і рідкости.

Супротив сих закидів Ламанского підносить Голубинский поперед усього невірне розуміне тексту житія. І так про гебрейську граматику сказано в житію: „Дошедъ до Корсуня научи ся ту жидовстѣй бесѣдѣ и книгамъ, осмъ частіи граммотикія преложь и отъ того разумъ боліи въсприимъ“. Навіть як би сї слова дійсно значили переклад гебрейської граматики на грецьку мову, то й тоді в них не було би нїчогісїнького такого, що заставляло б підозрівати неавтентичність житія. Чи була в тих часах гебрейська граматика, чи не була, се ще питане; може де инде й не було її, а в Корсунї, де жидівська кольонїя була дуже давня (проф. Ґолубінский покликаєть ся тут на леґенду про херсонських священномучеників, признаючи їй доказову силу до початку IV віку — на мою думку доказ зовсїм не тривкий, коли леґенда повстала аж у VI або VII віці), могла вона появити ся під впливом якоїсь спеціяльної потреби. Та тверджене Ламанского полягає на незовсїм вірнім толкованю слів житія, в якому зовсїм не говорить ся виразно нї про який переклад. Одно те, що в гебрейській граматицї нема вісьмох частий мови, а менше; а друге: не видно мети, для якої би Константин перекладав таку граматику на грецьку мову. Результат його студий над гебрейською мовою був такий, що він „болій разумъ въсприимъ“, то значить основнїйше зрозумів гебрейські книги, а задля сего не було потреби нїякого перекладу. При тім же слово „преложити“ крім значіня „перекласти“ значить також „виложити“, виясни́ти. На се проф. Голубинский дає влучний доказ із старої Кормчої книги XII в., де слово „преложиша“ відповідає грецькому παρέθεντο — вияснили, доказали. На мою думку ще близше стоїть таке пояснене, що в текстї житія слово „преложь“ відповідає слову „приложь“: Константин читаючи жидівські книги вникає в їх значіне на основі тих граматичних правил, які були вироблені грецькою граматикою, і се позволяє йому війти глубше в зрозуміне також гебрейської мови.

Проф. Голубинский просто дивуєть ся другому закидови д. Ламанского що до невірної будїм то хронольоґії житія, яку подано для сарацинської місії Константина. Закид опертий не на жадних позитивних даних, а лише на тім припущеню, що Константин уложив славянську азбуку не

для Мораван, а далеко вчаснїйше для малоазійських Славян, до яких властиво йшла його місія. Очевидно і се припущене не має нїякої фактичної основи. Треба би додати ще, що византійських місій до Сарацин коло р. 850 було кілька, одні до малоазіятських провінцій, а одна аж до Баґдаду, і Константин міг брати участь ў котрій будь із них.

Дуже влучно обороняє проф. Голубінський оповіданє житія про відчитанє гебрейського напису на т. зв. Соломоновій чаші в Константинополї. Що про таку чашу не згадують посторонні жерела, се ще нїчого не значить, бо й так не маємо повного катальоґа цінних предметів скарбниці св. Софії; що Константин зумів відчитати на ній гебрейський напис, се доказує, що він знав гебрейське письмо; що такі чаші бували з чародійними єгипетськими та гебрейськими написами, се також відомо і відомий старожидівський звичай вороженя з чаші, так що підозрівати тут вірність оповіданя житія нема нїякісінької підстави.

Далї проф. Голубинский переходить до другого основного питаня піднятого Ламанским, а власне того, коли й для кого Константин винайшов славянську азбуку і яке значінє мав сей винахід. Уважаючи моравську версію за цїлковиту і ще й недотепну байку д. Ламанский стоїть на тім, що Константин винайшов ту азбуку для малоазійських Славян, на що нема анї тїни доказу. Проф. Голубинский признає також повну безпідставність тої леґенди, по якій Константин уложив азбуку для найблизших собі македонських Болгар, леґенду, яку звязувано з фактом охрещеня болгарського царя Бориса. Автор виясняє значінє винайденя азбуки для Мораван і стоїть на тім, що се винайденє було важне не тим, що підносить житіє, тоб то самим видуманєм азбуки, але тим, що поклало основу славянського богослужебного язика і тим самим дальшого розвою Славянщини. Такий погляд можна погодити і з поглядом автора житія, та оба вони не нарушують історичности житія.

Щож до малоазійських Славян, то проф. Голубинский рішучо доказує неможливість такої місії Константина в тих часах. Так само рішучо відкидає Голубинский теорію Ламанского, що Константинова місія до Хозар мала місце не на устях Волги 858 р., а 861 р. на середнїм Днїпрі, в Київі, рік по першім нотованім византийськими лїтописцями нападї Руси на Константинополь. Пр. Голубинский не згоджуєть ся бачити в тих Русах київську дружину Аскольда і Дира, яких 860 р. ще не було в Київі (бо прибули аж по р. 862).

Отсе головні уваги проф. Голубинского про висловлені проф. Ламанским теорії. Годї не признати, що ті теорії були кинені досить легкодушно і що правда в значній мірі на боцї пр. Голубинского. Та про те годї довше жмурити очи й на сю обставину, що житіє Константина має в собі елементи неавтентичні, пізнїйші вставки та ретушованя і що ка-

теґоричний осуд проф. Голубинского, що житiє, належачи перу ученика Константинового і написане ще при житю Методія дійшло до нас зовсїм не зіпсоване і мусить бути признане як вповні гідна віри біоґрафія Константина, — сей осуд сьогоднї не дасть удержати ся в повній силї.

Ів. Франко.

Г. Барацъ, О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи (Україна 1907 р. кн. III, ст. 362—382, кн. IV, ст. 41—60, кн. VI, ст. 314—346).

Д. Барац дуже остро судить нашу найстаршу лїтопись, особливо її найстарші части аж до смерти Володимира. „Навіть у найстарших і найлїпших її копіях — висловляєть ся він — текст її, не згадуючи вже про иньші форми попсованя, визначаєть ся „сбивчивостью и перемѣшанностью изложенія въ такой степени, что мы на каждой почти страницѣ встрѣчаемъ элементы, представляющіе собою буквально плетеницу безсвязныхъ словъ, лишенныхъ въ своей совокупности малѣйшаго смысла или дающихъ смыслъ противорѣчащій здравому розсудку либо положительнымъ историческимъ даннымъ“ (III, ст. 363). Він певний, що текст лїтописи вимагає „очистки и перегонки“, а для сього треба вжити „всѣхъ способовъ историко-филогической и въ частности дивинаторной критики“ (тамже). Що се за критика, д. Барац доказує власним прикладом і ми не без деякої цікавости читаємо її зразки.

Перший такий зразок, се розбір лїтописної леґенди про подорож апостола Андрія до Київа і Новгорода. Недоладність і історична невірність сеї леґенди була вже з давна відома історикам, що займали ся нашою початковою лїтописю і деякі з них, як Голубінський та Малишевський, займали ся нею близше. Голубінський толкував її раціоналїстично: амбіція лїтописця вимагала того, щоб наш край був відвіданий хоч одним апостолом, а ще до того український юмор заставив лїтописця підняти на сміх Новгородцїв за їх звичай парити ся і хвистати ся в банї, так що аж сьв. Андрій буцїм то здивував ся, мовляв: був у Київі апостол, благословив гори і поставив хрест, а прийшов до Новгорода і побачив таке диво, як ті банї, то й здивував ся і оповідав про се аж у Римі. Малишевський не входячи глубше в річ додав до уваг Голубінського те, що звичай горячих бань узятий Новгородцями від Норман. Д. Барацу, розуміється, не подобають ся оба сї оповіданя. Він порівнює уступ про подорож ап. Андрія на Русь з подорожами Кирила і Методія і бачить, що руський лїтописець черпав із панонського житія Мефодія. В тім житію кажеть ся буцїм то: Епископу Мефодію, настольнику Андроникову, учащу въ Испаніи (Панни, Панонии) иде въ

Варяги. И въсхотѣ поити въ Римъ. И приде въ Римъ и исповѣда елико научи и елико видѣ. И слышавше се Римляне дивляхуся“. Знаємо вже звичай д. Бараца цитувати по Малишевському, а не з дійсних жерел, отжеж скажемо йому, що весь сей цитат виссаний просто з пальця, що нічого подібного в житію Методія нема, що ні в якім житію Панонія не мішаєть ся з Испанією, що Методієво житіє нічого не знає про його побут у Венеції, а тим меньше називає Венецію Варягами. Значить, усе, що далї говорить д. Барац стоячи на тім, що не Андрій з Петром були на місці Київа, а Кирил і Методій, се проста нісенїтниця. Кирил і Методій були сучасні Аскольду і Диру, се можна допустити, але щоб Методій, як твердить Барац, мав доплисти до Київа Дніпром і благословити пусті гори і віщувати, що тут повстане „мати городам руським“, се друга нісенїтниця, бо Київ уже тодї був значним містом і центром широкої торговлї. Покликаючи ся при кінцї сього роздїлу на Ламанського, якого фантазоване про Кирила і Методія дуже заімпонувало йому, д. Барац виставляє дуже сумне сьвітло своїй власній критичности. Те, що він далї на основі сего цитату і иньших так само видуманих забавляєть ся грою слів Испании, Синопии, се пуста забавка, а не наука. Так само приписувати Мефодію Олегові слова про Київ „се буди мати градомъ Русьскимъ“ нема ніякісінької підстави анї потреби. Правда, він оговорюєть ся (кн. Ш, ст. 376), що сї і подібні слова взяті „изъ какого то недошедшаго къ намъ житія солунскихъ братьевъ“, але такий поклик має таку саму основу, як і самі цитати.

На довершенє він виводить староруську леґенду з Біблії (Кн. Бытія гл. 28), де оповідаєть ся про мандрівку Якова до Гаррана і його сон, який йому явив ся і повторив йому обіцянки дані Авраамови, по чім Яков пробудивши ся поставив на тому місцї камінь і назвав його: се дім божий. Як бачимо, оповіданє зовсїм не подібне до нашої леґенди. На скілько льоґічно думає наш автор, показуєть ся з того (Ш, ст. 380), що доказ про гостину Кирила і Мефодія на Руси він бачить у отсьому цитатї найстаршої лїтописи: „А Днѣпръ течеть въ Понтьское море, по нему же, якоже рѣша, училъ св. апостолъ Онъдрѣй, братъ Петровъ“. Так логічно, якоже рѣша: „У городі лобода, а в Київі дядько“.

Більше пощастило д. Барацу з новгородськими банями, яких опис він найшов у Арабів Аль Бекрі та Масуді, та догадуєть ся, що ті Араби цитують еспанського жида Ібрагіма ібн-Якуба, що коло р. 960 був у Мерзебурзї, де бачив болгарських послів, а коло 965 р. зложив опис своїх подорожий. Чи вірна його догадка, чи ні, в усякім разї він настоює на тім, що сей епізод міг дістати ся в нашу лїтопись тілько при помочи якогось жида, що знав також арабську мову. Правда, дословний цитат із Аль Бекрі не зовсїм сходить ся з оповіданем нашої

лїтописи, бо арабський письменник замісь дивувати ся тій муцї, яку нїби то задають самі собі новгородські Славяни парячи ся в банях, підносить власне ґіґієнічний бік сеї процедури, значить, опис бань був коли не зовсїм, а все таки в значній мірі власним концептом нашого лїтописця. Д. Барац признає се, але силкує ся бодай уратувати кінцеві фрази лїтописного оповіданя: „А то творять во вся дни, не мучими никимже, но сами ся мучать; а то творять не мыву себѣ, но мученье“ — як наскрізь гебрейські. Нехай йому й будуть!

На думку Бараца оповіданє про новгородські банї зовсїм не належить до леґенди про хід св. Андрія по Руси, а до оповіданя Гуряти Роговича (по думцї д. Бараца краще б було назвати його Гурієм або Горіоном Торговичем) про похід Новгородців на Югру.

Як відомо, в Лаврентієвій лїтописи зараз по поученю Мономаховім іде оповіданє (вид. Міклошіча гл. LXXXI, стор. 159—160), що починає ся ось як: „Се же хощю сказати, ꙗже слышахъ прѣжде сихъ четырехъ лѣтъ, ꙗже сказа ми Гоурꙗта Роговичь Новгородецъ глаголꙗ сице: ꙗко послахъ отрокъ мой въ Печероу, люди, иже соуть дань дающе Новугородоу, и пришедшоу отрокоу моемоу къ нимъ отъ тоудоу иде въ Югроу, Югра же есть ꙗзыкъ нѣмъ и съсѣдꙗть съ Самоꙗдию на полоунощьныхъ странахъ“. Д. Барац конструує собі сей текст ось як: „Се же хощю сказати, яже слышахъ преже сихъ 4 лѣтъ, яже сказа ми Гюря Торговичь Новгородецъ, глаголя сице, яко послахъ отрокъ свой въ... люди, иже суть дань дающе Новугороду. И поиде по Днѣпру горѣ и прииде в Словѣни, идеже нынѣ Новъгородъ, и видѣ ту люди сущая, како есть обычай имъ, и како ся мыютъ въ банѣ“. Відси отрок іде в Печору і там висловлює своє зачудованє на Новгородців і т. д. Сей нонсенс — видає ся Барацу — був основою оповіданя Гуряти: він, Новгородець потребував аж отрока свойого висилати [з Київа?] по Днїпру до Новгорода, щоб там відкрив новгородські банї! Ну, лїтописець, хоч що б можна сказати про нього, не був такий дурний, щоб давати свому оповіданю таку форму. Всї дальші міркуваня д. Бараца про те, що й само оповіданє про народи заклепані Александром за непрохідними горами, взяте з жидівської Гаґади, хоч лїтописець без сумнїву знав і використав апокріфічне „Слово“ Мефодія Патарського, стоять на тій самій висотї доказової сили.

Думаю, що можу увільнити себе від аналїзованя дальших уступів працї д. Бараца: традиція про Кія, про хазарську дань, традиція про Володимира й Рогнїду. Скрізь тут недокладність цитованя, самовільне натяганє тексту і idée fixe виводити все з біблїйних або тальмудичних текстів (Володимир і Рогнїда — Прекрасний Іосиф і Асенеть). Праця, як бачимо, не вважаючи на вірний інстинкт автора, шукати жерел нашої

літописи в посторонніх тогочасних літературах, у деталях грішить фантастичністю та браком критичної методи і тою „дівінаторною“ критикою, як вірно назвав її автор, яка з найпростійшого тексту потрафить зробити ріжними штучками те, що їй забажаєть ся. Ми бачили се в тих причинках, які подав д. Барац для критики Печерського Патерика, тай сї нові причинки до критики літописи не можемо поставити вище.

Іван Франко.

Dr. Gustave Cohen, Geschichte der Inscenierung im Geistlichen Schauspiele des Mittelalters in Frankreich. Ins Deutsche übertragen von Dr. Constantin Bauer. Leipzig 1907, стор. 256.

Книжка пожиточна і потрібна для кождого історика театру, незвичайно богата змістом зачерпненим не лише з давнїйших праць, але також із рідких рукописів і архівних жерел. Хоча в титулї сказано про саму Францію, про те зміст книжки увзгляднює так само детально Німеччину, Анґлїю, Італїю. Автор, Бельґієць, уважає інсценїзацію середньовікових містерій за відбиток ідей і обичаїв тих віків, отже за важний причинок до пізнаня середньовікової цівілїзації. Книжка розпадаєть ся на три части, з яких перша (8 розділів) трактує про найстаршу, лїтурґічну драму, друга (в 4 розділах) про драму на переходї з церкви на ринок, а третя, найбільша часть (8 розділів) про містерії і все що належить до їх інсценованя. Не треба одначе думати, що се інсценоване автор трактує тїсно-технїчно; навпаки, він розбирає і виясняє всї дотичні питаня в їх повнім обємі, отже початки даної драматичної форми, її розширенє, її авторів і акторів, її довговічність чи недовговічність, її публїку, а вже тодї переходить до опису машинерії, декорації, костюмів, до музики, що була нерозлучною товаришкою драми і до орґанїзації театральних дружин. Одним словом, автор дає надзвичайно живий образ того, чим була середньовікова драма в західній Европі, спеціяльно її впливу на розвій міст і промислу. Застановляючи ся над лїтературним характером французьких містерій він справедливо завважує, що вони, хоч прожили в нечуваним поводженем звиш сто літ, не дали одначе для лїтератури анї одного визначного твору, розростали ся більше в шир, ніж у глуб, і се й було головною причиною їх упадки та пізнїйшого забутя. В книжці розсипано надто богато цікавих малюнків, нотаток в роді вказівок для акторів, рахунків за кошти вистав і т. и. Як сказано, книжка потрібна для кождого, хто займаєть ся театром, навіть і теперішнїм.

Ів. Франко.

В. Г. Ляскоронскій — Русскіе походы въ степи въ удѣльновѣчевое время и походъ кн. Витовта на та-

таръ въ 1399 р. (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1907, III—V, с. 1—37, 273—312, 1—45 і осібно).

Автор переглядає політику князів, головно київських і переяславських супроти степовиків і походи в степи, починаючи від X віка і кінчаючи битвою на Калцї. Виходячи головно від звісної працї пок. Голубовского (Печенѣги, Торки, Половцы), він хоче дати ряд поправок до його поглядів на політику князів, до детайлів самих походів, особливо — до їх історично-топоґрафічної обстанови (означити місця, згадані в наших джерелах, напрям кождого походу), вкінцї до історії турецької кольонїзації на Руси. Сї поправки, хоч зроблені без повного познайомлення з лїтературою, з досить дивними в джереловій працї покликами на чужі працї замість самих джерел, — мали б інтерес, як би не повна довільність і фантастичність сих виводів. Автор ставить здогади зовсїм незалежно від джерел; відкидаючи виводи попереднїх дослїдників, тому що вони давали забагато значіння лїнґвістицї, „которая, безъ сопоставленія и подкрѣпленія доводами изъ другихъ научныхъ дисциплинъ, врядъ ли можетъ дать вполнѣ научныя основанія для рѣшенія тѣхъ или другихъ спорныхъ вопросовъ, какъ это прекрасно доказано извѣстнымъ французскимъ ученымъ археологомъ Г. де-Мортилльe" (не похвалив ся б пок. Мортіле таким учеником!), він обходить ся дуже добре не тільки без лїнґвістичних, але й яких небудь підстав, або пускає таку фільольоґію навиворіть, що міг би привести в розпуку й меньш вибагливого чоловіка нїж пок. Мортіле. Се кінець кінцем відбирає охоту у читача серіозно рахувати ся з виводами автора й застановляти ся над його гадками, хоч між ними безперечно є дещо й інтересне (напр. автор хоче довести, що битва з Татарами стала не на азовській Калцї, а на Килченї, допливі Самари і т. и.).

Та коли в тій першій частинї автор ще показує якесь обзнайомлене з джерелами і лїтературою, то від другої частини його працї, присьвяченої Витовтовому походу 1399 р., а лїпше сказати: політицї в. кн. литовських на Чорноморю, — хиба руками розвести. Автор показує таку „байдужість" що до джерел, лїтератури, такий брак обзнайомлення з тодїшнею політикою в. кн. Литовського, навіть з найпростїйшими фактами його історії, аж не вірить ся, що маєш до дїла з чоловіком з науковою кваліфікацією. Навіть прочитавши уважно ті працї, які послужили, здаєть ся, головними (а може й одинокими?) „джерелами" для нього, не повинний був він писати такого, як напр, читаємо на с. 20, що „при литовскихъ князьяхъ, начиная о т ъ Гедимина[1]) и Ольгерда, мы

[1]) Розстрілюю слова тут і низше я сам.

видимъ заботы, направленныя на защиту порубежныхъ, окраинныхъ со степью границъ южной Руси". Витовт, маючи плян вивести укрiплену лiнiю на степовiм погряничу вiд Подолiї до Днiпра, „съ этою цѣлiю сначала зовоевываетъ всю Подолiю, затѣмъ земли, лежавшiе далѣе къ востоку, — Звенигородъ и Черкасы. А чтобы еще лучше обставить эти пограничныя земли, Витовтъ выдѣляетъ часть Подолья... и отъдаетъ ее нѣкоему Шпитку (Spitko), съ обязательствомъ защищать ее отъ степняковъ и держать подъ рукой вооруженную силу" (с. 22). „Такъ какъ поводомъ къ открытiю непрiязненныхъ дѣйствiй между Витовтомъ и Темиръ-Кутлукомъ[1]) былъ уходъ изъ степей Тохтамыша и поселенiе его орды въ предѣлахъ кiевской земли, то, конечно, Темиръ-Кутлукъ долженъ былъ прежде всего наказать Тохтамыша и возвратить назадъ ускользавшихъ изъ подъ его власти татарскихъ выходцевъ въ Русь" (с. 27).

Автор, очевидно, не має нiякого понятя про татарську полiтику Витовта, про литовсько-татарськi вiдносини.

Шкода, що поважний науковий журнал дає на своїх сторiнках притулок таким „науковим" працям, як сей еляборат „спецiалiста вiд української iсторiї", д. Ляскоронського. *М. Грушевський.*

Dr. Stanisław Kutrzeba — Historya ustroju Polski w zarysie, Львiв, 1905, ст. 261, мала 8⁰.

Oswald Balzer — Z powodu nowego zarysu historyi ustroju Polski (Kwartalnik historyczny 1906, ст. 1—57, 398—441).

Stanisław Kutrzeba — Kilka kwestyi z historyi ustroju Polski (Kw. hist. 1906, ст. 589—626).

Oswald Balzer — O kilku kwestyach spornych z historyi ustroju Polski (Kw. hist. 1907, ст. 1—58).

— Państwo polskie w pierwszem siedmdziesięcioleciu XIV i XVI w. (Kw. hist. 1907, ст. 193—291).

В польськiй iсторичнiй лiтературi вiдчувано вже вiд давна недостачу пiдручника для iсторiї устрою Польщi, хоч в останнiх десятилiтях зроблено не мало для розяснення певних бокiв i питань полiтично-суспiльної конструкцiї польської держави. Сiй недостачi бажав зарадити доцент краківського унiверситета др. Кутшеба й оголосив висше названу книжку, призначену бiльше для цiлей практичних та орiєнтацийних, признаючи ся згори, у передмовi, до нерiвностей з огляду на те, що чимало ще бокiв предмета недостаточно що оброблено у моноґрафiях. Огляд

[1]) Автор iнiцiатором кампанiї уважає Темiр-Кутлука.

історії устрою Польщі стрічає на самім вступі значні трудности, головно питаннє про схему тогож історичного процеса. Доси в польській історичній науці не було повної згоди, які моменти політичного житя брати за зворотні, епохальні, які фактори піддержували еволюцію політично-суспільної структури, а які спиняли їх і т. ин.

Дру Кутшебі прийшлось передовсім поладнати в сим питаннєм. Опираючи ся в части на гадках попередників, в части на власнім студіованню, подав автор ось таку схему: 1) Початковий період, до половини X в. (період родової орґанізації); 2) I період княжого права до видання перших привілеїв у користь суспільства при кінци XII в.; 3) II період орґанізації суспільности до смерти Казимира В. і кошицького привілея; 4) III період становий до Люблинської унії і першого безкоролївя; 5) IV період шляхотської републики до реформ розпочатих в часї останнього безкоролївя; 6) V період реформ, не скінчений, перерваний упадком держави 1795 р. Кождий період (I—V) обговорений по однаковому пляну, з двох боків: устрій суспільний і державний. На початку кождого періода подана загальна історично-фільософічна характеристика його.

В тому самому роцї (1905) появив ся у Sprawozdania-х Akademii umiejętności нарис професора львівського унїверситета О. Бальцера, в польській і нїмецькій мові, п. з. „Історія устрою Польщі“[1]). Сей професор, без сумнїву, найбільший авторітет для історії польського права і на нього здавна покладано надію, що з під його пера дістане наука першорядний курс устрою Польщі. Та названий його нарис викликав деяке здивуваннє своїм вступним обясненнєм і своїм дуже схематичним характером[2]). Дійсно, автор не висказав зразу ясно, чому поспішив ся видати огляд своїх унїверситетських викладів по літоґрафічним виданням студентів, повним похибок, закриваючи умисно те, чого не згадано в тих виданнях. При тому всьому одначе годї було сумнївати ся що до мотивів. Проф. Бальцер почув себе очевидно неприємно заскоченим підручником дра Кутшеби, в якім богато схожого (попри окремішности) з курсом його, будь-що-будь приступним для кождого ще від 1896 р. в літоґрафованій формі, та др. Кутшеба зовсім не згадує його анї на вступі анї в кінцевім оглядї літератури. Проф. Бальцер бажав очевидно станути на сторожі власного авторського права й оголошеннєм витягу зі своїх викладів задокументувати се, що в них можна мати за літературну власність автора, принайменьше від 1896 р., що деякі погляди висказав він скорше анїж др. Кутшеба[3]). Се виходить вже зовсім

[1]) Обговорено в „Записках“, т. LXXII.

[2]) Див. рецензію проф. М. Грушевського в „Записках“, l. c. ст. 210.

[3]) З відповіди дра К. виходить, що й він не зрозумів причини того комунїката, а тим меньше взяв її до себе.

ясно з його дальших полемічних статей у Kwartalnik-у historyczn-ім (прим. 1906, ст. 2; 1907, ст. 13).

Схема історичного огляду у проф. Бальцера ось яка: 1) Вступний період до пол. X в.; 2) I період княжого права, до поч. XIII в.; 3) II період самоуправи станових суспільностей, до 1505 р.; 4) III період шляхотської републики, 1505—1788; 5) IV період перемін, нерозвинений з причин упадку держави. В усїх періодах автор підчеркує обопільні відносини межи суспільним і державним елементом. Як бачимо, між обома схемами велика подібність, часом аж до самих назв, хоч із другого боку єсть і значні ріжниції. Подібности єсть і дальші, в укладї предмета і характеристицї поодиноких прояв.

Незадовго опісля появила ся простора статя проф. Бальцера з нагоди книжки дра Кутшеби, де не тільки піддано критицї його висновки, але й дано немало місця для результатів власних студий і поглядів та розвинено ширше те, що в першім комунікатї було тільки ледви зазначено. Тут підчеркнув автор незвичайну подібність власної схеми до схеми дра Кутшеби, яка йде аж до таких самих характеристик поодиноких періодів. Дальше переходить критик ріжницї в обох схемах, піддержуючи власні погляди. За discutable має проф. Бальцер тільки починаннє останнього періода від 1764 р., виказуючи одначе й його слабі сторони (кардинальні права з р. 1768). Натомісць иньші епохальні межі дра Кутшеби відкидає. Так отже признає право першенства іммунітетовим привілеям 1211 і 1214 рр. перед привілеєм 1180 р. Ще енерґічнійше виступає автор против II і III періода дра К., піддержуючи власний подїл (за Бобжиньским) на 1505 р. Критика проф. Бальцера визначаєть ся ерудицією і бистроумностію, в нїй він, без сумнїву побідив противника, але тільки його власне становище, яке буцїм то оперте на правничій систематицї розвоєвих форм, а оперує незручно історично-полїтичними моментами державного житя. Проф. Бальцер застерігаєть ся на однім місци ясно, що він не думає зменьшати значіннє подій 1370 і 1569 рр., тільки що вони не мають безпосередньої звязи з головними формами польської полїтично-суспільної конструкції. Становище критика ясне, хоч таки не можна згодити ся на се, буцїм то згадані дати в розвою устроєвих форм маловажні.

На нашу гадку роки 1370 (чи там 1374) і 1569 (чи 1572) се такі важні моменти в розвитку польської держави, що їм годї відобрати епохальне значіннє. Др. К. не арґументував добре сього подїлу, підбираючи тільки факти в розвою внутрішнїх відносин, забуваючи, що характер згаданих моментів, par excellence полїтичний, все таки повний далекосяглими впливами на внутрішню формацію полїтично-суспільного житя. Хиба що приймити дві зовсїм незалежні від себе схеми, одну для полї-

тичного житя держави, другу для еволюції її устрою і не признавати обопільних впливам великої вартости. Та мабуть того не хотіли б сказати оба противники. Рік 1370 тісно вяжеть ся з 1385 — чи сьому останньому не можна признати епохального значіння і для еволюції внутрішніх відносин (елекція й її наслідки)? Або рік 1569. Се рішучо виключене, щоби хто міг науково вияснити повну безплодність польського державного орґанізма в часї 1572—1764, не взявши під розвагу її основної причини — польсько-литовської унії. Навіть із т. зв. уніонного періода (1386—1569) деякі прінціпіяльні суспільні форми не можуть бути ґенетично прояснені без огляду на сей політичний момент, як прим. упадок (фактичний і правний) міст, повне і безвихідне закріпощеннє селянства і т. ин. Як се зрозуміти, що суспільна еволюція в Польщі до XV в. розвивала ся по всій анальоґії до західно-европейських суспільностей, а після того стає свого ради unicum в Европі? Певно, час коло 1500 р. зовсїм не маловажний і всї арґументи за ним, як епохальним, що їх наводить проф. Бальцер, дуже солїдні, але се тілько констатованнє проявів, а не ґенетичне їх розясненнє. У проф. Бальцера бере верх правнича систематика над еволюціонїзмом історика. Воно у історика права може повинно так бути, всеж таки в результатї приходимо до гадки, що всї три дати мусять бути погоджені з собою, себто треба їх ставити побіч себе, а не понад себе.

Розправивши ся в справі подїлу історії устрою Польщі, переходить проф. Бальцер до детальних заміток, зазначуючи поодинокі річеві хиби і недокладности автора, та арґументуючи свої погляди, а вкінцї виявив цїлий ряд методичних і загальних недостач книжки. Інтересно, що оба автори, хоч не зовсїм ясно, дають пізнати свій погляд, що в польській історії не було нїколи „нових часів“ у значінню західно-европейськім. Зазначую се тому, що тепер часто в польській історіоґрафії найновійшого напряму говорить ся сьміло про середньовічну і новітню польську історію — погляд подиктований хиба шкільною схемою та замітним теперь змаганнєм до білення польської минувшини.

На простору критику проф. Бальцера відповів у тійже часописи др. Кутшеба. Справу схеми порушив тілько на кінцї, маючи сю справу за другорядну. Обороняє доволї зручно свій подїл, хоч у нїчім не збиває арґументів проф. Бальцера, з причини — як висше зазначено — що сеї справи безапеляцийно рішити годї, кожде рішеннє буде до певного степеня суб'єктивне. Тут рішеннє залежить від становища дослїдника: з пункту погляду на устроєві форми держави самої Польщі (без уваги на Литву і Русь) правда буде по боцї проф. Бальцера; натомісць з огляду на загальну еволюцію полїтично-суспільних форм, їх характер і перенесеннє пова етноґрафічну Польщу треба висунути на перед мо-

менти, зазначені дром Кутшебою. На жаль автор, обороняючи значіннє рр. 1370 і 1569 стоїть не на властивім становищи, а буцім то на тім самім що й проф. Бальцер, тимто не можна назвати його справи виграною. В иньших питаннях боронить автор свойого погляду про те: 1) що перед Казимиром В. нема ще понятя одноцільної польської держави; 2) що в р. 1399 не було ніякої нової елекції Ягайла в Польщі; 3) що екзекуція церковних засудів належала до старостів аж від 1433 р., а не як хотів критик — 1424 р.; 4) що конституція Nihil novi сформулювала тілько становий de jure шляхотський сойм, і таким есть він пізнїйше і т. ин. Рішучо повів ся авторови тілько пункт 3).

Відповідь др. К. викликала другу полемічну статю проф. Бальцера, де йому і ще одному авторови недвозначно вже закинув недозволене користаннє чужою авторською власністю, рішучо ударяє на полемічну методу дра К., а дальші піддає критиці поодинокі части його реплїки, беручи з поміж своїх перших заміток деякі (другорядні) назад, як хибні. Заперечує правний характер ленний Польщі до Німеччини перед 1000 р.; доказує, що Ягайло по смерти Ядвіґи (1399) був формально потверджений в характері польського короля про себе і своїх потомків; початок велико-польських соймиків треба класти на поч. XV в., не на половину; право liberum veto не прислугувало сенаторам тілько послам і т. ин.

В справі подїлу піддержує очевидно свої погляди, виступаючи проти думки, буцім то схема не мала вартости тілько як методична й дидактичне питаннє. Спеціяльно розбирає критик факти на умотивованнє епохальности 1569 р., доказуючи, що вони або маловажні, або є тілько звенами давно початої еволюції, або вкінці хибні в своїй основі.

До справи подїлу, значіння моментів 1370, 1505 і 1569 р. для історії устрою Польщі повертає проф. Бальцер ще окремо, в більшій статї про польську державу в перших сїмдесятилїтах XIV і XVI вв. В ній обговорює він головно ось які питання: 1) чи дійсно аж около 1370 р. сформував ся в Польщі середньовічний суспільний порядок; 2) чи справдї до Казимира В. не було понятя польської держави як цілости, а назва Polonia означала тілько Великопольщу; 3) чи дійсно радомський закон 1505 р. не вводив нічого нового у полїтично-суспільний устрій Польщі; 4) чи справдї польський сойм до 1572 р. мав тілько власть рішати про субєктивні права шляхти, себто був de jure інституцією виключно шляхотсько становою?

З широкою ерудицією і великою силою льоґічного розумовання розбирає тези дра К. і доказує, що в історії творення станів р. 1370 не має ніякого спеціяльного значіння, се твореннє почало ся на широку скалю ще в кінця XIII ст.; що від часу коронації Пшемислава II назва Polonia означає не саму Великопольщу, хоч ще довго бачимо останки

окремiшности поодиноких провiнцiй (анальоґiя з Австрiєю); що конституцiя Nihil novi приносила дiйснi новости i давала польському соймови значно ширшу компетенцiю, анiж самi становi справи шляхти, хоч — розумiєть ся — сойм через те не став зовсїм iнституцiєю анальоґiчною до парляментiв нових вiкiв; численнi цитати в iсторiї соймового законодавства до 1572 р. пiдпирають сей погляд дуже вимовно; усе разом велить у моментї 1505 р. глядїти дiйсної епохи в розвитку полiтично-суспiльного устрою, розумiєть ся, не вiдбираючи обом моментам 1370 i 1569 нїчого з їх далекосяглого полiтичного значiння. „Хочби й не було иньших причин, щоб радомську конституцiю мати за реформу першорядної ваги, то вже сам факт далекосяглого обмеження королївської власти вистачав, щоб їй признати перше мiсце серед перемiн в устрою Польщi, щоб її мати за епохальний факт“ (249).

Др. Кутшеба вiдповiв на другу з порядку критику проф. Бальцера полємiчною статею (Kw. hist. 1907, 587—90), обороняючи одначе головно другорядні справи. В однiм — другiм дрiбнiйшiм питанню рацiя мабуть по боцї дра К., всеж таки в битвi за головнi прiнцiпiяльнi точки побiда рiшучо за проф. Бальцером. Таким способом невеличка популярна книжка дра Кутшеби викликала критику, обємом значно бiльшу самої книжки, а науковою стiйностю без порiвнання сильнiйшу.

С. Томашiвський.

Dr. fil. Adam Szelągowski — Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych, Львiв, 1904, ст. X+404, 8°.

Ся книжка повстала з популярних викладiв автора, який навiть застерiгаєть ся против szperactwa naukowego, тому мусить бути оцiнювана як популярно-науковий твiр. Автор не зовсїм вiдпекуєть ся вiд тенденцiйности, а головна провiдна гадка його се прослiдити, „чи польська суспiльнiсть переходила разом з иньшими европейськими народами процес новочасного переображення..., чи може дiйсно, як дехто хоче, польська iсторiя показує вiд початку нових вiкiв схиблення i виколїєннє з дороги приписаної i визначеної загально-iсторичним розвитком... чи дiйсно на кiлька вiкiв перед упадком в Польщi завмер творчий i самобережний iнстинкт кождого (? мабуть: нашого) народа“ (2—3).

Фактичний бiк працї поминаємо зовсїм, скажемо тiлько, що рiдко стрiнути iсторичну книжку з такою масою фактичних помилок як отся; критика зазначила се вже в части (пор. рецензiю пра Прохаски у Kwartalnik-у historyczn-im) тiлько далеко не повно. Iнтереснiйше було б довiдати ся з книжки, як автор рiшає висше подану дiлєму. Та на дiлї питаннє полишило ся нерiшене, хоч поставлене. Все таки в розкинених

заміток видко недвозначно, що автор рішучий противник поглядам про омертвінне польської суспільности в обговорюванім часї. Одначе доказів не подає майже ніяких; те, що згадує, можна однаково підпирати ріжні погляди. Що найважнійше, то нїхто не вказував полїтичного омертвіння Польщі до 1572 р., тілько як раз після нього, а тілько основ і жерел глядано в польсько-литовській унїї. Отже автор навіть не діткнув, як треба, сього питання. Цїла праця має характер апольоґії Ягайлонської Польщі, narodowego ducha, polskiej kultury etc., при звичайнім уживанню иньшої міри для справ польсько-руських, а иньшої для німецько-польських. Взагалї се плитка публїцистика історична, більш нїчого.

С. Т.

А. Покровскій — **О соборахъ Юго-Западной Руси XV—XVIII вѣковъ** (Богословскій Вѣстникъ, 1906, вересень).

Автор розвідки, маючи на увазї будучий собор російської церкви, хотів навести „кілька цїкавих історичних даних з житя многострадальної правобічної України, які могли б послужити цїнним історичним матеріялом для правильнїйшого рішеня спірного в наші часи питаня про склад будучого церковного собора і роль на нїм епископа, клиру й народу“. З початку статї автор говорить про історичні умови, серед яких жила Україна під польським і литовським панованєм, і характеризує роль тих релїґійно-полїтичних ґруп людности, що були головними діячами історії, себто правительства, висшого духовенства, низшого клиру і православного народу. Дальше говорить ся про ті суперечки, які викликала серед українського народу унія, про боротьбу православних та уніятів і поясняють ся значінє братств та козацтва в тій боротьбі. Опісля подані звістки про церковні собори в XV—XVII вв., починаючи від собора за Витовта в 1415 р., і кінчаючи собором 1640 р. в Київі за Петра Могили. Переходячи до близшого огляду соборів України, автор обороняє тезу, що на тих соборах були не тільки епископи, але також представники низшого духовенства (чорного і білого) і православного народу. Особливо замітне збільшенє представництва від народу на православних соборах, бо така була традиція русько-православної церкви і так виходило з історичних обставин, коли то висша єрархія часто шукала ласки у польського правительства та ішла в розріз з інтересами українського народу. Через те, коли собори скликало правительство з якоюсь метою шкідливою для народу, то все так крутили, щоб виключити з собора сьвітських людий. Коли пр. задумана була церковна унія, люди, що прихиляли ся до унїї, скликали собори так, щоб на них було як найменше представників від сьвітських людий і білого духовенства, бо представництво сьвітських людий і білого духовенства обмежу-

вало самоволю епископів і являло ся захистом православія перед унією. Такий був собор, скликаний звісним львівським епископом Ґедеоном Балабаном 28 січня 1595 р., коли той епископ спочував унії; під актом того собора нема ні одного сьвітського підпису. На київський собор 1629 р., скликаний з ініціятиви короля Жиґимонта III, щоб підготовити православних до примиреня з уніятами, умисно не запрошено Запорожців, але вони, дізнавши ся про скликанє собора, післали на імя митрополита Йова грамоту, в якій писали: „хоч ми й не дістали від Вашої милости так важаного посланія, одначе, живучи в православній вірі, в якій ми родили ся, для того, щоб мати докладні звістки, що там (себто на соборі) робить ся, посилаємо двох наших товаришів: Андрія Логоду і Сопрона Сосимовича“. Ті представники козацтва, прибувши на собор, відіграли там визначну роль, ударемнюючи пляни уніятів.

В загальнім виводі про значінє соборів України в періоді розділеної київської митрополії автор говорить, що ті собори зробили велику прислугу справі віри й української національности: вони з'єднили розкинені сили православної єрархії, братств, монастирів і цілого народу з князями і панами на переді, піддержали православіє і дали відпір унії. За часів унії в скликуваню соборів була заінтересована православна сторона, яка опирала ся на широке представництво всеї народньої маси. А уніятська сторона, йдучи за приміром католицької церкви, представляла всю повноту церковної власти одним тільки епископам і тому не спочувала соборам, а коли і скликала їх, то воліла скликати собори тільки з епископів або ще й з незначною участю представників від чорного духовенства, а по части й від білого, але без народних представників. *Ю. С.*

П. Н. Жуковичъ — Брестскій соборъ 1591 года (по новооткрытой грамотѣ, содержащей дѣянія его) (Извѣстія отд. рус. языка 1907, II, с. 45—71).

Між рукописями по однім з епископів північної Росії, переданими до бібліотеки петербурської академії, знайшла ся дуже цікава річ: оригінальний протокол соборних ухвал берестейського собору 1591 р., з підписами й печатками владиків. Протокол дуже богатий змістом і дає сьому соборови визначне місце серед владичих синодів XVI в. Особливо інтересні постанови в справі друку книг: собор обложив владиків певними сумами грошей, уставлена була видавнича комісія і заборонено без відомости і дозволу владиків друкувати в брацьких чи иньших друкарнях які небудь книги (очевидно — релігійного змісту). До річи: проф. Жукович на підставі згадки в Інструкції 1594 р. виводить, що вже на соборі 1590 р. була ухвала в сій справі й розложені були оплати на владиків;

мині здаєть ся, що тут може бути мова власне про сю постанову 1591 р. (слова: gdyż y na pierwszym synodzie to między sobą postanowili byli можна толкувати: „на давнїйшім синодї"), тим більше, що постанови 1590 р. знаємо, і в них про се нема нічого. Друга моя замітка — проф. Жукович констатує, що в постановах 1591 р. ще нічого не натякає на унїю, і толкує се тим, що митрополит ще не був втаємничений в ній. Я б уважав можливим добачати в деяких постановах забезпечуваннє себе владиками-конспіраторами від можливих неприємностей. Такий характер може мати і постанова про владичу цензуру над брацькими друкарнями, і ще більше — постанова, що листи, винесені від патріарха „на заочную повесть", „без очевистоє и явноє передъ соборомъ росправы" не матимуть ваги і значіння. Постанова дуже далекосягла, супроти патріаршої юрисдикції й власти просто революційна, тим більше, що під „собором" постанова очевидно розуміє собор владиків руських. З дрібниць треба поправити „Гологорскъ" на с. 46 — се Гологори, а „Гологорска" ніякого в Галичинї не було й нема. *М. Грушевський.*

С. Л. Пташицкій — Иванъ Өедоровъ. Изданія острожской библіи въ связи съ новыми данными о послѣднихъ годахъ его жизни. Спб., 1903, ст. 20, in 4°.

Ся статя, надрукована в малоросповсюдненій часописи „Печатное Искусство" і випущена також осібною відбиткою, досї не була приното-вана в нашім журналї, й се робимо тепер, хоч з опізненнєм, з огляду на інтерес її для нас. С. Пташицкий, що вже від довшого часу займаєть ся біоґрафією Івана Федорова, в сїй розвідцї відправною точкою бере факт, що в деяких примірниках Островької біблії перша секстерна видрукована хоч тим самим островським письмом, але инакше вискладаним; в иньших знов вісім секстерн (л. 133—180, пророки Езекіїль — Малахія) надруковані письмом хоч подібним до островського, але безперечно відмінним; при тім остання секстерна має ще иньший варіант, так що л. 180 має аж три варіанти. Сї спостереження автор звязує з фактом, що Федоров по повороті до Львова мав дефектні біблії, і частину тих дефектів уже по смерти його купив Мамонич; сї біблії, як виходило б, додруковували ся і у Львові, і в Вильнї. Зрештою автор не рішає сих питань катеґорично, а тільки висуває їх, як інтересні натяки на факти українського і білоруського друкарства. Між ин. вказує на істнованнє друкарнї Федорова в Константинові і записку 1599 р. про „академію Константиновську" в Константинові.

Виданнє прикрашене прегарними факсіміле Острозької біблії ріжного складу. *М. Грушевський.*

Проф. П. Жуковичъ — Архіепископъ Мелетій Смотрицкій въ Вильнѣ въ первые мѣсяцы послѣ своей хиротоніи (Христіанское чтеніе 1906, цьвітень, май і червень).

Після звісного приверненя патріархом Теофаном висшої православної єрархії в 1620 р. Вильна в перших часах стала головною ареною нападів на православіє з боку уніятських церковних властий і польського правительства. Тут, у Вильні, в монастирі св. Духа оселив ся один з поставлених патріархом Теофаном епископів, Мелетій Смотрицький, що був перед тим і опісля головою братства св. Духа. На нього і виленських братчиків і були звернені всї ті напади. Тоді розширено слухи, що патріарх Теофан самозванець, шпіон турецького правительства, що поставлені ним епископи незаконно присвоюють собі єрархічні уряди, що вони зрадники вітчини і т. д. Сим слухам, очевидно, вірили і противники православія, і виленських братчиків, що стояли в обороні Смотрицького, польські власти вважали зрадниками вітчини, арештували їх, саджали в тюрму, судили і т. д. Обі ж сторони — православні і уніяти, вели літературну полєміку, а крім того подавали жалобу в ріжні суди, головно в Литовський трибунал, то в його велике то в мале коло, при чім сї дві інстанції видавали як найбільш суперечні осуди з приводу спорів між уніятами і православними. Автор названої статї подає докладно хід тодішнїх подій, що наступили зараз після посьвяченя православних єрархів, і представляє хід судових та лїтературних спорів, опираючи ся на документах архіва західно-руських уніятських митрополитів, що тепер в синодальнім архіві, при чім покликує ся часто на I т. виданого „Описанія документовъ“ того архіва. *Ю. С.*

Проф. П. Жуковичъ — Запорожскіе гетманы Бородавка и Сагайдачный въ своихъ послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ (ibid., серпень і вересень).

Ся статя дає неначе продовжене висше названої статї про Мелетія Смотрицького. Внутрішня боротьба православних і уніятів, що вибухла зараз після приверненя православної висшої єрархії, в 1621 р. наслїдком тогочасних полїтичних подій, на якийсь час замовкла. Польська держава стала готовити ся до боротьби з Турками, що весною 1621 р. рушили на Польщу і стрінули ся з польським і запорожським військом коло Хотина. Автор власне описує як внутрішнї так і вніпні події того часу, особливо приготованя Поляків до війни, розказує про те, як вони закликали запорожських козаків брати участь у війнї, про наради козаків з представниками церковної православної єрархії, про висланнє козацького посольства під проводом Петра Сагайдачного до короля в релїґійно-церковних справах, а саме в справі затвердженя поставлених патріярхом

Теофаном православних єрархів і. т. д. Автор задержуєть ся дальше на подіях Хотинської війни, слідячи на основі тогочасних записок та історичних сьвідоцтв за всіми деталями тої крівавої боротьби Турків і Поляків та вияснюючи ту важну роль, яку в тій війнї відіграли запорожцї під проводом свого на ново вибраного гетьмана Сагайдачного. Автор стараєть ся також вияснити причини, чому бувшого запорожського гетьмана Якова Бородавку, що привів запорожцїв на театр війни, покарано смертю в найгорячійший час боїв, що тягли ся більш місяця. Вкінцї автор говорить про останнї днї гетьмана Сагайдачного, коли його раненого привезли до Київа, де він і вмер 10 цьвітня 1622 р. Статя написана на основі жерел друкованих і по части рукописних. *Ю. С.*

Wacław z Potoka Potocki, Ogród Fraszek, wydanie zupełne Aleksandra Brücknera. Том I, стор. XXXII+586, Т. II, стор. XXV+549.

Отся величезна збірка „фрашок", т. з. анекдот та дрібних оповідань Вацлава Потоцкого, польського поета XVII в. і автора „Хотинської війни", подає у перве повний текст твору, про який богато говорено в історії польської лїтератури, з якого друковано вривки, але який доси в цїлости не був опублїкований. Вацлав Потоцкий визначав ся безмірною плодючістю; ще за свойого житя він сам своїм коштом видав величезні поеми „Argenida" — віршова перерібка француського прозового романа Барклая, та „Siloret", римований „Herbarz szlachty polskiej" і т. и., але безмірно більше творів у рукописах, яких і доси ще не опублїковано в повнї, та можливо, що й не опублїкують нїколи. Оглядови тої рукописної спадщини В. Потоцкого проф. Брікнер присьвятив простору працю в „Sprawozdaniach" краківської Академії, а отсе коштом львівського „Towarzystwa dla popierania nauki polskiej" видав найважнїйший його твір, який сам автор назвав „Ogród, ale nieplewiony; bróg, ale co krok to inszego zboża; kram rozlicznego gatunku; rzeczy, powieści, przygody, podobieństwa, przykłady, które jeśli nie były, być mogły... i żarty z poufałymi bez sarkazmów przyjacioły". Ся збірка містить у собі в теперішнїм обемі 1830 оповідань, поучень, фацецій, жартів, історичних та побутових образків, жартливих листів до приятелів і власних споминів автора, надрукована так, як її упорядкував автор і дав переписати в своїй канцелярії, з його власноручними поправками. Первісно вона обіймала певно не меньше 2000 „фрашок", але якась злобна рука повидирала немало карток рукопису, особливо там, де були напади і кпини на католицьке духовенство.

Полишаючи на боцї велику вартість сего твору для польської лїтератури, зазначуємо тут, що „Ogród" Потоцкого має не малу вагу та-

кож як жерело для історії побуту й історії українського народа в другій половині XVII в. Потоцкий належав до дрібної так званої „сяніцької“ шляхти, жив і обертав ся серед Русинів, на його очах перейшли козацькі війни, хлопські розрухи, розбійницькі напади, що знївечили зароди польського аріянства, і всї ті сцени, малюнки та оповіданя щедро розсипані по безмежних грядках його „Огорода“. Правда, він шляхтич, але се не перепиняє йому говорити остру правду панам-маґнатам про їх знущане над підданими.

Gniewam się na swe sługi. Gniewasz? Widzę, panie,
I nastąpili takie, jaki gniew, karanie.
Jużeś wygnał poddanych. Chcesz dziwaczyć dłużej,
Upewniam, żeć do roku żaden nie dosłuży.
Nie wiesz, że poki ludzi, poty grzechow będzie?
Uczyń koniec gniewowi, włóż wędzidło zrzędzie.
Szkodę, mowisz, zrobili? Lecz cię większa czeka,
Kiedyć za poddanymi czeladź poucieka.
Próżno, nieboże, radę przyjacielską chwalić,
Gdy drwa rąbać samemu, w piecu przyjdzie palić.
Nie wiesz, żeś sługą, i ty masz pana nad sobą,
Ktory kiedyby się tak miał obchodzić z tobą,
Jakomu szkodę czynisz, i za każdą karać,
Nie stało, choćby cię chcial po żyłce uparać.

Нема що й говорити про те, що поза такими поважними упімненями широко гуляє авторова сатира й іронїя.

Dla czego Jezuici czapki noszą bobrze?
Ja tak rozumiem, wszystko uważywszy dobrze,
Że to zwierzę osobną ino insze modą,
Na poły ziemią żyje, a na poły wodą.
Z ogona karp, bo zawsze moknie, jeleń w mięsie,
Przednie jako u wilka, zadnie nogi gęsie.
Tak też choć do zakonu Jezuita wkroczy,
Głową mieszka w konwikcie, w świecie ogon moczy.
Przodem do niebieskiego, biorąc modę z bobra,
Dąży, sądem ziemskiego trzymając się dobra.

Та ось кілька проб із його віршів про сучасні історичні події. З приводу втеки польського війська під Пілявцями Потоцкий пише:

Niewdzięczne żałowanej wspominanie rzeczy:
Jako nas piławiecka ucieczka kaleczy —
Czujemy. Ba, już tylko sama czuje głowa,

Inszych członków niestetyż umarła połowa.
Podole, Ukraina, Zadnieprze u czarta,
Zgoła na wszystkie strony Korona odarta.

Потоцкий не ґеніяльна натура, але великий талант, систематична голова. Він обіймає широкий обрій, але йому брак концентрації, бачить добре дрібниці, але не годен обняти цілости. Оттим то йому не вдало ся лишити по собі якийсь більший, закруглений твір; Wojna Chocimska, по над вартість вихвалена деякими польськими критиками, більше моралізація ніж епічна поезія. Власне в отсих дрібницях, що складають його „Ogród“, він показав ся великим майстром польського слова.

І. Ф.

Н. Митрофановъ — Политическая дѣятельность Іосифа II, ея сторонники и ея враги (1780—1790). СПб., 1907, ст. VI+784, 8⁰.

Новійші російські історики показують богато інтересу до певних питань всесьвітньої, чи там европейської історії, вибираючи головно певні епохальні моменти її, не зовсім без анальоґії до новійших еволюцій російської суспільности. Австрійська історія майже не принаджувала їх, буцімто за мало маючи моментів з універсальним значіннєм. Погляд хибний без сумніву, тому з усею приємностю можна повитати велику працю д. Митрофанова, якої заголовок виписаний у горі. Треба признати, що сей російський історик дає нам першу загальну моноґрафію про діяльність Йосифа II, якої доси не було. При тім усім се продукт вповні науковий і займе визначне місце в моноґрафічній літературі про „осьвічений вік“. Автор — як сам говорить — працював над своїм твором майже вісім літ. Сього вимагав дійсно сам предмет, його широка основа, величезна сила матеріяла, опублікованого тілько в незначній скількости, та сама необробленість теми. Авторови прийшлось збирати і використовувати цілу масу рукописного матеріала, кореспонденції цісаря, дипльоматичних реляцій, урядових декретів, розпоряджень, рефератів, переписки між поодинокими дикастеріями, протестів, поліцийних донесень, протестів станів і февдальних інституцій, дальше велику мемуарну літературу, ґазети, памфлети за і против реформи і т. ин. Оглядови і характеристиції жерельного матеріяла присвятив автор першу частину праці — себто окрему розвідку, в якій показав богато критичного змислу в оцінці жерел; при сім бачимо кілька дуже влучних характеристик авторів, з окрема дипльоматичних репрезентантів.

Сама студія поділена на девять глав; з них перша присвячена характеристиції особи Йосифа II, друга його зверхній політиці, а всі иньші займають ся поодинокими напрямами реформаторської діяльности

його: адміністрацийній реформі (III), військовій (IV), фінансовій та економічній (V), судовій (VI), становій (VII), церковній (VIII), вкінці реформі на поли народньої осьвіти і цензури (IX). Кожда з тих глав про реформаторську діяльність розроблена по певній постійній схемі: наперед представленнє й характеристика реформи, опісля становище супротив неї прихильників і противників — головно сих останнїх. Противники — то не так поодинокі люде як уся громадна опозиція против реформ, ведена з ріжних мотивів, національно-політичних, соціяльних, релїґійних, головно таки тими кругами, яких соціяльно-економічні привілеї нарушували в чім небудь змагання цїсаря. Сї части працї д. Митрофанова, що подають сї опозицийні стремлїння сучасників, творять без сумнїву головну вартість усеї книжки, подекуди як новість, загалом як суцїльне зображеннє опозиції.

Взагалї автор показав богато гарних прикмет ученого у своїй книжцї, як велика обєктивність у трактованню предмета, стараннє мотивувати свої погляди, здержливість в осудї і конклюдованню, старанність в підбиранню головних моментів, орієнтацийний змисл і т. ин. Знаннє тодїшньої епохи европейської історії справляє, що автор не стїсняє обережно викладу, але й тут і там подає ширші перспективи.

Попри сї гарні прикмети книжки не можна одначе не видїти і деяких хиб. За найголовнїйшу треба мати певну нерівність у трактованню предмета; одні сторони полїтичної діяльности цїсаря розведені ширше й обговорені докладнїйше, иньші загальнїйше, часом майже поверховно. Прим. відносини Йосифа II до Франції і Німеччини обговорені докладно, відносини до Росії, Польщі й Туреччини не-вміру коротко; коли до перших має автор богатий дипльоматичний матеріял, то при других обмежаєть ся головно до кореспонденції Йосифа II; дивно також, чому автор постарав ся простудіювати реляції чужих послів з Відня, а майже зовсїм поминув реляції австрійських послів з заграничних дворів і, що важнїйше, інструкції для них від цїсаря. Зі всього видно, що автор зовсїм не користав із віденського Haus- Hof- und Staats-Archiv-a, вдоволяючи ся виданим матеріялом. Так само історія церковної реформи цїсаря не може обійти ся без матеріялів із дипльоматичних відносин його до Риму, а того також нема в сїй працї. Другим приміром такої нерівности служить ось що. Говорячи про реформаторську діяльність цїсаря дав автор позір на окремі ґрупи габсбурських країв: т. зв. німецькі краї (куди зачисляє й чеські), Бельґію, Угорщину, Ломбардію й Галичину, одначе присвячує їм нерівну увагу, а вже Галичина більше хиба принагідно згадувана. Се без сумнїву найслабший пункт в цїлій працї, тим більше що Йосифинськими реформами в Галичинї навіть із наукового боку інтересно займити ся близше. Візьмім главу про селянські реформи (може найкращу

в цілій книжці) — кілька виписок із реляції ґубернатора, от і всё майже. Церковна реформа (спеціяльно руська) не згадана ані одним словом... Нерівність бачимо навіть межи поодинокими главами, бо коли одні можна назвати гарно викінченими моноґрафіями, то другі хиба нарисами (прим. про шкільництво).

На мою думку і форма викладу має свої хиби, які тісно звязані з попередньою нерівностю. Авторова схема не дозволяє слідити реформаторських заходів уряда в поодиноких краях і суспільностях, їх впливів і розбудженої, відповідно до обставин, реакції, за те приковує нашу увагу до центрального пункту, звідки затемнюєть ся образ історичної боротьби, а виступає на перший плян сама доля того або иньшого цісарського розпорядження. Через те саме й представленнє опозиції мало діференціоване по своїм основним мотивам, а виходить як щось ціле, хоч у дійсности, як се зазначує остаточно і сам автор, на сю опозицію складали ся дуже ріжнородні мотиви.

Се були б основнійші заміти; річевих похибок, окрім дрібних lapsus-ів, частих друкарських похибок то що, не видко. Автор сам мав очевидно свідомість про деякі недостачі своєї праці і назвав її тому „посильнымъ опытомъ“; всеж таки не вагаємо ся ані хвилини признати за нею характера поважного наукового твору. *С. Томашівський.*

Українсько-руський Архив. Видає істор. фільософічна секція Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. III. Матеріяли й замітки до історії національного відродженя Галицької Руси в 1830—40 рр. Додаток: До історії москвофільства в Угорській Руси. Зібрав і пояснив Михайло Тершаковець, у Львові, 1907, ст. XVIII+308, 8⁰.

Матеріяли, оголошені д. М. Тершаківцем, належать до передконституцийних часів і поясняють перші кроки галицьких Русинів (по прилученю до Австрії), ставлені на літературнім та політичнім поли. Увесь матеріял відповідно до того можна розділити на дві головні ґрупи: 1) Причинки до історії цензури. 2) Причинки до історії політичних рухів. Автор не перевів такого поділу і подає всї акти в хронольоґічнім порядку, але се очивидно не стоїть на перешкоді нікому виробити собі суцільний погляд на обі справи.

Що до змісту видрукованих актів, то треба признати, що вони дають таку ярку характеристику тодішнїх часів і тодішнїх проводирів галицьких Русинів, якими були майже виключно самі духовні зі святим Юром на чолї, що й найлїпший артист не зміг би їх яркійше представити. Всї нитки тодішнього галицько-руського культурного і полїтичного житя сходили ся в Юрі. Без його відомости не могло нїщо стати ся,

бо краєве і центральне правительство засягало у нього опінії майже у всїх справах, нераз навіть дуже дрібних і маловажних. А Юр, уважаючи собі се за велику честь, силкував ся бути майже в кождій справі mehr päpstlich, als der Papst selbst. Тому кождий рух, чи то в лїтературі, чи полїтицї, старав ся він убити в зароді, а спокійне вонюче багно мертвеччини та особисті гонори се був ідеал його змагань. Доходило до того, що само правительство мусїло припиняти ріжні розгони Юра, бо инакше всї закони, приписи, постанови і т. д. могли обернути ся в чистий абсурд. Найвимовнїйшим доказом сього може послужити історія ценвурованя граматики Й. Лозинського. Перший галицько-руський цензор з руки Юра, крилошанин Венедикт Левицький, alter ego митрополїта Мих. Левицького, людини з деспотичною вдачею, а безхарактерної, упертої і наскрізь темної, цензуруючи граматику, повикидав із неї цїлий ряд уступів, але не з тої причини, щоби вони загрожували суспільним переворотом або розпадом австрійської держави, лиш тому, що вони не годили ся з фільольоґічними поглядами цензора! Аж висші інстанції мусїли виказувати безпідставність такої заборони, бож критика працї не належить до цензорських задач. І граматика Лозинського вийшла з друку, але кілько творів не побачило сьвіта через Вен. Левицького, починаючи від Шашкевичової „Зорі", а кінчаючи на молитвослові Йос. Левицького, в якім пильний цензор віднайшов навіть ґеґелїянїзм, побіч иньших страховищ, як: заведенє кількох нових значків до кирильської азбуки, уживанє незнаних виразів і т. и. І хто знає, чи в нас запанувала би була в 50—60 р. ота страшенна тарабарщина, що ще по трохи тягнеть ся й до нинї, якби перший цензор не був із засади скошував усяку живійшу лїтературну прояву.

А на полїтичнім поли було ще гірше. Тут доноси йшли за доносами, доносчики виринали за доносчиками. Доносив кождий, хто міг і що міг: товариші на товаришів, знайомі на знайомих, підвладні на старшину, старшина на підвладних — і так у кружок. Доношено нераз без усякої реальної підстави, опираючись на здогадах, або й то нї, оттак для спорту, може з привички, а може — хто знає для чого? Психольоґію таких людий трудно зрозуміти звичайному чоловікови. Перед, розумієть ся, вели й тут духовні з митрополїтом на чолї. Але рекорд осягнув богослов Дмитро Мохнацький. Чоловік, обдарений буйною фантазією, умів оповідати такі несотворені річи, що само правительство мусїло заперечувати їм, як заперечувало ценвурним поглядам Вен. Левицького. Для прикладу вистане навести хоч би те, що він говорив про М. Шашкевича. М. Шакевич — по його оповіданю — брав що року з духовної семінарії відпустку на 2—3 місяцї нїби для поратованя здоровля, хоч був зовсїм здоровий, і виїздив до Бродів. Де дївав ся потім, не знав нїхто, але по

повороті бренькав він усе рублями, які не один бачив, що грав із ним у карти. В иньшім місци називає він М. Шашкевича просто платним аґентом російського уряду! Його ж зовсім невинний буквар називає підручником для руських народних шкіл, уложеним у російськім інтересї! І се все говорить про того чоловіка, що перший почав писати народньою мовою в Галичині та через те стягнув на себе стільки неприємностий, що вони перед часом загнали його до гробу!

Осьтакими цяцьками пересипані всї документи. І переглядаючи їх, ми не тілько не дивуємо ся, що в обговоренім часї проявляло ся слабке національне житє, а радше дивуємо ся, що воно загалом проявляло ся. І якби пізнїйше не скинено святоюрської змори з плечий на силу, то наш нинїшний національний розвій був би ще далеко стояв по заду.

В. Гнатюк.

Г. Яковлевъ — Пословицы, поговорки, крылатыя слова, примѣты и повѣрья, собранныя въ слободѣ Сагунахъ, Острог. у. (Живая Старина, 1906, ст. 89—104, ст. 131—142, ст. 165—184).

Автор подає вправдї вступ до статї і говорить у ньому про ріжні річи, але про найважнїйшу не згадує: до якої національности належать сагунські козаки. Матеріяли писані також по російськи і лише декуди пробивають ся між ними українські фрази, реченя, приповідки, а в описї весїля пісні, з чого видно, що козаки Українцї. Чи вони говорять одначе двома, чи одною мовою, чи матеріяли зібрав сам автор, чи може поприсилали їх письменні козаки, чи матеріяли записані так, як надруковані, чи змінені і на скілько — про все те зі статї не можна дізнати ся нї слівця. За те знаємо, що місцеві мешканцї майже всї письменні, труднять ся торговлею, але на погляд автора не культурні, а то ось із яких причин: 1) Багато між ними талановитих музикантів, але всї вони грають на балалайках і цимбалах, які самі собі роблять, і все відкривають Америку, а не досконалять ся в сїм напрямі. 2) съ поэтическимъ творчествомъ дѣло тоже обстоитъ не лучше". Вправдї вони творять багато стихотворів і „подражаній", „но эти стихотворенія жалки по конструкціи и по сюжету" і представляють лише римовану прозу. Врештї: 3) Між ними є ґазетні коресподенти. Їх кореспонденції друкують навіть, але се властиво лише репортерські замітки. В них „нѣтъ ничего обобщающаго, нѣтъ широкаго горизонта, выдвинутъ лишъ голый фактъ и поставленъ одиноко, безъ связи съ другими, безъ освѣщенія съ болѣе общей точки зрѣнія". Ну, коли лише такі причини некультурности Сагунівцїв, то можна їм простити їх, бо мабуть і між найкультурнїйшими народами вони загальні по селах. Мабуть да-

леко ще той час, коли всї селяне будуть кінчити найвисші школи і займати ся красними штуками, а властиво „штукою для штуки“. Тому ми не потрібуємо тим на разї журити ся. *В. Г.*

Kazimierz i Tadeusz Mokłowski — Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisyi w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej. (Sprawozdanie komisyi do badania historyi sztuki w Polsce, Краків, 1907, том VIII, вош. I—II, стор. 199—228).

Се остання праця пок. Каз. Мокловского, автора „Штуки людової“, довершена його братом Тадейом, перша, хоч і дуже побіжна ще проба подати характерні прикмети поодиноких найвиднїйших типів галицьких деревляних церков.

Дорога, на котрій пороблено дослїди, тягне ся прямою лїнією від сходу на захід через середню Галичину і Поділє; мали вони на цїли подати загальний характер народнього будівництва і штуки в нашім краю, вібрати як найбільше типів, котрих, як знаємо, у нас дуже богато. Зібраний матеріял поділений на дві ґрупи: церков, дзвінниць, костелів і сільських будівель. При дослїдах над церквами, дзвінницями і т. п. звертали автори увагу передовсїм на поземний нарис, конструкцію, загальний вид з надвора і в кінци на найзагальнїйше положенє в теренї.

Всїх церков взагалї дослїдили автори вісїмнацять: в Черганівцї за Косовом, в Соколівцї (Косів), в Рівнім (Буковина) недалеко Черганівки, в с. Пийлї (пов. Калуш), в м. Войнилові (пов. Калуш), побудована в 1609 р. належить до найстарших у нас; в м. Долинї, в с. Білій Чортківській, під Чортковом, в с. Новосїлках під м. Рудками, в с. Вощанцях і Никловичах (пов. Городок), в м. Судовій Вишнї, в м. Мостисках, в с. Малові (пов. Мостиска), в с. Маткові (пов. Турка), що своїм поземним видом належить до типу найбільш в нас розповсюдненого, а лиш сильветою своєю належить до характерних виїмків з банями, перетвореними в накопирчені вежі, 15—18 м. високі, в м. Турцї, в с. Ставаши (пов. грибівський), в Тиличу (пов. новотарський) і в с. Шляхтовій під Щавницею. На підставі сих і давнїйших своїх дослїдів подає автор коротку характеристику церковних типів в огляду на вид поземний і вертикальний. Ся часть обговорюваної працї найцїкавійша, вона силкуєть ся ввести яснїйше сьвітло в неясне питанє про систематику предмету. Вислїди автора подам тут коротко.

До рідких належать церкви з грецьким хрестом в поземній основі, з раменами, закінченими простокутно, пятибанні, пр. церква в с. Ямницї, недалеко Станиславова, побудована при кінци XVIII в. Загально

на Гуцульщині панує тип церков у формі грецьких хрестів з раменами, простокутно відрізаними, однобанні. Баня підносить ся над найбільшим, середнім квадратом, а рамена покриті дахом, з двома окапами, зі зломаним вершком, подібно як на гуцульських хатах. Церква збудована звичайно зі смереки або ялиці, стоїть найчастійше на виднім місци, обведена парканом, в однім розї стоїть дзвінниця.

Найстарша з гуцульських церков — делятинська, побудована була в 1790 р. і вона то, на думку авторів, стала прототипом для всїх иньших пізнїйше побудованих. Для порівнаня з нею описує автор буковинську церкву в с. Рівнім. Має вона поземний вид відмінний від гуцульського; середня її частина є многобоком, до котрого від сходу і заходу припирають два квадрати, а над трома сими частинами розіпняті на високих тарабанах три банї. Иньший тип дають церкви на грецький хрест з раменами, закінченими простокутно, окрім пресвитерії, закінченої половиною восьмибоку. Відмінні дещо однобанні церкви з раменами, закінченими половиною восьмибоку, окрім простокутного бабинця, спорадичний примір в с. Пійлї в пов. калуськім. В деяких церквах бічні рамена грецького хреста змаліли на незамітні каплички; межи ними є дві відміни: перша має пресвитерію і бічні каплиці закінчені многобічно (церква св. Юрия в Дрогобичи), у другій каплички відрізані простокутно (в с. Тиличи). Між церквами зовсїм без бічних рамен хреста (а таких найбільше), істнують ось які відміни: 1) всї три части квадратові з одною або трьома банями; 2) середня часть і бабинець квадратові, а пресвитерії закінчені многобічно, також із одною або трьома банями; 3) пресвитерія і бабинець закінчені половиною многобоку, з банею над середньою частиною; одинокий звісний примір сих останнїх в м. Войниловї (пов. Калуш). Церкви наведених типів мають дзвінницї засновані окремо; в деяких разах вони присунені до бабинця, і або вільно, або тїсно з ним сполучені. Окремий тип церков такий, що на місци бабинця стоїть дзвінична вежа. На галицькій Українї є два роди дзвінниць, тому і між церквами, де дзвінниця стала ся частиною церковної будівлї, бачимо дві відміни. В першій злука церкви і дзвінницї дуже орґанічна; тип сей найчастійший є в Самбірщинї. Друга відміна — се дзвінницї з хрестостовповою конструкцією, високі з нахиленими стїнами, закінчені „маківницею“; їх тип зачинаєть ся в Сяніцькім, а кінчить ся в с. Шляхтовій, побіч Щавницї. Злука тут не орґанічна, завсїди маркована накритєм з ґонтів. В рисунках маємо дзвінницї з Гутаєва к. Болехова, Чорткова, Стр. Камінки, Ясеницї (пов. Самб.) і Йорданова.

Крім церков досліджено і кілька деревляних костелів; про костел в с. Ґривалдї (пов. новотарський) і недалекім Коростенку повідають, що були вони колись руськими церквами. Взагалї фотоґрафіч-

них знимок і плянів церков і дзвінниць є трийцять три, крім сього є дещо з иньших сїльських будівель, побіч мало вже інтересних загальників про сю справу. *Б. Януш.*

Sprawozdania grona c. k. konserwatorów Galicyi wschodniej, Львів, 1906, ч. 41—51.

Два зошити під наведеним заголовком продовжають давнї „Теки", тілько що зменьшені в обемі. Цілий перший зошит занятий протоколом відчиненя крипти під фарним костелом в Жовкві 1905 р.; присутні консерватори зробили фотоґрафічну знимку з середини крипти і поземний нарис її.

В другім зошитї подана звістка про фрески, відкриті в Дирекції скарбу, давнїйше єзуїцькій колеґії, обняті мальованими чорчими рамами, між тим три портрети Ст. Яблоновского († 1702), Ел. з Ґостонских Сенявскої († 1624), Дим. Соліковского († 1603) і незвісного близше мущини. В дальшім справозданю обговорено справу відновленя і побільшеня вірменської катедри у Львові, що належить до найбільш величавих сього рода монументальних будівель. Порушено також справу латинської катедри, костела єзуїтів, Волоської церкви, церкви св. Юра і костела кармелїтів у Львові, як також церкви Василіян в Бучачи, церкви і дзвінницї в Добромили і Яворові, іконостаса в куликівській церкві, звалищ Скита манявського, церкви в Товстім і костела домінїканів в Тернополи.

Конст. Вл. Пшибиславский здає справу з консерваторського свого обїзду в жовтни 1906 р., з відкритя неолїтичної оселї в с. Кошилівцях (пов. Заліщики). На веснї 1906 р. при копаню двірського огороду найшов робітник мальовану глиняну посудину, а в нїй фіґурку, прикриту крашеною мисочкою. Рівночасно на ниві зв. „обіз" знайшли ся ще иньші посудини і черепи передмикенського типу, фіґури барана і свинї випалені з глини, камянї жорна і численні звірячі кости. В недалекім селї бучацького повіта в Бобрівниках, при розширюваню цвинтара стрінули на черепи посудин, кремінне ядро (nucleus), стрілки і ножики, одну кість і горішну частину переломаної глиняної до червоности випаленої фіґурки. Фіґурка ся пригадує зовсїм своїм видом подібні находки з Більча і Городницї над Днїстром, найдені в неолїтичних становищах передмикенського типу, однакож не показує нїяких слїдів крашеня, як і иньші тут найдені глиняні вироби. Все віддано у музей академії наук в Кракові.

З поміж комунїкатів інтересні звістки про передісторичне, близше незвісне цвинтарище в с. Королинї (пов. Мостиска); про образ з церкви в с. Устіяновій, мальований в 1691 р. Матвієм Устияновським, з ориґі-

нальною концепцією страшного Суду; про відкрите городища на горбку між багнами в с. Городищу під Тисменицею і про могили в с. Пшеничниках коло с. Вільшаниці. *Б. Януш.*

Beiträge zur vergleichenden Sagenforschung. Von Oskar Dähnhardt. I. Sintflutsagen. (Aus der Zeitschrift des Vereins für Volkskunde in Berlin. Heft 4, 1906). Ст. 369—396, 8⁰.

Біблїйне оповіданє про потопу сьвіта цікавило все уми народа; тому належить чи не до найпопулярнїйших оповідань сьвітового фолькльору. Вандруючи одначе від народа до народа підлягало воно ріжним змінам і перерібкам, за якими слїдити не лише цікаво, але й хосенно для порівняного фолькльору. Тай не можна сказати, щоби воно не звернуло на себе увагу дослїдників; досить назвати тут імена лише нїмецьких учених (Р. Андре, А. Германа, Ф. Шварца, Г. Узенера, М. Вінтерніца), які говорили про нього в окремих статях. І коли до сеї теми вертає ще раз др. О. Денгарт, то не на те, щоби повторяти відомі вже річи, але щоби поодинокі моменти осьвітлити з иньшого становища. Головна вага його працї лежить на етіольоґічних переказах, привязаних до оповіданя про потопу сьвіта, які вияснюють усе якесь явище природи. Ось які мотиви переходить він у своїй працї: 1) Чорт і Ноєва жінка (як чорт дістав ся на корабель при її помочи). 2) Ной і муха (муху сотворив чорт для пакости Богови, який сотворив пчолу). 3) Ной при будові корабля (чорт робить йому збитки). 4) Кіт і миш на кораблї. 5) Затканє отвору в кораблї, зробленого чортом (у ріжних видах). 6) Потвора на кораблї. 7) Велит на кораблї. 8) Висилка птахів із корабля (чому крук кричить: труп! труп!). 9) Носоріг і ґриф (фенїкс). 10) Звізди в звязи з потопою. 11) Риби в часї потопи. 12) Мотиви, що виступають або поодиноко, або лише у деяких народів. До всїх сих мотивів підобрана широка бібліоґрафія, в якій використана також дотична славянська лїтература, що рідко буває у неславянських учених. Маленьке баламуцтво заходить деколи з термінольоґією: ukrainisch, kleinrussisch, russisch, під якими приходять збірки Чубинського, Рудченка і т. д., але тут здає ся не автор винен, лише ми, що уживаємо так багато виразів на одно понятє. Отся статя — се лише вимок із великої працї автора, яку певно привитають фолькльористи дуже радо, тому належить бажати, щоб вона появила ся як найшвидше. *В. Гнатюк.*

Wacław Nałkowski — Zarys geografii rozumowej. Wydanie III, Варшава, 1907, ст. 703, 8⁰.

Книжка складає ся з ґеоґрафії космічної, картоґрафії, ґеоґрафії фізичної; опісля наступає описанє частий сьвіта, з Европою на кінцї.

Европі східній присьвятив автор 206 сторін (597—703). Ся частина книжки обходить нас найбільше, тому ми подамо про неї кілька заміток, тим більше, що сей підручник поручила галицька рада шкільна і для учительських кандидатів[1]).

Північні сточища Карпат і „Польську низину“ називає автор перехідною країною між східною Европою і західною. Свій погляд підпирає: переходом Польської низини в полудневосхідній части в височину Подільську (с. 598); затратою характеристичних прикмет Польської низини до заходу а злукою її зі сходом (599); переходовим характером орґанізмів (602); гідроґрафічною переходовостю (602. 603); клїматом (606, 663); фльорою (607); етноґрафією. Сими даними хоче автор надати тій країнї певну ґеоґрафічну індівідуальність. Переглянувши сю переходову територію побачимо, що автор зачислив до неї: Підгіре, Подільську височину; низини: Краківську, Сяндомірську, Мазовецьку, Полїську і Підляську, височину Шлесько-польську, низину Велико-польську та озерини: Велико-польську, Куявську, Поморську і Пруську.

Кожда з тих територій має одначе своєрідні окремі прикмети, тому годї зводити їх в одно. Така гірська система як Карпати творить і з ороґрафічного і ґеольоґічного погляду окрему ґрупу і не можна відбирати їй права на ґеоґрафічну самостійність. Так само не можна заперечувати індівідуальности Шлесько-польській височинї, ізольованій із усіх боків, тим більше, що й ґеольоґічна будова дає їй самостійність. Подібно і низини рік та поозеря, витворені місцевими та хотяй і посторонними чинниками, перетворені силою льокальних впливів здобули тим самостійне пятно, тому не можна їх зачисляти до перехідних країн.

Автор підпирає свій погляд таким арґументом як етноґрафія, а се зраджує методичну хибу автора. Ґеоґрафія занимає ся чоловіком лише стільки, скільки його житє залежить від фізичних чинників і обставин його околиції. Тому трудно підпирати якусь тезу чисто ґеоґрафічну такими арґументами і вони можуть пошкодити стійности самої тези, яка при помочи дійсно слабих арґументів могла б таки держати ся.

Описуючи прямовісну будову Сарматської низини згадує автор про два пояси височин, які перетинають східно-европейський низ в напрямі рівнобіжників, так звані Уральсько-Балтийський та Уральсько-Карпатський. Сей погляд на плястику великого східно-европейського низу дуже старий і нинї закинений. Вже Птольомей вказував на те, що в нинїшнїй північній низинї знаходять ся великі гори, які він назвав: mons Alaunus і montes Hyperborei; на них були жерела Днїпра (Borysthenes),

[1]) Przepisy dotyczące egzaminów kwalifikacyjnych do szkół ludowych pospolitych i wydziałowych, tom XII, ст. 77.

Дону (Танаїс) і Волги (Rha), котрі плили то до моря Балтийського (pontus Veneticus), то до Чорного (pontus Euxinus). Такий погляд перетревав до року 1752; тодї видав французький ґеоґраф Бух мапу Росії, на котрій бачимо так звану Східно-европейську височину, на жерелах Дону, Волги і Днїпра. Ту височину лучить він двома хребтами з Карпатами і Скандинавією, зовсїм так як наш автор (с. 649). Такий погляд на плястику великої низини змінили около 1830 року нїмецькі ґеоґрафи Рон і Сідов, що замісць височини на мапах Буха подали хребти. На їх погляд тягнув ся північний Балтийсько-уральський хребет від данського півострова по жерела Печори, а полудневий карпатсько-уральський від підніжа західних Карпат по скрут Волги повизше Саратова. Сей погляд заперечив Пуш[1]; він на підставі ороґрафічних і ґеольоґічних крітерій виказав, що Карпати не стоять в нїякій звязи, анї ґеольоґічній, анї ороґрафічній, з низом східньої Европи. Дійсну плястику східньої Европи викрили дослїди військового штабу та нові ґеольоґічні обсервації. Доказано, що давнїйші теоретичні погляди на морфольоґію східньої Европи були безосновні. Вони виказали, що від жерел Двини і Волги до полудня простирає ся по долїшний біг Дону і Донця височина, отже про якісь хребти не може бути бесїди. Такий стан річи представив Петерман в атлясї Штілєра (Stieler), виданім в роцї 1866; також в виданю „Методичного атлясу Сідова" в р. 1861 на мапі Росії Фрідріхзена не бачимо уже жадних хребтів. В тім самім дусї писав Реклю (Reclus „La Terre", 1877 р., „Geographie universelle" 1880 р.) і Ваґнер (Wagner, Lehrbuch der Geographie, 1883, т. II, ст. 390).

Нові мапи Росії, оперті на найновійших дослїдах, подають вірно плястику східно-европейського низу, за атлясами Штілєра, Реклю, Сідова, Ваґнера, тілько, розуміє ся, вони точнїйші і прецизнїйше виконані. До них зачислимо фізичну карту Ілїна (Фізична карта европейської Росії), гіпсометричну Тілльо (Гіпсометрична карта западної части европейської Росії, 1:2520000), на її підставі зменшену, мапу Дінера (Petermanns geographische Mitteilungen, 1890, ст. 156: C. Diener, General v. Tillos Hypsometrische Karte d. europ. Russlanps), мапу Шокальского (у збірнім творі „Россія"). Наукову вартість карти Тілльо характеризують та оцїняють 51385 гіпсометричних помірів, які Тілльо ужив до зображеня ороґрафії Росії. Про плястику терену, спеціяльно про питане, яке обговорюємо, висказує ся Дінер так: „Тим способом загнїзджені та закорінені в ґеоґрафічних підручниках понятя і назви „уральсько-балтийського" та „уральсько-карпатського" хребта усунено мапою

[1]) Pusch G. S., Nowe przyczynki do geognozyi Polski. Z rękopisu tłumaczył Rajchmann. Pamiętnik fizyograficzny т. V, ст. 46.

Тілльо раз на все; здаеть ся, що понятя про уральсько-карпатський хребет лучать ся з розкладом чорноземних територій Росії; з ороґрафічного погляду понятє таке не має найменьшої підстави; не істнує також і другий хребет північний уральсько балтийський, який би лучив Урал з надбалтийськими поозерями". А книжка д. Налковского видана в р. 1907!

Твердженє Налковского, буцїм то хребет Львівсько-люблинський, (звичайно зовуть його подвійним: Люблинсько-томашівський і Львівсько-томашівський), злучений із Шлезько-польською височною, також не оправдане з огляду на нові ґеольоґічні досліди, роблені Вольфом, Гілльєром, Тіце, Ломнїцким і Дунїковским.

Взагалї автор не все тримає ся тих самих прінціпів при обговорюваню певних територій; раз держить ся морфольоґії, а відкидає ґеольоґічні взаємини (при арґументованю перехідного характеру північно-карпатських країн, ст. 598), то знов бє більше на ґеольоґічні відносини, не признаючи морфольоґічних (при питаню про звязь Карпат із Альпами, ст. 598, які морфольоґічно не стоять в нїякім посвояченю). Треба було вибрати і стати отверто на якихсь крітеріях, а принайменьше згадати про иньші звязи, а не промовчувати їх.

Згадали ми тут про головні хиби в книжці Налковского, не визначуючи дрібних промахів в назвах, датах, ґеольоґії, в висказах та високих порівнанях ороґрафічних, чи гідроґрафічних відносин поодиноких країв. Тих недостач нема одначе в лїтературі, яку автор вичислив у вступі (I—XI), тому їх треба взяти як „ориґінальність" автора. Вкінці й етноґрафічні інформації автора не стоять на висоті нинїшнїх дослїдів, як звістки подані ним про початки Руської держави, творенє т. зв. руських народностий і т. ин. (669, 683, 670). „Европа" Сіверса (Sievers) має в тім напрямі лїпші відомости. *В. Іеринович.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

W. Milkowicz — Osteuropa, 1905.

J. Leciejewski — Runy i runiczne pomniki słowiańskie, 1906.

Е. Голубинскій — По поводу перестроя В. И. Ламанскимъ исторіи дѣятельности Константина философа, первоучителя Славянскаго, 1907.

Г. Барацъ — О библейно-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи, 1907.

G. Cohen — Geschichte der Inscenierung im Geistlichen Schauspiele des Mittelalters in Frankreich, 1907.

В. Ляскоронскій — Русскіе походы въ степи въ удѣльновѣчевое время и походъ кн. Витовта на татаръ, 1907.

S. Kutrzeba — Historya ustroju Polski w zarysie, 1905.

O. Balzer — Z powodu nowego zarysu historyi ustroju Polski, 1906.

S. Kutrzeba — Kilka kwestyj z historyi ustroju Polski, 1906.

O. Balzer — O kilku kwestyach spornych z historyi ustroju Polski, 1907.

— Państwo polskie w pierwszem siedmdziesięcioleciu XIV i XV wieku, 1907.

A. Szelągowski — Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w., 1904.

А. Покровскiй — О соборахъ Юго-Западной Руси XV—XVIII вв. 1906.

П. Жуковичъ — Брестскiй соборъ 1591 года, 1907.

С. Пташицкiй — Иванъ Өедоровъ. Изданiя острожской библiи въ связи съ новыми данными о послѣднихъ годахъ его жизни, 1903.

П. Жуковичъ — Архiепископъ Мелетiй Смотрицкiй въ Вильнѣ, 1906.

П. Жуковичъ — Запорожскiе гетманы Бородавка и Сагайдачный въ своихъ послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ, 1906.

W. Potocki — Ogród Fraszek, I, II.

П. Митрофановъ — Политическая дѣятельность Iосифа II, 1907.

М. Тершаковецъ — Матеріали і замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830—40 рр., 1907.

Г. Яковлевъ — Пословицы, поговорки, крилатыя слова, примѣты и повѣрья въ слободѣ Сагунахъ, 1906.

K. i T. Mokłowski — Sprawozdanie z wycieczki odbytej w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej, 1907.

Sprawozdanie grona c. k. konserwatorów Galicyi wschodniej, 1906.

O. Dähnhardt — Beiträge zur vergleichenden Sagenforschung, 1906.

W. Nałkowski — Zarys geografii rozumowej, 1907.

Корон

Енґельс Ф. Людвік Фаєрбах . . . . 0·50
Енґельс Ф. Початки родини, приватної власности і держави . . . 1·50
Етноґрафічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3·— кор., т. V, VI XIII—XV XVIII—XIX по 4·00 кор., т. XI . . . . . . 6·00
Єфремов С. Національне питане в Норвеґії . . . . 0·30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королївщин в землях Галицькій і Перемишльській . . . . 4·00
„ т. II: Люстрації королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій 4·00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській . . 5·00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9 . . . . 4·00
„ т. V: теж — з р. 1649—51 . . . . 4·00
„ т. VII: — Люстрація королївщин з р. 1570 . . . . . . 4·00
Житє і Слово, вістник лїтератури історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 по . . . . 5·00
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати? . . 0·10
Заневич — Знесене панщини в Галичині . . . . 1·00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—LXXX по 3·00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплєти I—XX по 48·00, I—L по . . 120·00
Збірник фільольоґічної секциї т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на лїпшім папері 4·00, в оправі . . 5·00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на лїпшім папері . . . . 4·00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II 3·00, на лїпшім папері . 4·00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський 4·00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський . . 5·00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . . 4·00
„ т. VII: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. III. . . . . 4·00
„ т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1850—1862 7·00
Збірник історично-фільософічної секциї т. I—IV розійшли ся (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський)
т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII—XIX віку . . . . 4·00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4·50, на лїпшім папері . . . . 5·50
„ т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V . 7·50
„ т. IX і X: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VI . 7·50
Збірник математично-природописно-лїкарської секциї, т. I, II, III і IX по 3·—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2·00, т. XI . . . . 5·00
„Зоря“, письмо лїтературно-наукове, р. II і V по 6·00, р. VI і IX по 10·00
„ лїтерат.-наук. ілюстроване, річ. XIII, XV—XVIII по . 12·00
Історична біблїотека:
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси . . . . 2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статї . . 4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси . 6·80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Гал. Русь . 3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історня вел. кн. литовського . . . . 3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. . . . . 2·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. . . . . 2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . . 12·80
XIII. М. Костомаров — Гетьмановане Виговського і Ю Хмельницького . . . . 3·20
XIV—XVI. М. Костомаров — Руїна . . . . 8·40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинцї, В. Антонович. Останні часи козаччини на Правобережі . . . 6·60

	Корон
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	3·60
XX. Шульгин — Начерк Коліївщини	3·00
XXI і XXII. Розвідки про селяньство на Україні-Руси в XV—XVIII ст.	5·00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство	5·00
Інґрем Дж. Історія полїтичної економії	4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0·60
Калитовський Ом. Др. — Матеріяли до лїтератури апокрифічної	0·70
Кельнер Л. Др. — Історія педаґоґії	1·20
Кареєв М. Фільософія історії	0·25
„ Фільософія культурної й соціяльної історії	2·80
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович	0·60
Кониський О. Листи про Ірляндію	0·45
Конрад и. Національна економія	2·30
Костомарів М. — Руська історія в житєписах ч. II і III по	1·00
„ Письмо до ред. Колокола	2·00
Кримський А. Мусулманство і його будучність	1·70
Левицький Нечуй І. — Сьвітогляд українського народу	0·60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7·00
„ Руська Правда	1·00
Лїтературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899—1906 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12·00
Ляссаль Ф. Про суть констітуції	0·30
Масарик Т. Ідеали гуманности	0·36
Ж. Масперо. Старинна історія східних народів, т. I	2·80
Л. Маячанець. Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII ст.	0·30
Матеріяли до українсько-руської етнольоґії т. I, III і VI	17·00
„ т. II, IV—V і VII (містять моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів)	22·00
„ т. VIII.	4·00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Міцкевич А. До галицьких приятелїв, зі вступом і поясненнями	0·46
Огоновський Ом. Др. Історія руської лїтератури, т. III. 8·00, т. IV.	2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3·00
Олехнович В. Раси Европи	0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3·00
Памятки українсько-руської мови і лїтератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5·00
„ т. IV. Апокріфи і леґенди з українських рукописів	8·00
„ т. V. Памятки полємічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.	6·00
Павлик М. — Про читальнї	1·00
„ М. П. Драгоманів, его ювілей, похорон, автобіоґрафія і спис творів	4·00
„ Якуб Гаватович	1·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами лїт	0·20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0·70
„ Скандинавщина в давній Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
„ Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2.80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2.00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	—
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V і VI—VII по 4·00, т. VIII—IX по	5·00
„Правда“ письмо лїтературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненєм	3·00
Пулюй І., Непропаща сила	0·20
„ Нові і перемінні звізди	0·16

	Корон
Раковський І., Вік нашої землї	0·10
„ Вулькани	0·30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1·00
„ Руські землї Польської Корони при кінцї XV в.	0·80
Сеньобо Ш., Австрія в XIX ст.	0·80
„ Міжнародні революційні партії	0·40
„ Церква й католицькі партії в XIX ст.	0·45
Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське жите	0·60
Спис творів Ів. Франка за 25 лїт його лїтературної діяльности	1·00
П. Стороженко. Історія західно-европейських лїтератур до кінця XVIII ст.	4·40
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лірники, студія	0·40
„ Пересторога, історично-лїтературна студія	2·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
„ Нариси із старинного сьвіта	0·65
Терлецький О. Москвофіли й народовцї	0·30
Томашівський С. Народнї рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Козаччина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в українській лїтературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30
„ Розвій астрономічних поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
„ Розвій поглядів на вселенну	0·90
„ Розмови з Л. Толстим	0·30
Українсько-руський Архів. Т. I: Др. Іл. Свенціцкий, Опис рукописів Народного Дому	4·00
Т. II: Др І. Франко, Громадські шпихлїрі в Галичинї 1784—1840 р.	4·00
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	12·00
Фер Л. Будда і Буддізм	0·80
Ферріер Е. Дарвінїзм	1·30
Флямаріон К. Про небо	2·00
Франко Ів. Нарис історії фільософії	0·60
„ Наші коляди	0·40
„ Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесене 1848 р.	0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революційної леґенди	0·40
Др. А. Форель. Гіґієна нервового і духового житя	2·40
„ „ Про алькоголїзм	0·30
Е. Фрас. Нарис ґеольоґії	1·60
Е. Циклер. Єзуіти	0·75
Целевич Ю. Др. — Історія Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війнї 1633—4 рр.	1·00
Е. Шірер. Полїтична історія Палестини	3·50
Щурат Чернеча република на Афонї	0·20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студія	0·20